- Title – अष्टांगहृदय की टीका
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - संस्कृत हेमाद्री टीका
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- अपूर्ण

मत्तालुनेयवह्राःशिराः ४६ संशोष्यंतस्रोजायंतेनानांह्वामान्यलक्षणं मुखशोषोजला

तृप्तिरन्नेद्वेषःस्वरक्षयः ४७ कंठोष्ठजिह्वाकार्कश्यंजिह्वानिःक्रमणंक्लमः प्रलापश्छिन्नवि

भ्रमस्तृड्दाहोत्कास्तथामया ४८ मारुतात्क्षामतादैन्यंशंखतोदःशिरोभ्रमः गंधाज्ञानास्य

श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ४९ शीतांबुपानाद्वृद्धिश्चपित्तान्मूर्छास्यतिक्तता रक्तेक्षणत्वंप्रततं

शोषोदाहोतिधूमकः ५० कफोत्कटत्वहिकुपितस्तावबाह्हिबुमारुतं आतस्तुसकफस्तेनपं

कवत्कोष्ठवतेततः ५१ सूकैरिवाचितःकंठोनिद्रामधुरवक्त्रता आध्मानंशिरसोजाड्य

स्तैमित्यंछर्द्यरोचकाः ५२ आलस्यमविपाकश्चसर्वैस्यात्सर्वलक्षणं आमोद्भवाच्चभक्त

स्यसंरोधाद्वातपित्तजा ५३ उत्क्रांतस्यसहसापीतांभोभजनस्तथा ऊष्मास्त्रोगतःकोष्ठ

यांकुर्यात्पित्तजेवसा ५४ यान्यपानातिपानोत्थातीक्ष्णाग्नेःस्नेहजाचया स्निग्धगुर्वम्ल

लवणभोजनेनकफोद्भवा ५५ तृष्णारसक्षयोक्तेनलक्षणेनक्षयात्मिका शोषमो

हज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ५६ यातृष्णाजायतेतीव्रासोपसर्गात्मकास्मृता इति

श्रीसिंहगुप्तस्यसूनुनावाग्भटेनकृतेऽष्टांगहृदयेराजयक्ष्मादिनिदानंनामपंचमोध्यायः ५

वैरस्य २

राम
१

श्रवणादिभिः ३५ तप्तेचित्तेहृदिक्लिष्टेकुर्द्दिष्टार्थयोगजा॥ वातादीनेवविमृशे
कृमिन्तृष्णामदौहृदे ३६ शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजांवदेत् कृमिहृद्रोग।
लिंगैश्चस्मृताःपंचतुहृद्रुजाः ३७ तेषांगुल्मनिदानोक्तैःसमुत्थानैश्चसंभवः॥
वातेनशूल्यतेत्यर्थंतुद्यतेस्फुटतीवच भिद्यतेशुष्यतिस्त[illegible]ब्धंहृदयंशून्यता
द्रवः अकस्माद्दीनताशोकोभयंशब्दासहिष्णुता ३९ वेपथुर्वेष्टनंमोहःश्वासरो।
धोल्पनिद्रता॥ पित्तात्तृष्णाभ्रमोमूर्छादाहःस्वेदोम्लकःक्लम ४· छर्दनंचाम्लपित्तस्य
धूमकःपीनताज्वरः॥ श्लेष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाश्मगर्भवत् ४१ कासाग्नि
सादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः॥ सर्बलिंगस्त्रिभिर्दोषैः॥ कृमिभिःश्यावनेत्रता ४२
तमःप्रवेशोहृल्लासःशोषःकंडुकफस्रुतिः हृदयंप्रततंचात्रक्रकचेनेवदार्यते ४३
चिकित्सेदामयंघोरंतंशीघ्रंशीघ्रकारिणं॥ वातात्पित्तात्कफात्स्यात्सन्निपाताद्रसक्ष
यात् ४४ षष्ठीस्यादुपसर्गाच्चवातपित्तेतुकारणं सर्बासुतत्रकोपोहिसौम्यधातु
प्रशोषणात् ४५ सर्बादेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत्॥ जिह्वामूलगलक्लो।

यक्ष्मानिदानंव्याख्यास्यामः अनेकरोगानुगतोवहुरोगपुरोगमः राजयक्ष्माक्षयःशोषो
६ रा० रोगराडितिचस्मृतः १ नक्षत्राणांद्विजानांचराज्ञोभूद्यदयंपुरा यच्चराजाचयक्ष्माचराज
यक्ष्माततोमतः २ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्चसः रसादिशोषणाच्छोषोरोगरा
ट्तेषुराजनात् ३ साहसंवेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः अन्नपानविधित्यागश्चत्वा
रस्तस्यहेतवः ४ तैरुदीर्णोनिलःपित्तंकफंचोदीर्यसर्वतः शरीरसंधीनाविश्यतान्शि
राश्चप्रपीडयन् ५ मुखानिस्रोतसांरुध्वातथैवातिविवृत्यवा सर्वान्रुद्धमधस्तिर्यग्यथा
स्वंजनयेद्गदान् ६ रूपंभविष्यतस्तस्यप्रतिश्यायोभृशंक्षवः प्रसेकोमुखमाधुर्यंसदनंव
ह्निदेहयोः ७ स्थाल्यमत्रान्नपानादौशुचावप्यशुचीक्षणं मक्षिकातृणकेशादिपातः
प्रायोन्नपानयोः ८ हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोपिबलक्षयः पाण्योरवेक्षापादास्यशो
फोक्ष्योरतिशुक्लता ९ वाह्वोःप्रमाणजिज्ञासाकायेवैभत्स्यदर्शनं स्त्रीमद्यमांसप्रिय
ताघृणित्वंमूर्द्धगुंठनं १० नखकेशातिवृद्धिश्चस्वप्नेचाभिभवोभवेत् पतंगकृकलासा
हिकपिश्वापदपक्षिभिः ११ केशास्थितुषभस्मादिराशौसमधिरोहणं शून्यानांग्रामदे

शामं सात्म्यान्नपानेन याप्रयाति च सान्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तये
त् २१ जत्रुमूलप्रविसृता मंदवेगां मुहुश्च सा वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मा
र्द्दवं २२ ॥ चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च ग
च्छति २३ कंपयंती शिरो ग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रवि
प्लुतजृंभिणः २४ यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूशंखयुग्म
स्य सास्रुविप्लुतचक्षुषः स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती रुंधती मार्गमन्न
स्य कुर्वती मर्म्मघट्टनं २६ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते महामूला महाश
ब्दा महावेगा महाबला २७ ॥ पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते तद्रूपा सा मुहुः कु
र्यात् जृंभामंगप्रसारणं २८ गंभीरेणानुनादेन गंभीरां तामुसाधयेत् आद्ये द्वे वर्ज
येदंत्ये सर्वलिंगा च वेगिनी २९ सर्वाश्च संचितैर्मस्य स्थविरस्य व्यवायिनः व्याधि
भिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा २ ॥ सर्वेपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः हि
ध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ३१ इतिश्री चतुर्थोध्यायः अथातो राज

5

अविवर्द्धते हिधा व्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् १० ॥ ज्वरमूर्छापुतः शीतैः
शाम्येत्प्रतमकस्तु सः छिन्नात्स्वसिति विछिन्नं मर्मछेदरुजार्दितः ११ सस्वेदमूर्छासा
नाहो वस्तिदाहनिरोधवान् अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन्रक्तैकलोचनः १२ शुष्का
स्यः प्रलपदीनो नष्टछायो विचेतनः ॥ महता महता दीनो नादेन स्वसिति क्रथम् उद्धू
यमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशं प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः वक्षस्
माक्षिपन्बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् शुष्ककंठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोतिरुग् १५
॥ दीर्घमूर्द्धस्वसित्युक्षीनं तं प्रत्याहरत्यधः श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगंधवहार्दितः १६
ऊर्द्धदृक्वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षिपन् मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् १७
एते सिद्ध्ययुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ स्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः १८
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च गंभीरा च ॥ मरुत्तत्र त्वरयायुक्तिसेवितैः १९
रूक्षतीक्ष्णखरासात्मैरन्नपानैः प्रपीडितः करोति हिध्मा मरुज़ां मंदशब्दां क्षवानुगां २

हि ५

राम

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोष
कोपनैः आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि १ रजोधूमानिलैर्मर्मघाता
दतिहिमांबुना क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः २ कफोपरुद्धगम
नः पवनो विष्वगास्थितः प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ३ उर
स्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोम
ता ४ आनाहः शंखभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं
मरुत् ५ प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे
च पीडयन् ६ कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषां करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्रा
णोपतापिनं ७ प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी कृच्छ्राच्छयानः श्व
सिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ८ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् वि
शुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः ९ मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलै

हृत्क्षोभः स्वरक्षयं करोति शुष्ककासं च महावेगरुजास्वनं सोंगहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्र
जेत् पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः पित्तासृक्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः प्रतत
कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनं कफादुरोल्परुक् मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु कंठोपलेपः सदनं पीन
सहृल्लारोचकाः रोमहर्षो घनः स्निग्धः श्वेतः श्लेष्मा प्रवर्त्तनं युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलं २२
उरस्यंतः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं २३ पीतं श्यावं च
शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ष्ठीवेत् कंठेन रुजता विभिन्नेन वचोरसा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्य
मानेन शूलिना पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोस्य
च क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ३ क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठिकटीग्रहः वायु
प्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः कुर्वंति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः पूतिपूयोपमं पी
तं विस्रं हरितलोहितं लुच्यते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बल
क्षयः ३३ स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ततोस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवंति च ३४ इत्ये
ष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजो नवौ तु तौ ३५ सिध्येता
मपि सानाथ्यात्साध्या दोषैः पृथक् त्रयः मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ३६ कासात्स्वा
सक्षयछर्दिस्वरसादादयो गदाः भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ३७ इति श्रीसिंहगुप्त
स्य सूनुना वाग्भटेन विरचिते ष्टांगहृदये कासनिदानं तृतीयं ३

उभयतः

नामविपाचनं स्वप्नेनक्षर्णादर्शीत्वं भवत्यस्मिन्नभविष्यति ॥ ऊर्द्ध्वं नासादिकर्णाक्ष्येभ्यो हि यानि गुदे
रधः कुपितं रोमकूपेभ्यस्तमसोऽस्तत्प्रवर्तते ॥ ऊर्द्ध्वं साध्यकफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं वह्न्यौषधं
च पित्तस्य विरेको हि वरौषधं अनुबंधी कफो यस्मात्तत्र तस्यापि शुद्ध्यति कषायाः स्वादवो ह्य
स्य विशुद्धस्य श्लेष्मणो हिताः किमुतिक्ताः कषाया वा येन निसर्गात्कफापहाः ॥ अधोऽपाय्य चलाद्य
स्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनं स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं अनुबंधी चलो यस्मात्तस्यैतेन
तस्यनतर् कषायाश्च हिता नास्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टं मताद्यमुभयायनं ॥ न हि सं
शोधनं किंचिदस्यास्य प्रतिलोमने शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्तं भिषक्जितं एवमेवोपशम
नं सर्वद्रोषास्य विघ्नते संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिल्लंघनं हितं तत्र दोषानुगमनं शिराभिः स्वदवलक्ष
येत् उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानं तत्र तेषु वाधिकं ॥ आशुकारी यतः काससमेवातः प्रवक्ष्यते ॥ पंचका
सास्स्तावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां स्या
त् कंठे कंडूररोचकः ॥ शूकपूर्णाभकंठत्वं सर्वतो भिहितोऽनिलः ऊर्द्ध्वप्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कं
ठे च संसज्जन् शिरःस्रोतांसि संपूर्य ततोंगान्युत्क्षिपन्निव क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पी
डयन् प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्यसमध्वनिः हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः यद्रुजा शब्दवै
षम्यं कासानां जायते ततः कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमो

स्वार

दू[illegible]पतनमनोबलं सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् दोषः प्रवर्त्तते
नेषां [illegible]यतन बली ५६ नित्यं त्वन्येद्युरेकत्वमत्वनीकबलावलात् ह्योकेदोष
ज्वरस[illegible]दोषवली गतेः ५८ सीनन्त्वात्कार्श्य वैवर्ण्य जाड्यादीनां दधाति सः आ
[illegible]त्व सारस्रवाहिनो आम्नु सर्वस्य वपुषा व्याप्तिर्दोषेण जायते स
तत सततः [illegible]विपरीतो विपर्ययात् विषमो विषमारंभक्रियाकालोनुषंगवान् दो
षो[illegible] करोति सततं ज्वरं अहोरात्रस्य सहृः स्थानस्थः कुरुतेन्येद्युराश्रितः
तस्मिन्नामसबद्धो नाड्यौ मेदोनाडीस्तृतीयकं मांसाही स्थितानिलान्मूर्द्धः त्रिकस्य कफपि
त्ततः सपृष्ठस्यानिलकफात्स वैकाहान्तरस्मृतः ५२ चतुर्थको मले मेदो मज्जास्था
न्यतमस्थितैः मज्जास्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ७७ द्विधा कफेन जंघाभ्यां सं
शिरसो निलात् अस्थिमज्जो भयगतश्चातुर्थकविपर्ययः ७५ अहोद्युहस्त्वरय
तिद्विनमेकं विमुंचति वलाबलेन दोषाणां मन्त्वे ष्टाद्विजन्मना ज्वरः स्यान्मन
सस्तद्वत्कर्मणश्च नदानदा गंभीरधातुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात् तुल्यारूपा
च्चेदोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः सृजत्युष्मस्त्वनरा[illegible]पुद्गृरात्रदूरतरेषु च दोषो
रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् यात्निदेहव्यापोषसेननादीनकरोत्यतः
क्रमा यनेनविच्छिन्नसन्नाप लक्ष्ययेज्ज्वरः यथाग्नेर्भेदगतिर्भेदशक्तिर्येषा यथा

वा·
२२

धेऽपिवा ३५ तमाहुरर्द्दितंकेचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्यपवनःकुर्यान्मूर्द्धधरा
शिराः ३६ रूक्षाःसवेदनाःकृष्णाःसोऽसाध्यःस्यात्सिराग्रहः ॥ गृहीत्वार्द्धंतनोर्वायुःसि
राःस्नायूर्विशोष्यच ३७ पक्षमन्यतरंहंतिसंधिबंधान्विमोक्षयन् कृत्स्नोऽर्द्धकायस्त
स्यस्यादकर्मण्योविचेतनः ३८ एकांगरोगंतंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः ॥ सर्वांगरोगं
तद्वच्चसर्वकायाश्रितेऽनिले ३९ ॥ शुद्धवातहतःपक्षःकृच्छ्रसाध्यतमोमतः कृच्छ्र।
स्त्वन्येनसंसृष्टोविवर्ज्यःक्षयहेतुकः ४० ॥ आमबद्धायनःकुर्यात्संस्तंभ्यांगंकफा।
न्वितः असाध्यंहतसर्वेहंदंडकंदंडकंमरुत् ४१ ॥ अंसमूलस्थितोवायुःसिराःसंकोच्य
च्यतत्रगाः बाहुप्रस्पंदितहरंजनयत्यवबाहुकं ४२ ॥ तलंप्रत्यंगुलीनांयाकंडराबा
हुपृष्ठतः बाहुचेष्टापहरणीविश्वाचीनामसास्मृता ४३ ॥ वायुःकट्यांस्थितःसक्थ्नः
कंडरामाक्षिपेद्यदा तदाखंजःभवेज्जंतुःपंगुःसक्थ्नोर्द्वयोरपि ४४ ॥ कंपतेगमना
रंभेखंजन्निवचयातियः कलायखंजंतंविद्यात्मुक्तसंधिप्रबंधनम् ४५ ॥ शीतो
ष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः जीर्णाजीर्णेतथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ४६ ॥

बाह्यायामस्ततद्विधः २३ देहस्यबहिरायामात्पृष्ठतोनीयतेशिरः उरश्चोत्क्षिप्यते
तत्रकंधराचावमृद्यते २४ दंतेष्वास्यैववैवर्ण्यंप्रस्वेदःस्रस्तगात्रता बाह्यायामध
नुःस्तंभंब्रुवतेवेगिनंचतं २५ व्रणंमर्माश्रितंप्राप्यसमीरणःसमीरणात् व्या
प्नोतितनुंदोषाःसर्वामापादमस्तकं २६ तस्यतःपांडुगात्रस्यव्रणायामःसवर्जि
तः गतेवेगेभवेत्स्वास्थ्यंसर्वेष्वाक्षेपकेषुच २७ जिह्वातिलेखनात्शुष्कभक्षणा
दभिघाततः कुपितोहनुमूलस्थःस्रंसयित्वानिलोहनू २८ करोतिविवृता
स्यत्वमथवासंवृतास्यतां हनुस्रंसःसतेनस्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं २९ वाग्वाहि
नीशिरासंस्थोजिह्वांस्तंभयतेनिलः जिह्वास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ३०
शिरसाभारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् उत्त्रासवक्त्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ३१
वक्रीकरोतिवक्त्रार्द्धमुन्नतंहसितमीक्षितं ततोस्यकंपतेमूर्द्धावाक्संगस्तब्धनेत्रता ३२
दंतचालःस्वरभ्रंशःश्रुतिहानिःक्षवग्रहः गंधाज्ञानंस्मृतेर्मोहःत्रासःसुप्तस्यजाय
ते ३४ निष्ठीवःपार्श्वतोयायादेकस्याक्ष्णोनिमीलनं जत्रोरूर्द्ध्वंरुजातीव्राशरीरार्द्धे।

विषमादुपधानाच्चकठिनानांचचर्वणात् वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्चवातलैरूर्द्धमास्थितः २

13

वा॰
२१

ते ४९ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं मूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपी
नसान् ५० रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्के
चिददर्शनाः ५१ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः षट्ते कुष्ठैककर्माणः स
हसौरसमातरः ५२ पक्वाशये पुरीषोत्था जायंतेऽधोविसर्पिणः वृद्धास्ते स्युर्भवेयु
श्च ते यदामाशयोन्मुखाः ५३ तदास्योद्गारनिश्वासा विड्गंधानुविधायिनः पृथुवृ
त्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ते पंच नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः सौ
सुरादा मलूना लेलिहा जनयंति च ५५ विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडु
ताः रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडुर्विनिर्गमात् ५६ इत्यष्टांगहृदयनिदाने कुष्ठश्वि
त्रक्रिमिनिदानं अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः सर्वार्थानर्थकरणे वि
श्वस्यास्यैककारणं अरूक्षरूक्षः पवनः शरीरस्य विशेषतः १ स विश्वकर्मा विश्वा
त्मा विश्वरूपः प्रजापतिः स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः तद्दुष्टौ प्रय
त्नेन यतितव्यमतः सदा तस्यांके दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतं २ समासव्यासतो

राम
३१

माद्यन्नमांसमेदस्सुचादिशेत् वर्णानिवेद्दगुभयंकुर्यात्तत्रोत्तरोत्तरं ३९
अश्रुस्रक्रोमाबकुलमसंसृष्टंमिथोनवं अनग्निदग्धजंसाध्यमसिद्धंवर्ज्यमतो
न्यथा ४० गुह्यपाणितलौष्ठेषुजातमप्यचिरंतनं स्पर्शैकाहारशय्यादिसे
वनात्प्रायशोगदाः ४१ सर्वसंचारिणोनेत्रत्वग्विकारांविशेषतः कृमयस्तुद्वि
धाप्रोक्ताबाह्याभ्यंतरभेदतः ४२ बहिर्मलकफासृग्विट्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ना
शा६ मतोविंशतिविधाबाह्यास्तत्रमलोद्भवाः ४३ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाःकेशांब
राश्रयाः बहुपादाश्चसूक्ष्माश्चयूकालिक्षाश्चनामतः ४४ द्विधातेकोठपिडिका
कंडूगंडान्प्रकुर्वते कुष्ठैकहेतवोनजीः श्लेष्मजास्तेषुचाधिके ४५ मधुरान्नगुड
क्षीरदधिसक्तुनवौदनैः शाकप्राबहुविट्धान्यपर्णीपूताकोलकादिभिः ४६ कफा
दामाशयेजातावृद्धाःसर्पंतिसर्वतः पृथुवध्नुनिभाकेचित्केचित्गंडूपदोपमाः ४७
रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः श्वेतास्ताम्रावभासाश्चनामतःसप्तधा
तुते अंत्रादावुदरावेष्टहृदयादामहागुहाः चुरवोदर्भकुसुमाः सुगंधास्तेचकुर्व

वा·
२२

15

[illegible] वातपूर्णदृतिस्पर्शःशोथःसंधिगतोनिलः प्रसारणाकुंचनयो
प्रवर्तिंचसवेदनां" सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं १४ स्तंभमाक्षे
पणंस्वापंसंध्याकुंचनकंपनं" यदातुधमनीःसर्वाः क्रुद्धोभ्येतिमुहुर्मुहुः १५
तदांगमाक्षिपत्येषव्याधिराक्षेपकःस्मृतः" अधःप्रतिहतोवायुर्व्रजन्नूर्ध्वंहृ
दाश्रयाः १६ नाडीप्रविश्यहृदयंशिरःशंखौचपीडयेत् आक्षिपेत्परितो
गात्रंधनुर्वच्चास्यनामयेत् १७ कृच्छ्रादुच्छ्वसितस्तब्धस्तस्तमीलितदृक्ततः
कपोतइवकूजेच्चनिःसंज्ञःसोपतंत्रकः १८"सएवचापतानाख्योमुक्तेतुमरु
ताहृदिआश्वसीतमुहुःस्वास्थ्यमुहुरस्वास्थ्यमावहेत् १९ गर्भपातसमुत्पन्नः
शोणितातिस्रवोत्थितः अभिघातसमुत्थश्चदुश्चिकित्स्यतमोहिसः २०"म
न्यासंस्तंभ्यवातोंतरायच्छन्धमनीर्यदा व्याप्नोतिसकलंदेहंजत्रुरायाम्यते
तदा २१ अंतर्धनुरिवांगंचवेगैःस्तंभंचनेत्रयोः करोतिजृंभादशनंदशना॥
नांकफोद्वमं २२ पार्श्वयोर्वेदनांवाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहं अंतरायामइत्येष

राम
२२

मांसमेदोगतोग्रंथीन्तोदाढ्यान्कर्कशान्श्रमं गुर्वंगंचातिरुक्स्तब्धंमुष्टिदंडहतोपमं ८

दोषभेदीयेनामधामच प्रत्येकंपंचधाचारोव्यापारैश्चैहवैकृतं ४ तस्याय
तेविभागेनसनिदानंसलक्षणं धातुक्षयकरैर्वायुः कुध्यत्यतिनिषेवितैः ५
चरन्स्रोतस्सुरिक्तेषुभृशंतान्येवपूरयेत्" तेभ्योन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्यवा।
वरणंबली ६" तत्रपक्वाशयेक्रुद्धः शूलानाहौचकूजनं मलरोधाश्मव।
२५ ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठिकटीग्रहं ७ करोत्यधरकायेचतांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान्"
आमाशयेतृड्वमथुश्वासकासविसूचिकाः ८ कंठोपरोधमुद्गारान्व्याधी
नूर्द्ध्वंचनाभितः" श्रोत्रादिष्विंद्रियवधंत्वचिस्फुटनरूक्षता ९" रक्तेतीव्राहजः
स्वापंतापंरागंविवर्णतां अरूंष्यन्नस्यविष्टंभमरुचिंकृशतांभ्रमं" मुक्रा।
स्पर्शाघ्रमुत्सर्गसंगंविकृतिमेवच तद्वद्गर्भस्यशुक्रस्य" शिरास्वाध्मानरि
क्तते तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जतां" अस्थिस्थः सक्थिसं
धास्थिशूलंतीव्रंबलक्षयं मज्जस्थोस्थिषुशौषिर्यमस्वप्नंसततांरुजं"

16

दोषैः पृथग्द्वयैः समागतैः सर्वैष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः॥ वातेनकुष्ठं
कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् मंडलाख्यं विचर्चीच ऋक्षाख्यं वातपित्तजं चर्मैकु।
कुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी पुं
डरीकंसविस्फोटं पामा चर्मदलंतथा ९ सर्वैस्यात्काकणंपूर्वंत्रिकं दद्रुसकाक
णं पुंडरीकर्क्षजिह्वेच महाकुष्ठानि सप्ततु १०॥ अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्ण
ता दाहकंडूःत्वचिस्वापस्तोदःकोठोन्नतिश्रमः व्रणानामधिकंशूलंशीघ्रोत्पत्तिश्चि
रस्थितिः रूढानामपिरूक्षत्वंनिमित्तेल्पेपिकोपनं १२ रोमहर्षोसृजःकार्ष्ण्यंकुष्ठ
लक्षणमग्रजं॥ कृष्णारुणकपालाभंरूक्षंसुप्तंखरंतनु १३ विस्तृतासमपर्यंतंहृ
षितैर्लोमभिश्चितं तोदाढ्यमल्पकंडूकंकापालंशीघ्रसर्पिच १४॥ पक्वोदुंबरता
म्रत्वग्रोमगोरोमशिराचितं बहलंबहलक्लेदरक्तंदाहरुजाधिकं १५ आशूत्थानावद
रणकृमिविद्यादुदुंबरं॥ स्थिरंस्त्यानंगुरुस्निग्धंश्वेतरक्तमनाशुगं १६ अन्योन्यसक्त

18

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्ववसर्पणः॥ बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमी
रयन् विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं स्फोटैः शोफज्वररुजादाहा
ढ्यं श्यावलोहितं॥ पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ६६ असाध्यौ क्ष
तसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रांतमर्मकाः शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः
इति श्रीवाग्भटकृतेष्टांगहृदये निदाने त्रयोदशोध्यायः १३ अथातः कुष्ठ
श्वित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः॥ मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना
साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः १ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रे
रिता मलाः शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषं दूषयंति श्लथीकृत्य
निश्चरं तस्ततो बहिः त्वचः कुर्वंति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् २॥ कालेनोपे
क्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः प्रपद्य धातून्व्याप्यांतः सर्वान् संक्लेद्य चावहे
त् सस्वेदक्लेदसंकोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान्॥ रोमत्वक्स्नायुधमनीत
रुणास्थीनि यैः क्रमात् भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतं॥ कुष्ठानि सप्तधा

स्याद्दाहोतिबलस्तथा व्यथनांगेहरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् हिध्मां च सगतो वस्था
मीदृशीं लभते न ना क्वचित्क्ष्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानस्ततः क्लि।
ष्टो मनो देहश्रमोद्भवां ५५ दुःप्रबोधोश्नुते निद्रां सोग्निविसर्प उच्यते" कफेन रुद्धः प
वनो भित्वा तं बहुधा कफं ५६ रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नावमांसगं दूषयित्वा च।
दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ५७ ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुक्ज्वरां श्वास
कासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युतां इत्य
यं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ५८" कफपित्तात्ज्वरस्तंभो निद्रा तंद्रा शि।
रोरुजा अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ६० मूर्छाग्निहानिर्भेदोस्थ्नां पिपा
सेंद्रियगौरवं अस्मोपवेशनं लेपः स्रोतसां सचसर्पति ६१ प्रायेणामाशयं गृह्ण
न्नेकदेशं न चातिरुक् पिटकैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः ६२ मेचकाभोसित
स्निग्धो मलिनः शोफवान्गुरुः गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोवदीर्यते पंका।
वच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागुणः शवगंधिश्च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशंतितं ६४"

20

दुरेरितः॥ स्याद्विसर्प्पोभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् अधिष्ठानं च तं प्राहुर्वाह्या
न्तरुभयाश्रयात् ४३ यथोत्तरं च दुःसाध्याः॥ तत्र दोषा यथायथं प्रकोपनैः प्रकुपि
ता विशेषेणा विदाहिभिः ४४ देहे शीघ्रं विसर्प्पंति तेंतरं तःस्थिता वहिः वहिस्थिहि
तेयद्विस्पष्टविघातकं त्वान्तरोश्रयं ४५ मर्म्मोपतापात्संमोहादयनानां घट्टनात् त
ष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ४६ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विप
र्ययात्॥ तत्र वातात्परीसर्प्पो वातज्वरसमव्यथः ४७ शोफस्फुरणनिस्तोदभेदा
यामार्त्तिहर्षवान्॥ पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोतिलोहितः ४८॥ कफात्कंडूयुतः
स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्॥ स्वदोषलिंगैश्चीयंते सर्व्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ४९
॥ ते पक्वभिन्नाः स्वंस्वं च विभ्रति व्रणलक्षणं॥ वातपित्तात् ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्र
मैः ५० अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः करोति सर्व्वमंगं च दीप्तांगारावा
कीर्णवत् यंयं देशं विसर्प्पश्च विसर्प्पति भवेत्समः शांतांगारासितो नीलो रक्तो
वाशु च चीयते ५१ अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः मर्मानुसारी वीसर्प्पः

वि४

२७

कृचसर्षपालिप्तवतस्मिंश्चिमिचिमायते २२ ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्र
रोमकृत् शीघ्रानुसारप्रशमोमध्येप्राकजायतेतनुः २३ सतृट्दाहज्वरस्वेद
दवक्लेदमदभ्रमः शीतामिलाषीविड्भेदीगंधीस्पर्शासहोमृदुः २४ ॥ कंडुमान्पां
डुरोमत्वक्कठिनःशीतलोगुरुः स्निग्धःश्लक्ष्णःस्थिरस्त्यानोनिद्राछर्द्यग्निसादकृ
त् २५ आक्रांतोनोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मानिशाबलः श्रवेन्नासृक्चिरात्पिच्छांकुश
शस्त्रादिविक्षतः स्पर्शोष्णकांक्षीचकफात् ॥ यथास्वंद्वंद्वजास्त्रयः ॥ संकराद्धेतु।
लिंगानांनिचयान्निचयात्मकः ॥ अभिघातेनशस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः हि
मानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजै रसैःशूकैश्चसंस्पर्शाच्छ्वयथुःस्याद्वि
सर्प्यवात् भृशोष्मालोहिताभासःप्रायशःपित्तलक्षणः ॥ विषजःसविषप्रा
णिपरिसर्प्पणमूत्रणात् दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपिविण्मूत्रशुक्रो
पहतमलवद्वस्त्रसंकरात् विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात्
मृदुश्चलोवलंबीचशीघ्रोदाहरुजाकरः ॥ नवोनुपद्रवःशोफःसाध्योसाध्यः

स्तस्याश्रयं २१ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः सर्वं हेतु विशेषैस्तु रूपमे
दान्नवात्मकं २२ दोषैः पृथक्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि द्विधा वा निजमागं
तु सर्वांगैकांगजं च तं पृथून्नतग्रथितत्वविशेषैस्त्रिधा विदुः सामान्यं हेतुः
शोफानां दोषजानां विशेषतः २४ व्याधिकर्मोपवासादि क्षीणस्य भजतेर्द्रुतं
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलं २५ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशा
कांबुस्वप्नजागरं मद्वाम्पमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनं २६ पदातेर्मार्गगम
नं यानेन क्षोभिणापि वा श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः २७ विषूच्या
लसकछर्दिगर्भवीसर्पपांडुता अन्ये च मिथ्योपक्रांता स्तैर्दोषा वक्षसि स्थि
ताः उर्द्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वंति मध्यगाः सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु त
दाश्रयाः २९ तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोंगगौरवं वातान्छोथश्चलो रूक्षः
खररोमा रूणासितः संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् क्षिप्रोत्थानशमः
शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः स्निग्धोष्णमर्द्दनैः शाम्यद्रात्रावल्पो दिवा महान् त्वा

कृता ४ वर्चोभेदाम्लकोदाहः" कफात्शुक्लसिरादिता तंद्रालवणवक्त्रत्वंरोम
हर्षःस्वरक्षयः ५ कासःछर्दिश्चनिचयान्मिश्रलिंगोतिदुःसहः" मृत्कषाया
निलंपित्तमूषरामधुराकफं दूषयित्वारसादींश्चरौक्षाद्भुक्तंविरूक्षपचश्रो
तांस्यपक्वैवापूर्यकुर्याद्बुद्ध्वाचपूर्ववत् पांडुरोगंततःशूननाभिपादास्य
मेहिनःपुरीषंकृमियन्मुंचेद्भिन्नंसासृक्कफंनरः १३" यःपांडुरोगीसेवेतपित्त
लंतस्यकामलां कोष्ठशाखाश्रयापित्तंदग्ध्वासृग्मांसमावहेत् हारिद्रनेत्र
मूत्रत्वग्नखवक्त्राशकृत्तया १५ दाहविपाकतृष्णावान्भेकाभोदुर्बलेंद्रियः
भवेत्पित्तोल्बणोस्यासौपांडुरोगाहतेपिच" उपेक्षयाचशोफाढ्यासाकृच्छ्राकुंभ
कामला" हरितश्यावपीतत्वंपांडुरोगेयदाभवेत् १८ वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा
स्त्रीष्वहर्षोमृदुज्वरः तंद्राबलानलभ्रंशोलोढरंतेहलीमकं १९ अलसंचे
तिषांसंतितेषांपूर्वमुपद्रवाः शोफप्रधानाःकथितास्तएवातोनिगद्यते २०"
पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टोदुष्टान्वहिःसिराः नीत्वारुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वग्मां

वलिनाशिथिल्यंपित्तंहृदिस्थितं १ धमनीर्दशासंप्राप्यव्याप्नुवन्सकलांतनुं।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानिप्रदूष्यांतरमाश्रितं २ त्वग्मांसयोस्तत्कुरुतेत्वचिवा
र्णान्पृथग्विधान् पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वंतेनचाधिकं यतोतःपां
डुरित्युक्तःसरोगःतेनगौरवं धातूनांस्याच्चशैथिल्यमोजसश्चगुणक्षयः
ततोल्परक्तमेदस्कोनिःसारःस्याच्छिथिलेंद्रियः मृद्यमानैरिवांगैर्नाद्रवताहृ
दयेनच ५ शूनाक्षिकूटःसदनःकोपनःष्ठीवनोल्पवाक अन्नद्विट्शिशिर
द्वेषीशीर्णरोमाहतानलः ६ सन्नसक्थोज्वरीश्वासीकर्णक्ष्वेडीभ्रमीश्रमी
सपंचधापृथक्दोषैःसमस्तैर्मृत्तिकादनात् ७ प्राग्रूपमस्यहृदयस्पंद
नंरूक्षतात्वचि अरुचिःपीतमूत्रत्वंस्वेदाभावोल्पवह्निता ८ सादःश्र
मोनिलात्तत्रगात्ररुक्तोदकंपनं कृष्णरूक्षारुणशिरानखविण्मूत्रने
त्रता ९ शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाःपार्श्वमूर्द्धरुक् पित्ताद्धरित
पीताभसिरादित्वंज्वरस्तमः १० तट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छादौर्गंध्यंकटुव

२५

स्रागुदस्रुतिरुजाद्युतं श्वासकासतृडन्वितं नानावर्णसिराततं तोय
पूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुः दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तना
भितत्॥ उपेक्षया च सर्व्वे स्युर्दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः पाकाद्द्रवाद्द्रवीकु
र्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः
तदेवोदकमाप्याय्य पिछां कुर्यात्तदा भवेत् गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न
शब्दवत् मृदुव्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पर्शं च सर्प्पति तदनूदकजन्मा
स्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोधिकं सिरांतर्द्धानमुदकं जठरोक्तं च लक्षणं॥ वा
तपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं कष्टं यथोत्तरं पक्षात्परं प्रायोपरे
हतः सर्व्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः
कृच्छ्रतमं मतं बलिनस्तदजातांबु यत्नसाध्यं नवोत्थितं इत्युदररोगहूद
यनिदाने द्वादशोध्यायः १२ अथातः पांडुरोगशोफविसर्प्पनिदानं व्या
ख्यास्यामः पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः तत्रानिलेन

२२

25

बाल्लैःसहान्नेनभुक्तैर्बद्धायनेगुदे दुर्न्नामभिस्तदावर्त्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपि।
भिः वर्च्चःपित्तकफान्रुद्ध्वाकरोतिकुपितोनिलः अपानोजठरंतेनस्यु
र्दाहज्वरतृट्क्षवाः कासश्वासोरुसदनंशिरोहृन्नाभिपायुरुक् मलसं
गोरुचिश्छर्दिरुदरंमूढमारुतं स्थिरंनीलारुणशिराराजिनद्धमराजिवा
नाभेरुपरिचप्रायोगोपुच्छाकृतिजायते॥ अस्थ्यादिशल्यैःसान्नैर्भुक्तैर
त्यशनेनवा भिद्यतेपच्यतेचान्त्रंतच्छिद्रैश्चस्रवन् बहिः आमएवगु
दादेतिततोल्पाल्पंसविड्रसः तुल्यःकुणपगंधेनपिच्छिलःपीतलो।
हितः शेषश्चापूर्यजठरंजठरंघोरमावहेत् वर्द्धतेतदधोनाभेराशुचै।
तिजलात्मतां उद्रिक्तदोषरूपंचव्याप्तंचश्वासतृड्भ्रमैः छिद्रोदरमिदं
प्राहुःपरिस्रावीतिचापरे॥ प्रवृत्तस्नेहपानादेःसहसामाम्बुपायिनः अत्यं
बुपानान्मंदाग्नेःक्षीणस्यातिकृशस्यवा रुद्ध्वाम्बुमार्गाननिलःकफश्च
जलमूर्छितः वर्द्धयेतांतदेवाम्बुतत्स्थानादुदराश्रितौ ततःस्यादुदरंत

27

२४

मुक्तात्वगादिता १८ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् चिराभि
वृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरं १९ त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजो
मलैः गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः २० कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः
शोषमूर्छाभ्रमान्वितं कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणं २१ बाधते
तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने अत्याशितस्य संक्षोभात्स्थानयानाति
चेष्टितैः २२ अतिव्यवायकर्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः वामपार्श्वाश्रितः
प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते २२ शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धये
त् सोष्ठीलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्मपृष्ठवत् २४ क्रमेण वर्द्धमानश्च
कुक्षावुदरमावहेत् श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः २५
पांडुत्वमूर्छाछर्दिदाहमोहैश्च संयुतं अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजि
मत् २६ उदावर्त्तरुगानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः गौरवारुचिकाठिन्यैश्च वि
द्यात्तत्र मलान् क्रमात् प्लीहवद्दक्षिणात्पार्श्वात्कुर्याद्यकृदपि च्युतं पक्ष

२८

राम
२४

चिच्छोफश्च पादयोः रुग्वस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पभोजनैरपि ७ राजीजन्म
वलीनाशो जठरे जठरेषु तु सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोल्पवह्निता ८ दा
लर हः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारकं ९
गवाक्षितं शिराजालैः सदा गुडगुडायते नाभिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्र
णश्यति १० मारुतो हृत्कटिनाभिवायुवंक्षणवेदना सशब्दो निश्चरेद्वायुर्वि
ड्बद्धो मूत्रमल्पकं ११ नातिमंदोनलो लौल्यं नच स्याद्विरसं मुखं तत्र वा
तोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु १२ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभे
दनं मुष्ककासोंगमर्दोधोगुरुतामलसंग्रहः १३ श्यावारुणत्वगादित्वमक
स्माद्वृद्धिह्रासवत् सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततं १४ आध्मानदृतिव
च्छब्दमाहतं प्रकरोति च वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः १५
पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता यति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूय
ते १७ श्लेष्मोदरेंगसदनं स्वापश्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशोरुचिः श्वासः कासः

भ्रमोतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् १६ पीतता
म्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते धूमाय

२३

लोर्द्धं समुन्नतः आनाहलिंगी तिर्यक्क प्रत्यष्ठीलातदाकृतिः ६१ पक्वाशयाद्दु
दोषस्य वायुस्तीव्ररुजः प्रयात् तूनीप्रतूनीचभवेत्सएवातोविपर्यये ६२
उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृ[illegible] क्षमत्वांत्रविकूजनानि आटोपमाध्मानमप
क्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्यवदंतिचिह्नं ६३ इतिश्रीवाग्भटकृतेऽष्टांगहृदयेनि
दानस्थानेएकादशोध्यायः अथातउदरनिदानंव्याख्यास्यामः रोगाःसर्वेपि
नं६ मंदेग्नौसुतरामुदराणितु अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसंचयात् १ ऊर्द्धा
धोधातवोरुद्ध्वावाहिनीरंबुवाहिनीः प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यकुर्युस्त्वग्मांससं
धिगाः २ आध्माप्यकुक्षिमुदरमष्टधातच्चभिद्यते पृथग्दोषैःसमस्तैश्चप्लीहब
द्धक्षतोदकैः ३ तेनार्त्ताःशुष्कताल्वोष्ठाःशूनपादकरोदराः नष्टचेष्टाबला
हाराःकृशाःप्रध्मातकुक्षयः ४ स्युःप्रेतरूपापुरुषाःभाविनस्तस्यलक्षणं क्षु
न्नाशोन्नंचिरात्सर्वंसविदाहंचपच्यते ५ जीर्णाजीर्णंनजानातिसौहित्यंसहते
नच क्षीयतेबलतःशश्वच्छ्वसत्य[illegible]ल्पेपिचेष्टते ६ वृद्धिर्विशोप्रवृत्तिश्चकिं

राम
२३

रुणाद्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितं ५० कुक्षिं करोति तद्गर्भलिंगमाविः करोति
च हृल्लासदौहृदस्तन्यदर्शनक्षाममतादिकं ५१ क्रमेणावायुसंसर्गात्पित्तयोनि
तयाचतत् शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ५२ रुक्स्तंभदाहाती
सारतृट्ज्वरादीनुपद्रवान् गर्भाशयेच सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ५२ योन्या
श्चस्रावदौर्गंध्यतोदस्पंदनवेदनाः नचांगैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपितु शूलवा
न् ५४ पिंडीभूतः सएवस्याःकदाचित्स्पंदतेचिरात् नचास्यावर्द्धतेकुक्षिर्गुल्म
एवतुवर्द्धते ५५ स्वदोषसंश्रयोगुल्मः सर्वोभवतितेनसः पाकंचिरेणभजते
नैववाविद्रधिःपुनः ५६ पच्यतेशीघ्रमत्यर्थंदुष्टरक्ताश्रयत्वतः अतःशीघ्रविदा
हित्वाद्विद्रधिःसोभिधीयते ५७ गुल्मेंतराश्रयेवस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदना अग्नि
वर्णःबलभ्रंशोवेगानांचाप्रवर्त्तनं ५८ अतोविपर्ययोबाह्येकोष्ठांगेषुतुनातिरु
क् वैवर्ण्यमवकाशस्यबहिरुन्नततनाधिकं ५९ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमु
दरेभृशं ऊर्ध्वाधोवातरोधेनतमानाहंप्रचक्षते ६० घनष्ठीलोपमोग्रंथिरष्ठी

२२

तंत्रः स्वाश्रयेदुष्टः परतंत्रः पराश्रये पिंडितत्वादमूर्तत्वमिवसंश्रिते ४० गुल्मइत्यु
च्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः" वातान्मन्याशिरःशूलज्वरप्लीहांत्रकूजनं ४१ व्य
धः सूक्ष्मैव विट्संगः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः स्तंभो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवा
ह्निता ४२ रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च अनिरूपितसंस्थानस्था
नवृद्धिक्षयव्यथः ४३ पिपीलिकाव्याप्तइव गुल्मः स्फुरति तुद्यते" पित्ताद्दाहोऽम्ला
कोमूर्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ४४ हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासह
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ४५" कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शि
शिरज्वरः पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ४६ गुल्मोऽवगाढः कठि
नो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक्" स्वदोषस्थानधामानस्ते स्वकाले च रुक्कराः ४७
प्रायः स्वयषुद्वंद्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः" सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी
घनोन्नतः ४८ सोऽसाध्यो" रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ऋतौ वा नवसूता
वा यदि वा योनिरोगिणी ४९ सेवते वातलानि स्त्री कुहस्तस्यां समीरणः नि

क्षणसंधिस्थोग्रंथ्याभःश्वयथुस्तदा उपेक्षमाणस्यचमुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभ
वतींसवायुः प्रपीडितोंतःस्वनवान्प्रयातिप्रध्मापयन्नेतिपुनश्चमुक्तः अंत्रव

इत्यंत्रवृद्धिनिदानं गुल्मनिदानं

द्धिरसाध्योयंवातवृद्धिसमाकृतिः ३१ रूक्षकृष्णारुणसिरातंतुजालगवा
क्षितः गुल्मोष्टधापृथग्दोषैःसंसृष्टैर्निचयंगतैः २२ आर्त्तवस्यचदोषेण
नारीणांजायतेष्टमः ज्वरछर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्चकर्मभिः ३३ कर्षितोवा
तलान्यत्तिशीतंवांबुबुभुक्षितः यःपिबत्यनुचान्नानिलंघनप्लावनादिकं ३४
सेवतेदेहसंक्षोभिछर्दिंवासमुदीरयेत् अनुदीर्णामुदीर्णान्वावातादीन्नविमु
चति २५ स्नेहस्वेदावनभ्यस्यशोधनंवानिषेवते शुद्धोवाशुविदाहीनिभज
तेस्यंदनानिवा ३६ वाताद्यास्तस्यमलाःपृथक्क्रुद्धाद्विशोथवा सर्वेवा
रक्तयुक्तावामहास्रोतोनुशायिनः २७ ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्यकुर्वतेशूलपू
र्वकं स्पर्शोपलभ्यंगुल्माख्यमुत्प्लुतंग्रंथिरूपिणं ३८ कर्षणात्कफविट्पित्तै
र्मार्गस्यावरणेनवा वायुःकृताश्रयःकोष्टेरौक्ष्यात्काठिन्यमागतः २९ स्व

स्याभिन्नानां निर्दहेदिव वा॥१८॥ पक्वश्चांतः स्रवत्यक्षात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः॥ एवा
मेव स्तनशिराविवृताः प्राप्य योषितां १९ सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेत्क्षयथु
र्घनः स्तने सदुग्धे दुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः २० नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्क
इति विद्रधिनिदानं अथ वृद्धिनिदानं
न्यानां न स जायते॥ क्रुद्धोर्द्ध्वगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् २१ मुष्कौ वंक्षण
तः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः २२
॥दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः मूत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु के
वलं २२॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्॥ पक्वोदुंबरसंकाशः पित्ता
द्दाहोष्मपाकवान् २४॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान्कठिनोल्परुक्॥ कृष्ण
स्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्च रक्ततः २५॥ कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलो
पमः॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः २६ अंभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं
याति सरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः २७॥ वातकोपिभि
राहारैः क्षुद्रांत्रावयवं यदा पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् २९ कुर्याद्वृ

शीततोयावगाहिभिः धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः २८ क्षोभणैः क्षुभितोन्यैश्च

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंडूयुतः कफात् सोत्क्लेशशीतकस्तंभजृंभारोचकगौर
वः ८ चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपातजः सामर्थ्याचात्र विभजेद्बाह्याभ्यं
तरलक्षणं ९ कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः पित्तलिंगोसृजा वा
ह्यः स्त्रीणामेव तथांतरः १० शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः क्षतोष्मा
वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ११ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्र
वं तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोधिष्ठानभेदतः १२ नाभ्यां हिध्मा भवेद्बस्तौ मूत्रं कृच्छ्रे
ण पूति च श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीह्न्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः १३ गलग्रहश्च क्लोम्नि
स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा १४ कुक्षिपार्श्वां
तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः १५
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनं आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदा
दिशेत् १६ नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रसरंत्यधरे गुदात् उभाभ्यां नाभिजो विद्याद्दोषं
क्लेदाच्च विद्रधौ १७ यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः पक्वो हृन्नाभिवस्ति

35

२

ढरुजाक्लेदापृष्ठेवाजठरेपिवा २९ महतीपिडिकानीलाविनिताविनितास्मृ
ता दहतित्वचमुत्थानेभृशंकष्टाविसर्पिणी ३० रक्तान्तस्मातितृट्स्फोटदाह
मोहज्वरालजी मानसंस्थानयोस्तुल्यामसूरेणमसूरिका ३१ सर्षपामानसं
स्थानाल्पिप्रपाकामहारुजा सर्षपीसर्षपातुल्यपिडिकापरिवारिता ३२ पुत्रि
णीमहतीमल्पैःसुसूक्ष्मपिटिकावृता विदारीकंदवद्वृत्ताकठिनाचविदारिका ३३
विद्रधीर्वक्ष्यतेन्यत्रतत्राणीपिटिकात्रयं पुत्रिणीचविदारीचदुःसहाबहुमेदसः
सह्याःपित्तोल्वणास्त्वन्याःसंभवंत्यल्पमेदसः तासुमेहवशाच्चरूपादोषोद्रेको
यथायथं ३५ प्रमेहेणविनाप्येताजायंतेदुष्टमेदसः तावच्चनोपलक्ष्यंतेया
वद्वस्तुपरिग्रहः ३६ हारिद्रवर्णोरक्तोवामेहप्राग्रूपवर्जितं योमूत्रयेन्नतंमेहंर
क्तपित्तंतुतद्विदुः ३७ स्वेदोंगगंधःशिथिलत्वमंगशय्यासनस्वप्नसुखाभिषंगः
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहघनांगताकेशनखातिवृद्धिः शीतप्रियत्वंगलतालु
शोषोमाधुर्यमास्येकरपाददाहः भविष्यतोमेहगणस्यरूपंमूत्रेभिधावंतिपि

पीलिकाश्च हृष्टाप्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमस्याद्द्विविधोविचारः संतर्प्पणाद्वा
कफसंभवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकोवा सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्र
मेणयेवातकृताश्चमेहा साध्यानतेपित्तकृतास्तुयाप्याः साध्यास्तुमेदोयदि
नातिदुष्टं इतिदशमोध्यायः १० अथातोविद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानंव्याख्यास्या
मः भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तै
श्चासृक्प्रदूषणैः दुष्टत्वग्मांसमेदोस्थिस्नायवसृक्कंडराश्रयः यः शोफोवहि
रंतर्वामहामूलोमहारुजः २ वृत्तः स्यादायतोयोवास्मृतः षोढासविद्रधिः दो
षैः पृथक् समुदितैः शोणितेनक्षतेनच ३ वाह्योत्रतत्रांगदाहतेणग्रथि
तोन्नतः अंतरोदारुणतरोगंभीरोगुल्मवद्घनः ४ (वल्मी)कवत्समुच्छ्रायीशीघ्रघात्यग्नि
शस्त्रवत् नाभिवस्तिकृक्षिप्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे स्याद्वृक्कयोरपानेच वाता
त्तत्रातितीव्ररुक् श्यावारुणश्चिरोत्थानपाकोविषमसंस्थितः व्यधच्छेदभ्रमा
नाहस्पंदसर्प्पणशब्दवान् रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वरदाहवान् ७ ॥

37

१९

वहत्तिमेहीप्रमेहति १७ मधुमेहोमधुसमंजायतेसकिलद्विधा क्रुद्धेधातुक्षया
द्वायौदोषावृतपथेथवा १८ आवृतोदोषलिंगानिसोनिमित्तंप्रदर्शयन् क्षीणः
क्षणात्क्षणात्पूर्णोभजतेकृच्छ्रसाध्यतां १९ कालेनोपेक्षिताःसर्वेयांतिमधु
मेहतांमधुरंयच्चसर्वेषुप्रायोमाध्वेवमेहति २० सर्वेपिमधुमेहाख्यामाधुर्याच्चत
नोरतः अविपाकोरुचिश्छर्दिर्निद्राकासःसपीनसः २१ उपद्रवाःप्रजायंतेमेहानां
कफजन्मनां वस्तिमेहनयोस्तोदोमुष्कावदरणंज्वरः २२ दाहस्तृष्णाम्लकोमू
र्छाविड्भेदःपित्तजन्मनां वातकानामुदावर्तकंपहृद्ग्रहलोलताः २३ शूलमुन्नि
द्रताशोषःकासश्वासश्चजायते शराविकाकच्छपिकाजालिनीविनतालजी २४
मसूरिकासर्षपिकापुत्रिणीसविदारिका विद्रधिश्चेतिपिडकाप्रमेहोपेक्षयादश २५
संधिमर्मसुजायंतेमांसलेषुचधामसु अंतोन्नतामध्यनिम्नाश्यावाक्लेदरुजान्वि
ताः २६ शरावमानसंस्थानापिडकास्याच्छराविका अवगाढार्तिनिस्तोदामहावस्तु
परिग्रहा २७ श्लक्ष्णाकच्छपपृष्ठाभापिडकाकच्छपीमता स्तब्धाशिराजालवती
स्निग्धस्रावामहाशया २८ रुजानिस्तोदबहुलासूक्ष्मछिद्राचजालिनी अवगा

राम
१९

तयामहात्ययपतयापिच ७ सामान्यलक्षणंतेषांप्रभूताविलमूत्रता॥ दोष
दूष्याविशेषेपितत्संयोगविशेषतः ८ मूत्रवर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकल्पते॥
अच्छंबहुसितंशीतंनिर्गंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहेनकिंचिच्चाविलपिच्छि
लं॥ इक्षोरसमिवात्यर्थंमधुरंचेक्षुमेहतः ९॥ सांद्रीभवेत्पर्युषितंसांद्रमेही
प्रमेहति॥ सुरामेहीसुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनं १०॥ संहृष्टरोमापिष्टेनपिष्ट
बहुलंसितं॥ शुक्राभंशुक्रमिश्रंवाशुक्रमेहीप्रमेहति ११॥ मूत्राणूनसिकता
मेहीसिकतारूपिणोमलान्॥ शीतमेहीसुबहुशोमधुरंभृशशीतलं १२॥ शनैः
शनैःशनैर्मेहीमंदंमंदंप्रमेहति॥ लालातंतुयुतंमूत्रंलालामेहेनपिच्छिलं १३
गंधवर्णरसस्पर्शैःक्षारेणक्षारतोयवत्॥ नीलमेहेननीलाभंकालमेहीमषी
निभं॥ १४ हारिद्रमेहीकटुकंहरिद्रासन्निभंदहत्॥ विस्रंमांजिष्ठमेहेनमंजिष्ठास
ललोपमं १५॥ वसामेहीवसामिश्रंवसांवामूत्रयेन्मुहुः॥ मज्जानंमज्जमिश्रंवा
मज्जमेहीमुहुर्मुहुः १६ हस्तीमत्तइवाजस्रंमूत्रंवेगविवर्जितं सलसीकंविबद्धं।

१८

नःकृच्छ्राद्दुष्टवातंवदंतितं ॥ २६ ॥ रूक्षस्यक्लांतदेहस्य वस्तिस्थौपित्तमारुतौ मूत्र
क्षयंसरुग्दाहंजनयेतांनदाहयं २७ ॥ पित्तंकफोद्वावपिवासंहन्येतेनिलेनचे।
त् कृच्छ्रान्मूत्रंतदापीतंरक्तंश्वेतंघनंसृजेत् २८ सदाहंरोचनाशंखचूर्णवर्णंभ
वेच्चतत् शुष्कंसमस्तवर्णंवामूत्रसादंवदंतितं ॥ २९ इतिविस्तरतःप्रोक्तारो
गामूत्राप्रवर्तिजाः निदानलक्षणैरूर्द्धवक्ष्यंतेतिप्रवर्त्तिजा ३० इत्यष्टांगहृद।
यनिदानेनवमोध्यायः अथातःप्रमेहनिदानंव्याख्यामः प्रमेहाविंशतिस्तत्र
श्लेष्मतोदशपित्ततः षट्चत्वारोनिलात्तेषांमेदोमूत्रकफावहं १ अन्नपान
क्रियाजातंयत्प्रायस्तत्प्रवर्त्तकं स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छलशीतलं २
नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसं एकस्थानासनरतिःशयनंविधिवर्ज
तं ३ वस्तिमाश्रित्यकुरुतेप्रमेहान्दूषितःकफः दूषयित्वावपुःक्लेदस्वेदमे
दोरसामिषं ॥ पित्तंरक्तमपिक्षीणेकफादौमूत्रसंश्रयं धातून्वस्तिमुपानीयतत्
क्षयेपिचमारुतः ५ ॥ साध्ययाप्यपरित्याज्यामेहास्तेनैवतद्भवाः ॥ समासमक्रिय

स्तंभो हृद्गौरवः २५ मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुंचति शकृत्सृजन् वातकुंडलिकां त्येषां मूत्रं तु विधृतं चिरं २६ न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा २७ नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसंग्रहं २८ तन्मूत्रजठरं विद्याद्वैगुण्येनानिलेन वा ॥ आदिश्य मल्पमूत्रं च वस्तौ नालेऽथवा मणौ २९ स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाथवा रुजं मूत्रोत्संगः स विछिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ३० अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोल्पः सहसा भवेत् अश्मरीतुल्यरुग्ग्रंथिर्मूत्रग्रंथिः स उच्यते ३१ मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतं स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्तते ३२ भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावर्तं शकृद्यदा ३३ मूत्रस्रोतोनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा मूत्रं विट्तुल्यगंधं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ३४ पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्तुपस्थान्निदाहवत् ३५ मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा उष्णं पुनः पु

१०

मधुवर्णायवासिता १४ एताभवंतिबालानांतेषामेवचभूयसा आश्रयोपचया
ल्पत्वाद्ग्रहणाहरणेसुखाः १५ शुक्राश्मरीतुमहतांजायतेशुक्रधारणात् स्थाना।
च्युतमयुक्तंहि मुष्कयोरंतरेनिलः १६ शोषयत्युपसंगृह्यशुक्रंतच्छुक्रमश्मरी
वस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी १७ तस्यामुत्पन्नमात्रायांशुक्रमेति
विलीयते पीडितेत्ववकाशेस्मिन्नश्मर्येवचशर्करा १८ अणुशोवायुनाभिन्ना
सात्वस्मिन्ननुलोमगे निरेतिसहमूत्रेणप्रतिलोमेविबध्यते १९ मूत्रसंधारि
णःकुर्याद्रुध्वावस्तेर्मुखंमरुत् मूत्रसंगंरुजंकंडूंकदाचिच्चस्वधामतः २० प्रच्याव्य।
वस्तिमुद्वृत्तंगर्भाभंस्थूलविप्लुतं करोतितत्ररुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानिच २१ विंदु
शःस्त्रप्रवर्त्तेनमूत्रंवस्तौतुपीडिते धारयाद्विविधोप्येषवातवस्तिरितिस्मृतः २२ दु
स्तरोदुस्तरतरोद्वितीयःप्रबलानिलः शकृन्मार्गस्यवस्तेश्चवायुरंतरमाश्रितः
अष्ठीलाभंघनंग्रंथिंकरोत्यचलमुन्नतं वाताष्ठीलेतिसाध्मानविण्मूत्रानिलसं
गकृत् २४ विगुणःकुंडलीभूतोवस्तौतीव्रव्यथोनिलः आविध्यमूत्रंभ्रमतिस

तान्प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्म्मसमाश्रयान् २॥ वस्तिवंक्षणमेढ्रार्त्तियुक्तोल्पाल्पं मुहुर्मुहुः
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरुक् ४ रक्तं वा कफजे वस्तिमेढ्रगौरवशोफवान्
सपिच्छं सविबंधं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ५॥ यदा वायुर्मुखं वस्तेरावृत्य परिशोषये
त् मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ६ संजायतेश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव
रोचना श्लेष्माश्रया च सर्वाः स्यादथास्याः पूर्वलक्षणं ७ वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशे
षु परितोतिरुक् मूत्रे च वस्तिगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ८॥ सामान्यलिंगं रुङ्ना
भिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ९ तद्व्यपायात्सु
खं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् १०॥ तत्र
वाताद्भृशार्त्यार्त्तो दंतान्खादति वेपते मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ११
सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मेहति बिंदुशः श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कंट
कैरिव १२॥ पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता
पीतासिताश्मरी १३ वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः अश्मरी महती श्लक्ष्णा

द्रारु

नेमुक्तेस्वास्थ्यंसमश्नुते २२ वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः चिरादुःखंद्रा
वंशुष्कं तन्वामंप्शब्दफेनवत् २४ पुनःपुनःसृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान्
पित्तेनपीतनीलाभंपीताभःसृजतिद्रवं २५ पूत्यम्लोहृत्कंठदाहरुचितृडर्दितः
श्लेष्मणाप्यतेदुःखमन्नंछर्दिररोचकः २६ अस्वापदेहतिष्ठीवकासहृल्लासपीन
साः हृदयंमन्यतेस्त्यानमुदरंस्तिमितंगुरु २७ उद्गारोदुष्टमधुरःसदनस्त्रीष्वहर्षणं
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनं २८ अकृशस्यापिदौर्बल्यंसर्वजेसर्वसंकरः
विभागंयस्ययेचोक्ताविषमाद्यास्त्वयोग्रयः २९ तेपिस्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तुस्वा
स्थ्यकारणं वातव्याध्यश्मरीकुष्टमेहोदरभगंदराः ३० अर्शांसिग्रहणीत्यष्टौमहारो
गाःसुदुस्तराः इत्यष्टांगहृदयनिदानेष्टमोध्यायः ८ अथातोमूत्राघातनिदानं।
व्याख्यास्यामः वस्तिर्वस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः एकसंबंधनाप्रोक्ता
गुदास्थिविवराश्रयाः १ अधोमुखोपिवस्तिर्हिमूत्रवाहिशिरामुखैः पार्श्वेभ्यःपू
र्यतेसूक्ष्मैः स्पंदमानैरनारतं २ यैस्तैरेवप्रविश्यैनंदोषाःकुर्वंतिविंशतिं मूत्राघा

ओलीयेनातिसार्यंते सामसारेणि सवृला दामुकारी सभावनः साम सान्नम ८

44

कृतेप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ११ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृ
वायुस्ततोतिसार्यंत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं १२ वातपित्तसमं लिंगैराहुस्तद्वच्च शोकतः
अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः १३ सास्रग्रस्तः तत्राद्यो गौरवादप्सु मं
ज्जति शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्त्तिप्रसेकिनः १४ विपरीतो निरामस्तु कफात्पा
क्कोपि मज्जति" अतीसारे व्युयो नाति यत्नवान् ग्रहणीगदः तस्य स्यादग्निविध्वंसकै
रन्यस्य सेवितैः" सामं शकृन्निरामं वा जीर्णेन्नेजीर्णे पक्वं तु नैव वा अकस्माद्दा मुहु
र्बद्धमकस्मात् शिथिलं मुहुः चिरकृद् ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् १७" स चतु
र्द्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः प्रसेको
वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोन्त्रकूजनं १९ ।
सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः मूर्छा शिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपाद
योः २१" तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभी
क्ष्णं विषूचिका २२ रसेष्वगृद्धिः सर्वेषु तृष्णा परिकर्तिका जीर्णे जीर्यति चाध्मा

...तः अरोचि... विकाराः प्रायेण येऽन्योन्यनिदानजास्ततः अतीसारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

ऽध्यायः ७ अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः अतीसारः स सुतरां जायतेत्यंबुपानतः १ कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् २ कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः विस्रंसयत्यधोब्धातुं हत्वा तेनैव चानलं ३ व्यापद्यानु शकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ४ तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः आध्मानमविपाकश्च तत्र वातेन विड्जलं ५ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ६ तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकं शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ७ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं सरक्तमतिदुर्गंधं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ८ सशूलं पायुसंतापपाकवान् श्लेष्मणा घनं पिच्छिलं तंतुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ९ अभीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विबद्धमनुबद्धरुक् निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकं १० सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः

१५

स्नेहकारिरिति व्यापथ॥

किं कुर्वन् स्तनन् कोथिनि कथन उपवेश्य तेषां॥

वा१

दर

राम १५

46

यथुसेवमः पवनस्यार्द्दगामित्वंततःछर्द्दिरुचिज्वराः ५९ हृद्रोगग्रहणीदोषमू
त्रसंगप्रवाहिकाः वाधिर्यतिमरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ६० मनोविकारस्तृष्णा
स्रपित्तगुल्मोदरादयः तेतेचवातजारोगाजायंते भृशदारुणाः ६१ दुर्नाम्नामि
त्युदावर्त्तः परमोयमुपद्रवः वाताभिभूतकोष्ठानांतैर्विनापिसजायते ६२ सह
जानित्रिदोषाणियानिचाभ्यंतरेवलौ स्थितानितान्यसाध्यानियाप्यंतेग्निव
लादिभिः ६३ द्वंद्वयानिद्वितीयायांवलौयान्याश्रितानिच कृच्छ्रसाध्यानितान्या
हुः परिसंवत्सराणिच वाह्यायांतुवलौजातानेकदोषोल्वणानिच अर्शांसिसु
खसाध्यानिनचिरात्पतितानिच ६४ मेढ्रादिष्वपिवक्ष्यंतेयथास्वंनाभिजानितु
गंडुपदास्यरूपाणिपिछिलानिमृदूनिच व्यानोगृहीत्वाश्लेष्माणंकरोत्यर्शस्त्व
चोवहिः कीलोपमंस्थिरखरंचर्मकीलंतुतंविदुः ६७ वातेनतोदःपारुष्यंपित्ता
दसितरक्तताश्लेष्मणास्निग्धतातस्यग्रथितत्वंसवर्णता अर्शसांप्रशमेयत्नमाशु
कुर्वीतबुद्धिमान् तान्याशुहिगुदंवध्वाकुर्युर्बद्धगुदोदरं ६९ इत्यष्टांगहृदयेसप्त

रूक्षाः कंडूबाधास्पर्शनप्रियाः करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः वंक्षणाना
हिनः पायुवस्तिनाभिविकर्तिनः ४९ सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः
मेहकृछ्रशिरोजाड्य शिशिरज्वरकारिणः ५० क्लैब्याग्निमार्दवछर्दिरामप्रायविका
रदाः वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ५१ नस्रवंतिनभिद्यंतेपांडु
स्निग्धत्वगादयः संसृष्टलिंगाः संसर्गात्त्रिचयात्सर्वलक्षणाः ५२ रक्तोल्बा
णा गुदे कीला पित्ताकृतिसमन्विताः वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः ५३
तेत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः स्रवंति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रव
त्तितः ५४ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः हीनवर्णबलोत्साहोह
तौजाः कलुषेंद्रियः ५५ मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः रूक्षैः संग्राहि
भिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ५६ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषय
न् पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ५७ तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्व
गा भवेत् आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परीकर्तनं ५८ वस्तौ च सुतरां शूलं गंडश्व

२४

राम
२४

47

दि३

दुपीतंहरिद्रक्तं पिच्छलं चोपवेश्यते गुदांकुराबहूनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्वि
ताः म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः मिथो विसदृशा वक्रास्ती
क्ष्णा विस्फुटिताननाः १० बिंबीकर्कंधुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः केचित्कदं
बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ११ कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमाव
हाः तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं १२ रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्ध
मुपवेश्यते कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते १३ गुल्मप्लीहोदराष्ठी।
लासंभवस्तत एव च पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः १४ तन्वस्रस्रा
विणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकोवक्त्रसन्निभाः १५
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारुचिमोहदाः सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामव
र्चसः यवमध्या हरित्पीता हारिद्रत्वङ्नखादयः श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंद
रुजः सिताः उच्छूनोपचिताः स्निग्धास्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः पिच्छिलास्तिमिताः श्ल

१२ गेनत्रयोः शोकः पूर्वकट्वेदोथवाग्रहः॥ मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायोनाभेरधश्चरन् सनक
सपीकर्त्तस्थलक्ष्मान्निर्गच्छतित्वसन् १७ अन्त्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता
प्रभूतंमूत्रमल्पाविडश्रद्धाधूमकोम्लकः १८ शिरःपृष्ठोरसांशूलमालस्यंभिन्नवर्णि
ता तंद्रेंद्रियाणांदौर्बल्यं क्रोधोदुःखोपचारता १९ आशंकाग्रहणीदोषपांडुगुल्मो
वप दरेषुच एतान्येवविवर्द्धन्तिजातेषुहतनामसु २० निवर्त्तमानोंहिहैतैरधोमार्गेतेधनः पाञेप
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेंद्रियशरीरगान् २१ तथामूत्रशकृ तकफानुधा लिप्र
तेश्रमापशवान् गूद्वात्यग्निंततः सर्वोभवतिप्रायसोर्शसः २२ कृशोभ्रंशहतोत्सा
हो दीनः क्षामोतिनिःप्रभः असारोविगतच्छायोजंतुजुष्टइवद्रुमः २३ कृत्स्नैरुपद्र
वैर्युक्तोयथोक्तैर्मर्मपीडनैः तथाकासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः क्लमांग
सादवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः॥ क्लैव्यबाधिर्यतैमिर्यशर्कराश्मरीपीडितः २४ क्षामभि
न्नस्वरोध्यायन् मुहुःष्ठीवन्नरोचकी सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवंक्षणशूलवान् २५
गुदेनस्रवताच्छ(पि)पुलाकोदकसन्निभं विबद्धमुक्तंशुष्कार्द्रंपक्वामंचांतरांतरा यां

ध्यर्द्धः प्रमाणेन सोमाणपत्रततः यवं ॥ ५ ॥ तत्रहेतुसहोत्थानेवलीवीजोपतप्तता अर्शी
सांबीजतप्तिस्तुमातापित्रपचारतः ६ दैवाच्चताभ्यांकोपोहिसन्निपातस्पतान्यतः
असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वेरोगाकुलोद्भवाः ७ सहजानिविशेषेण रूक्षदुर्दर्शना
नि च अंतर्मुखानि पांडुनि दारुणोपद्रवाणि च ८ षोढान्यानिपृथग्दोषसंसर्गनि
चयास्रतः ॥ शुष्काणिवातश्लेष्माभ्यामार्द्राणित्वस्रपित्ततः ९ दोषप्रकोपहेतुस्तु
प्रागुक्तस्तेनसादिते अग्नौमलेतिनिचितेपुनश्चातिव्यवायतः १० यानसंक्षोभ
विषमकठिनोत्कटकासनात वस्तिनेत्राश्ममलोष्टोर्वीतलचेलादिघट्टनात ११
भृशंशीतांबुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदी
रणात १२ ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपांडुभिः कर्षणाद्विषमाभ्यश्चचेष्टा
भ्योयोषितांपुनः १३ आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात ईदृशैश्चापरैर्वायु-
रपानः कुपितोमलं १४ पायोर्वलीषुसंधत्तेतास्वभिष्यण्णमूर्तिषु जायंतेर्शा
सिंतत्पूर्वलक्षणंमंदवह्निता १५ विष्टंभःसक्थिसदनंपिंडकोद्वेष्टनंभ्रमः सादों

चमतिवृधेतस्य ३

श्रेष्ठंविनाबीभत्सचेष्टितैः दोषेषुमदमूर्छायाःकृतवेगेषुदेहिनां स्वयमेवोपशाम्यंति
संन्यासोनौषधैर्विना ३७ वाग्देहमनसांचेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः संन्यासंसन्निपति
ताःप्राणायतनसंश्रया ३८ कुर्वंतितेननुरुषःकाष्टभूतोपमः म्रियेतशीघ्रंशीघ्रंचेच्चि
कित्सानप्रयुज्यते ४० अगाधेग्राहबहुलेसलिलौघइवातटे संन्यासेविनिमज्जंतंनरमा
शुविवर्त्तते ४१ मदमानरोषतोषप्रभृतिभिरविभिन्नैर्निजैः वीतभंगः युक्तायुक्तंचसमं।
युक्तिवियुक्तेनमद्येन ४२ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामवयवांस्त्रि प्रविभज्य
तदनुरूपंयदिपिवतिततःपिवत्यमृतं ४३ इत्यष्टांगहृदयेमदात्ययनिदानंषष्टोध्यायः ६
अथातोर्शसांनिदानंव्याख्यास्यामः अरिवत्प्राणिनोमांसकीलकाविशसंतियत् अर्शां
सितस्मादुच्यंतेगुदमार्गनिरोधतः १ दोषास्त्वग्मांसमेदांसिसंदूष्यविविधाकृतीन् मांसां
कुरानपानादौकुर्वंत्यर्शांसितान्जगुः २ सहजन्मोत्तरोत्थानभेदात्द्वेधासमासतः शु
ष्कस्राविविभेदाच्चगुदःस्थूलांत्रसंश्रयः ३ अर्द्धपंचांगुलस्तस्मिंस्तिस्रोध्यर्द्धांगुलाःस्थिताः
बल्यःप्रवाहिणीतासामंतमध्याविसर्जनी ४ वह्यासंवरणीतस्यागुदौष्ठोवहिरंगुले यवो

मोहाहृताः परस्यस्पृस्य योगदाः रसात्मकचेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः म

दमूर्च्छायसंन्यासाः यथोत्तरबलोत्तराः॥ मदोन्दोषैः सर्वैरस्रेण मद्यविषैरपि॥ सत्त्वा

नसद्भुताभावः स्खलत्स्खलितचेष्टितः २७ रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवे

त्॥ पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः २८॥ स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः कफात

ध्यानपरोऽलसः॥ सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता २९॥ पित्तलिंगं च।

मद्यजः विकृतेहास्वरांगता॥ विषजः कंपोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः २१॥ लक्षये

ल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु॥ अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः।

शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः॥ कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुता

त्मके॥ पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्ता

पपीडितः॥ भिन्नविट्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः॥ कफेन मेघसंकाशं पश्य

न्नाकाशमाविशेत् २५ तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् गुरुभिः स्तिमि

तैरंगैरार्द्रचर्मावनद्धवत् २६॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः॥ पातयत्याशु नि

नया।

नेपाउ

मदः कफाधिकामदवातपित्ताद्द्वाभ्यांयुयः १२ विपर्वयेति मारंति विश्रब्धाकुपिताश्चये

मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णेन बहुनाच १३ वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः

सर्वेपि सर्वजायन्ते व्यपदेशस्तुभूयसा सामान्यलक्षणंतेषां प्रमोहो हृदयव्यथा विड्भेदः प्रत

ततंतृष्णासौम्याग्नेयोज्वरोरुचिः १७ शिरः पार्श्वास्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः उरोविबं

धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः १८ स्वेदोतिमात्रंविष्टंभः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः प्रलापः

छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं १९ विशेषाज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजोनिलात् स्वप्नप्र

मत्युत्पततिप्रेतैश्चसहभाषते २० पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः देहोह

रितहारिद्रारक्तनेत्रकपोलता २१ श्लेष्मणाः छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवं सर्वजेस

र्वलिंगत्वंमुक्तामद्यंपिवेन्नुयः २२ सहसानुचितंचान्यत्तस्यध्वंसकविक्षयौ भवेतां

मारुतात्क्षीदुर्वलस्यविशेषतः ध्वंसकेश्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोतिनिद्रताशव्दासह

त्वंतंद्राचविक्षयेगात्रशिरोतिरुक्कंठरोगः संमोहः कासस्तृष्णावमिर्ज्वरः निवृत्तोय

स्तुमद्येभ्योजितात्माबुद्धिपूर्वकृत् विकारैस्पृश्यतेजातुनसशारीरमानसैः रजो

राम ११

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरं लघु विका
शि विशदं मद्यमोजसोस्माद्विपर्ययः १ तीक्ष्णाद[illegible]यो विविधा युक्ताश्चित्तोपप्ला
विनो गुणाः जीवितांतापजायंते विषे तूत्कर्षवर्तिनः २ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मंदानो
जसो गुणान् दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियां ३ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादाय
तने स्थितः दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ४ मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राज
सतामसाः निरंकुश इव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्जडः ५ इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्यदमा
स्पदं एकोयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशकः परम् ६ निश्चेष्टः शववत्तेन तृतीये तु मदे स्थितः
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ७ धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितं यदा
सक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ८ मद्ये मोहो भयं क्रोधः शोको मत्युश्च संश्रितः सो
न्माद मदमूर्छायाः सापस्मारापतानकाः ९ यत्रैकस्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत्
अयुक्तयुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा १० मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनं नाति
माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ११ स्निग्धाः सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः

वा॰
३१

श्वदाहो व्याने च सर्वगः क्लमोंगचेष्टासंगश्च ससंतापः सवेदनः ४१ समानऊ
र्ध्वगतिरतिस्वेदोरतिः सतृट् दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ४२
रजोतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तंद्रारुचि
र्वमिः ४३ ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिश्वासोछ्वाससंग्रहः उदाने गुरुगात्रत्वमरुचि
र्वाक्स्वरग्रहः ४४ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः गुरुतांगेषु सर्वेषु
स्खलितं च गतेर्भृशं ४५ समानेतिहिमांगत्वमस्वेदो मंदवह्निता अपाने
सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनं ४६ इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः
प्राणादयस्तथान्योन्यं समावृण्वंति यथाक्रमं ४७ सर्वेपि विंशतिविधं विद्यादा
वरणं च तत् निःश्वासोछ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः हृद्रोगो मुखशो
षश्च प्राणे नोदानमावृते उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ४८ दि

चलःस्निग्धोमृदुःशीतःशोफोगात्रेष्वरोचकः आढ्यवातइतिज्ञेयःसा।
कृच्छ्रोमेदसावृते ३३" स्पर्शमस्थ्यावृतेत्युष्णंपीडनंचाभिनंदति सूच्ये
ततुद्यतेत्यर्थमंगंसीदतिशूल्यते ३४" मज्जावृतेविनमनंजृंभणंपरिवे
ष्टनंशूलंचपीड्यमानेनपाणिभ्यांलभतेसुखं ३५" शुक्रावृतेतिवेगोवा
नवातिःफलतापिवा" भुक्तेकुक्षौरुजाजीर्णेशाम्यत्यन्नावृतेनिले ३६॥
"मूत्राप्रवृत्तिराध्मानंवस्तौमूत्रावृतेभवेत्" विडावृतेविबंधोधःस्वस्थानेप
रिकृंतति ३७ व्रजत्याशुजरांस्नेहोभुक्तेचानह्यतेनरः शकृत्पीडितमन्नेना।
दुःखंशुष्कंचिरात्सृजेत् ३८" सर्वधात्वावृतेवायौश्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक् वि
लोमोमारुतोत्यस्वस्थंहृदयंपीड्यतेतिच ३९" भ्रमोमूर्छारुजादाहःपित्तेन
प्राणआवृते विदग्धेन्नेचवमनमुदानेपिभ्रमादयः ४० दाहोंतरूर्जाभ्रंश

वा·
३५

नोदृत्तगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः २४ यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवि
तैः कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् २५ मलस्रुक्प्रदोषार्शो
गुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः २६ स्निग्ध
त्वारोचकालस्यशैत्यशोथाग्निहानिभिः कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन ।
च २७ युक्तं विद्यान्निरामं तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं
प्रचक्ष्यते २८ ॥ लिंगं पित्तावृते दाहस्तृष्णाशूलं भ्रमस्तमः कटुकोष्णाम्ललव
णैर्विदाहः शीतकामता २९ ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकं लंघ
नायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ३० ॥ रक्तावृते सदाहार्त्तिः त्वङ्मांसांत ।
रजो भृशं भवेच्च सरागः श्वयथुर्जायंते मंडलानि च ३१ मांसेन कठिनः शो
फो विवर्णः पिटिकास्तथा हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते ३२ ॥

धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंगग्रहोतिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥
रक्ते शोफोतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट् स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफपाको भृशो
ष्मता १५ ॥ कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः कंडूर्मंदा च रुक् द्वंद्वसर्वलिं
गं च संकरे १६ ॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बु
दकारि च १७ रक्तमार्गं निहंत्याशु शाखासंधिषु मारुतः निविश्यान्योन्यमावार्य वेद
नाभिर्हरत्यसून् १८ ॥ वायुः पंचात्मकः प्राणो रौक्ष्यव्यायामलंघनैः अत्याहाराभिघाताध्व
वेगोदीरणधारणैः १९ कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् पीनसार्दिततृट्कास
श्वासादींश्चामयान्बहून् २० ॥ उदानः क्षवथूद्गारछर्दिनिद्राविधारणैः गुरुभारातिरुदित
हास्याद्यैर्विकृतो गदान् २१ कंठरोधमनोभ्रंशछर्द्यरोचकपीनसान् कुर्याच्च गलगंडादीं
स्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयात् २२ ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः करोत्यकाल
शयनजागराद्यैश्च दूषितः २३ शूलगुल्मग्रहण्यादीन्पक्वामाशयजान्गदान् ॥ अपा

वा.
२४

भजतांविधिहीनंचस्वप्नजागरमैथुनं १ प्रायेणसुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनां
अभिघातादशुद्धेश्चनृणामसृजिदूषिते २ वातलैःशीतलैर्वायुर्वृद्धःक्रुद्धोविमार्गगः
तादृशेनासृजारुद्धःप्राक्तदेवप्रदूषयेत् ३ आद्यरोगंखुडंवातबलासंवातशोणि
तं तदाहुर्नामभिस्तच्चपूर्वंपादौप्रधावति ४ विशेषाद्यानयानाद्यैःप्रलंबौतस्य
लक्षणं भविष्यतःकुष्ठसमंतथासादःश्लथांगता ५ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपा
दांगसंधिषु कंडुस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तता ६ भूत्वाभूत्वाप्रणश्यंतिमुहुरा
विर्भवंतिच पादयोर्मूलमास्थायकदाचिद्धस्तयोरपि ७ आखोरिवविषंक्रुद्धं
तद्देहंविधावति" त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानंतत्पूर्वंजायतेततः ८ कालांतरेणगंभीरं
सर्बान्धातूनभिद्रवत् कंड्वादिसंयुतोत्तानेत्वक्ताम्रश्यावलोहिता ९ सायामा
भृशदाहोषागंभीरेधिकपूर्वरुक् श्वयथुर्ग्रथितःपाकीवायुःसंध्यस्थिमज्जसु १०
छिंदन्निवचरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्चवेगवान् करोतिखंजंपंगुंवाशरीरेसर्वतश्चरन् ११
वातेधिकेधिकंतत्रशूलस्फुरणतोदनं शोफस्यरौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः १२

59

राम
२४

सश्लेष्ममेदः पवनमाममत्यर्थसंचितं अभिभूयेतरंदोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ४७
सक्थ्यस्थीनिप्रपूर्यांतःश्लेष्मणास्तिमितेनतत् तदास्कभ्नातितेनोरूस्तब्धौशीता
वचेतनौ ४८ परकीयाविवगुरूस्यातामतिभृशव्यथौ ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्रा
छर्द्यरुचिज्वरैः ४९ संयुक्तौपादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः तमूरुस्तंभमित्याहुरा
ढ्यवातमथापरे ५०" वातशोणितजःशोफोजानुमध्येमहारुजः ज्ञेयःक्रोष्टुकशी
र्षस्तुस्थूलःक्रोष्टुकशीर्षवत् ५१" रुक्पादेविषमन्यस्तेश्रमाद्वाजायतेयदा वातेन
गुल्फमाश्रित्यतमाहुर्वातकंटकं ५२" पार्ष्णिप्रत्यंगुलीनांयाकंडरामारुतार्दिता स
क्थ्नःक्षेपंनिगृह्णातिगृध्रसींतांप्रचक्षते ५३" विश्वाचीगृध्रसीचोक्ताखल्लीतीव्ररुजा
न्विते" हृष्येतेचरणौयस्यभवेतांचप्रसुप्तवत् ५४ पादहर्षःसविज्ञेयःकफमारुज
कोपजः" पादयोःकुरुतेदाहंपित्तासृक्सहितोनिलः ५५ विशेषतश्चंक्रमतोपाद
दाहंतमादिशेत् इत्यष्टांगहृदयनिदानेवातव्याधिनिदानंपंचदशोध्यायः १५
न१ अथातोवातशोणितनिदानंव्याख्यास्यामः विदाह्यन्नंविरुद्धंचतत्तच्चासृक्प्रदूषणं॥

मुत्सन्नंबहुकंडुस्रुतिकृमि स्लक्ष्णापीताभपर्यंतंमंडलंवारिमंडलं १७॥ सकंडुपि-
डिकाश्यावालसीकाढ्याविचर्चिका॥ परुषंतनुरक्तांतमंतःश्यावंसमुन्नतं १८ सतो-
ददाहरुक्क्लेदंकर्कशैःपिडिकैश्चितं ऋक्षजिह्वाकृतिप्रोक्तमृक्षजिह्वंबहुकृमि॥ १९
हस्तिचर्मखरस्पर्शंचर्मैकाख्यंमहाश्रयं अस्वेदंमत्स्यशकलसन्निभंकिटिभंपुनः २०
रूक्षंकिणखरस्पर्शंकंडुमत्परुषासितं॥ सिध्मंरूक्षंबहिःस्निग्धमंतर्घृष्टंर-
जःकिरेत् २१ श्लक्ष्णस्पर्शंतनुश्वेतताम्रंदौग्धिकपुष्पवत् प्रायेणोर्ध्वकायेस्या-
त्॥ गंडैःकंडूयुतैश्चितं २२ रक्तैरलसकंपाणिपाददार्योविपादिकाः तीव्रार्त्योमंद-
कंड्वाश्चसरागपिडिकाचिताः २३॥ दीर्घप्रतानादूर्वावदतसीकुसुमच्छविः उच्छन्नम-
ण्डलादद्रुःकंडुमत्यनुबंधिनी २४॥ स्थूलमूलंसदाहार्तिरक्तश्यावंबहुव्रणं शता-
रुःक्लेदजंत्वाढ्यंप्रायशःपर्वजन्मच २५॥ रक्तांतमंतरापांडुकंडुदाहरुजान्वितं सो-
त्सेधमाचितंरक्तैःपद्मपत्रमिवांशुभिः २६ घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि
च पुंडरीकंतनुत्वचमिश्रितंस्फोटैःसितारुणैः २७ विस्फोटःपिडिकायामाःकंडु

वा॰
र॰

६२

क्लेदरुजाधिकाः सूक्ष्माः श्यावारुणावहवः प्रायः स्फिकपाणिकूर्परे २८" सस्फोटम
स्पर्शसहंकंडूशातोददाहवत् रक्तंदलत्तुचर्मदलंकाकणंतीव्रदाहरुक् २९ पूर्वरक्तं
चकृष्णंचकाकणंतीफलोपमंकुष्टलिंगैर्युतंसर्वैर्नैकवर्णंततोभवेत् ३०" दोष
भेदीयविहितैरादिशेल्लिंगकर्मभिः कुष्टेषुदोषोल्वणतांसर्वदोषोल्वणंत्यजेत्
रिष्टोक्तंयच्चयच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं ' याप्यंमेदोगतंकृच्छ्रंपित्तद्वंद्वास्रमां
सगं ३२ अकृच्छ्रंकफवाताढ्यंत्वक्स्थमेकमलंचयत् "तत्रत्वचिस्थितेकुष्टे
तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ३३" स्वेदस्वापश्वयथवःशोणितेपिशितेपुनः पाणिपादा
श्रिताःस्फोटाःक्लेदःसंधिषुचाधिकं ३४" कौण्यंगतिक्षयोगानांदलनंस्याच्चमेदसि
"नासाभंगोस्थिमज्जस्थेनेत्ररागःस्वरक्षयः ३५ क्षतेचकृमयःशुक्रेस्वदारापत्य
बाधनं" यथापूर्वंचसर्वाणिस्युर्लिंगान्यसृगादिषु ३६ कुष्टैकसंभवंश्वित्रंकि
लासंदारुणंचतत् निर्दिष्टमपरिस्रावित्रिधातूद्भवसंश्रयं ३७" वाताद्रूक्षारुणंपि
त्तात्ताम्रंकमलपत्रवत् सदाहंरोमविध्वंसिकफाच्छ्वेतंघनंगुरुः ३८ सकंडुंचक्र

64

वा.
३२

शानयाचविभजेत्सर्वमावरणंमिथक् स्थानान्यवेक्ष्यवातानांवृद्धिंहानिंच।
कर्मणः ५०॥ प्राणादीनांचपंचानांमिश्रमावरणंमिथः पित्तादिभिर्द्वादशभि
र्मिश्राणांमिश्रितैश्चतैः ५१ मिश्रैःपित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणामिरनेकधा तार।
तम्यविकल्पाच्चयात्यावृत्तिरसंख्यतां ५२ तांलक्षयेदवहितोयथास्वं [illegible]
[illegible] लक्षणोदयात् शनैःशनैश्चोपशयाद्गूढ
मपिमुहुर्मुहुः ५३॥ विशेषाज्जीवितंप्राणउदानोबलमुच्यते स्यात्तयोःपीड
नाद्धानिरायुषश्चबलस्यच ५४॥ आवृत्तावायवोज्ञाताज्ञातावावत्सरंस्थिताः
प्रयत्नेनापिदुःसाध्याभवेयुर्वानुपक्रमाः ५५॥ विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्नि।
सदनादयः भवत्युपद्रवास्तेषामावृत्तानामुपेक्षणात् ५६ इत्यष्टांगहृदय
निदानेषोडशोध्यायःसमाप्तम् शुभम् शुभमस्तु श्रीरामचंद्रायनमः॥

त्यवनः प्रायारंभं प्रदूषयेत् समस्तशरीरं पूर्वे वर्णे समस्तजं कुरुते ज्वरं॥ महावेगो बधि विष
रूपमभि शोककामजः प्रमिश्रगांगैः हेतु समिनिवस्मान्ह्रास राज्ञे॥ पूर्वधीगंधजेमूर्छा
शिरोरुक् वमथुः स्रवः॥ विषान्मूर्छातिसारास्य श्यावता दाहहृद्ग्रदाः॥ क्रोधात्कंपः शि
रोरुक् च प्रलापो भयशोकजे॥ कामाद्भ्रमो रुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः॥ ग्रहावेशसन्नि
पातस्य भयादेश सरजस्त्रयं कोपः क्रोधे पित्तस्य योनु ज्ञायाभिचारजो सन्निपातज्व
रो घोरो नावसाध्यतमो मतो न व्याभिचारकैर्मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते पूर्वं चेतस्ततो
देहस्ततो विस्फोटतृष्णाभ्रमैः सदाहमूर्छयाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः इति ज्वरोष्टधा
मा० २ दृष्टः स सा हि द्विविधस्तु सः शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोंतर्बहिराश्रयः प्राकृतो
वैकृतोसाध्यो साध्यः सामो निरामकः॥ पूर्वं शारीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ४९॥
पवनेयोगवाहित्वात् शीतं श्लेष्मयुते भवेत् दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेतः संश्रये पुनः॥
ज्वराधिकं विकारास्तु रंतः क्षोभो मलग्रहः॥ वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्
वैकृतोन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतो निलात्॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वि
तो ज्वरः कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानल

स्तनाच्चेत्येतद्रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य २६ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः तद्वच्छीतं महा
निद्रा दिवा जागरणं निशि २७ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा गीतनर्तनहास्यादि
विकृतेहाप्रवर्त्तनं २८ साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी अक्षिणी पिण्डिकापार्श्व
मूर्द्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः २९ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः परिदग्धा खरा जिह्वा
गुरुः स्रस्ताङ्गसंधिता ३० रक्तपित्तकफष्ठीवो लोठनं शिरसोऽतिरुक् कोठानां श्यावरक्ता
नां मण्डलानां च दर्शनं ३१ हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽपि वा स्निग्धास्यता बल
भ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ३२ दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनं सन्निपातमभिन्या
सं तं ब्रूयाच्च हतौजसम् ३३ वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितं अवाप्यत्वाच्च सूक्ष्मास्ते व
हिर्मार्गं प्रपद्यते ३४ तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे दोषविवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पू
र्णलक्षणः ३५ असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा [illegible] अन्ये
च सन्निपातोत्थं यत्र पित्तं पृथक्स्थितं त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा तद्वद्वातं
कफौ शीतं दाहादिर्दुःसहस्तयोः शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते शीते शान्तेऽम्ल
को मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीववमिक्लमाः आगन्तुरभि
घाताभिषङ्गशापाभिचारजः चतुर्द्धा क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः श्रमाच्च तस्मि

अष्टांगहृदये निदाने प्रथमोध्यायः ॥ अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः । ज्वरो रोगपतिः पा
प्मा मृत्युरोजोशनोंतकः । क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः । जन्मांतयोर्मोहमयः संता
पात्मापचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते २ स जायतेष्टधा दोषैः पृथक् मिश्रैः
समागतैः । आगंतुश्च मलास्तत्र स्वैः स्वैः दुष्टाः प्रदूषणैः ३ आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पि
धाय स्रोतांसि पक्तिस्थानान्निरस्य ज्वलनं बहिः ४ सह तेनाभिसर्पंतस्तपंतः सकलं
वपुः कुर्वंतो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयंति ते ५ स्रोतोविबंधात्प्रायेण ततोप्यनः स्वेदो न जाय
ते ॥ तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवं ६ आस्यवैरस्यमरुचिर्जृंभा सास्राकुलाक्षिता
अंगमर्दो विषादोल्पप्राणता बहुनिद्रता ७ रोमहर्षो विनमनं पिंडिकोद्वेष्टनं क्लमः हितो
पदेशेष्वक्षांतिः प्रीतिरम्लपटूषणे ८ द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृट् भृशं शब्दाग्नि
शीतवातांबुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ९ इच्छाद्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ॥ आगमा
पगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणां १० वैषम्यं तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः पादयोः
सुप्तता स्तंभः पिंडिकोद्वेष्टनं श्रमः ११ विश्लेष इव संधीनां सादश्चोर्वोः कटीग्रहः पृष्ठं क्षो
दमिवाप्नोति निःपीड्यत इवोदरं १२ छिद्यंत इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः हृद
यस्य ग्रहस्तोदः प्रजनेनेव वक्षसः १३ स्कंधयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥ अशक्ति

नि:

नत्तु भुक्तं गरोर्ध्वाधिकालोपयामले ११ इति प्रोक्तानि दानार्थः समासेनोपदिश्यते सर्वेषा
मेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः १२ तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनं हितास्त्रिविधा
योगस्त्र्यार्थानां गुरुलाघवः १३ तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः धारणोदीरणनिशा
जागरात्युच्चभाषणैः १४ क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ग्रीष्माहोरात्रिभुक्ता
न्ते प्रकुप्यति समीरणः १५ पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः शरन्मध्याह्नरात्र्या
र्द्धविदाहसमयेषु च १६ स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतलैः आस्यास्वप्नसुखाजी
र्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः १७ प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्ले
ष्मा द्वंद्वं च संकरात् १८ मिश्रीभावात्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः संकीर्णाजीर्ण
विषमविरुद्धाध्यशनादिभिः १९ व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः पिण्याक
मृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः २० दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्तनैः ऋतोर्दुष्टा
त्पुरोवातान्नग्रहावेशाद्गराद्विषाक्रमात् २१ दुष्टान्नात्पर्वताश्लेषाद्ग्रहैर्जन्मर्क्षपीड
नात् मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्या
पचारतः प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः २२ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते इति श्री

तंत्रमधीयानः कंठेदयत्स्वं ग्रहबोधशास्त्रः स्वमुल्लकमीनस्तगुणाज्ञतयो गादहुंगहदयस्याभ्याता स्यये
छांसेषजकर्मजेनस्वयन्यस्तकर्मणाश्चिकित्सकः अतोभूःसन् ग्रन्थेषुचरकादिषु विशालं नेत्रेषु विहि
तामियोगात् वैद्यात् यदिकंपयति लोमपति तत्राश्चर्यं उपजातितद्वत् यथा चाकं यदंतेपरान्मिव
न्नलायादर्शयन्नाह कं यदिवैकरमधीतेतत् धुवं सुश्रुतादि शास्त्रं गदितगदानां नामसंत्रेपिवाह्युः स
यचरकविहीनः सक्रियायामरिवन्नः किमिहखलुकरोतुव्याधितानांवराकः यदिकेवलंचरकंठेति
ततस्तस्मात्सुश्रुतादिशास्त्रगदितानांवत्संवधिकित्सासिताद्यानांरोगाणांधुवं संज्ञामात्रावपवेदिवा
ह्यः किंतुहेतुलक्षणोपक्रमेनाभिज्ञस्यापिनहूर्षः अमचरकविहीनः केवलंसुश्रुतपाठः साध्यः
शक्रियायांदोषद्रव्यकालबलशरीरसत्वसात्म्यादिस्तलक्षणायामस्विन्नः सन् व्याधितानांकारायमा
साधयतिभूतानांकिमिवबकारान्तवीर्विदधातुतन् किंचिदधातुंशक्तःइत्यर्थः इहतुचरको
क्तशक्रियायाः प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तामयाभिधानाद्वतद्वयेतारोगचिकित्सायांप्रवृत्तेमानोरोग
शांतिवृत्तंविदधात्येव नातिनोहत्वे तयैवमन्यस्येयपरापिनवनत्वमेतद्गुणं तथाप्याचार्यत्वंत्र आप्य
तेसमाधानानि शास्यइति ततइदमाह कं अमिनिवेशवशादभियुज्यते सभणितेपिनयोहृदुसूरेवकां
पठनुपचन्नपरः श्रुत्वापुष्पंसत्वलु वैद्यकमात्रविनिर्विदा अमिनिवेशोवस्तुयत्सुपानस्तस्यवशःसाम
र्थ्यं तस्माद्न्यत्रहोमनोक्रोपितत्वेयोनाभियुज्यते अरुषिश्रीतेप्रीतिंकरोति सनरत्नादोमव।

१५

वृहिद्रूपतन्त्र...

यैर्विस्तरेण गृह्यन्ते वर्ज्ये तत्पठितुं विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगं ननु संग्रहेण महामुनिकृतं
संग्रहीतं तत्किमनेनेत्याह महासागरइव गंभीरोयः संग्रहाख्यस्तस्मादल्पतरान्पुण्यप्रयत्नेनेतन् न
स्मात्प्रयोगतन्त्रं उद्धृतं संगाङ्गानियस्मिंस्तदेव अष्टाङ्गं वक्तव्यं यत्तदेव महोदधिः अष्टाङ्गवैद्यकम
होदधिः तस्य मंथनमिव मंथनं पाठप्रवचनचिन्तनादिभिर्विलोडनं तेन करणभूतेन यो अष्टाङ्गसं
ग्रह एव महामृतराशिरागतः। तस्मादष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशेः सकाशात्। प्रयोगतन्त्रं उद्धृतं
कीदृशं अनल्पफलमायुरारोग्यमैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेवं महाफलमित्यर्थः। तदल्पं भावः तेनास्याल्प
त्वात् पाठादिषु स्वल्पप्रयासो भवति महत्फलं च यतः स्यात् ततो य आदरणीय इत्यर्थः। वक्ष्यति च
इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन। इदमनेन ताभि
हितं तेन मन्त्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यं तत्कथंचित्पि मीमांस्यं किमिदं स्याद्वानवेति संशयेन कार्य इत्या
र्थः कस्मात् सर्वविद्भ्यो महामुनिभ्य आगमेनमुक्तत्वात् तथा प्रत्यक्षफलस्य ज्वरचिकित्सादि
कस्य दर्शनात्। दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः। पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवं। अ
तोष्टाङ्गहृदयाख्यातं शास्त्रं पाठावबोधानुष्ठानैरोगचिकित्सालक्षणैर्ध्रुवमवश्यं दीर्घजीवितादीन् प्राप्नो
ति न चैतानेव प्राप्नोति किं तर्हि परमपीत्याह। एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्र
कम्प्यः आकंपयत्यन्यवि शालतंत्रकृताभियोगान्यदिलत्रचित्रं एतदनेतरोक्तम् अष्टाङ्गहृदयाख्यं

न्वादिष्टपतवरूणे लघुरित्यादौ ज्ञानगुणानिर्दिष्टमुक्तत्वेऽपि तत्स्याद्विरुद्धोन एवं क्रमो मिश्रो भवेत् संदिग्धं नाम य
थाकिमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयपक्षहेत्वाभावात् परिक्रमणीशयः पुनरुक्तं नाम योर्थोऽपि पुनरु
च्यते किंचिन्मात्रं नाम यथा कांक्षीतकषायं वाम्लायपदकमिति अत्र तावदुच्येत परतो पि वेदिस्येन
कृतो समार्थत्वान्न ज्ञायते किमनेन कार्यमिति अनर्थंनाम यद न्यार्थं नाभिपदेनायगतानामिच्छेषं
आहतं नाम यथा पूर्वं यावाक्यं पुनरुक्तमपरामाहन्यते अपरपूर्वा वा यथा नन्नास्त्यात्मेहि नइत्युक्त्वा पुनरा
स्याप्यनमनजने मस्तादेर्निर्दिष्टे यथा ठ वालास्यकुशोकमेहार्शो गुल्मविरम् अलं ग्रहमित्यादि तदत्र विधि
प्रतिषेधयोः परस्परविरोधाद्याहतत्वं अत्र समाधानार्थं विपुलमतयश्चसमिद्धुः इमेहि न मार्द्दा निषेधा
दूत्निकल्पे पुरनुक्तानं तत्र क्षेत्रो मिश्रावविशेषवर्द्धानुमीयते मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन वक्तिमंतरेणान्नाम्य
न्यथाविधउपक्रमोस्ति तस्मात्स्मात्स्यादलरव शायोऽन्योवक्तियंदाहमेहिनो द्युयते एवतस्याल्पत्वं तदोपक्रमं
तरेणैव चिकित्सितुं शक्यति तदा वक्तिनेयो ज्यइति प्रतिषादयितुमेवं विधो विन्यासः कृतः इति पूर्वोक्तं
त्र पुरुषाश्रयेषु कृतं तत्र दोषैरचुमित शब्दादिभिर्वर्जितं मनः समुद्रमानां लोकव्याधामानां प्रीत्यर्थमुपयोगे वे
दं तत्र मूल्कं किं मन्त्रेति स्याशायुक्त शतमस्तं पुरुषोक्तमन्त्रवेदादि पुरातनं वाक्यार्थपरितः समं तात्स्थितं न
चेतन्यमनोवा निरूपितमित्याह विपुलेत्यादि विपुलां विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयमनले निर्मलमविपर्यस्तं
विज्ञानं येषां महात्मनां नामात्रेयादीनां तान्एवं ते च ते विपुलामलविज्ञाना महामुनयश्च तेषां मतमा

स्ना४

विर

लाभावात्तदुद्देशाद्यितत्वात्र यो दिश्यु पदर्यते तथातं तदोषेयं दशभिश्श्रुतिः दशाद्यादिभिर्वर्जितं अप्रसिद्धशब्दं दुः
प्रणीतं असंगतार्थं स्वरस्वरोहि विरुद्धं अतिविस्तृतं अतिसंक्षिप्तं अप्रयोजनं भिन्नक्रमं संदिग्धं पुनरुक्तं किं
कं २ प्रमाणं असमर्थार्थं अपार्थकं व्याहतं तत्राप्रसिद्धशब्दं नाम यल्लोके नातीव प्रसिद्धं यथा अदक्यागमनलत्वग
मुखानामिति यथावा धारस्य अलियाग्नि धारेद्धकु शालयोगलाइति अस्यार्थः अकुनामकवः तस्य शालमिति दुः
प्रणीतं सत्रमाध्य प्रयोजनरहितं असंगतार्थं यत्तवै संबद्धं असत्स्वारोहि यदंयत्सन्निवेशस्वविषयतयाद्दुः
खेनोच्चार्यते चक्रीतादि प्राप्य यथाधालपरिप्रदमिति विरुद्धं नाम यद्दृष्टांतसिद्धांतसमयैर्विरुद्धं यथा कश्चि २५
पं ८ दद्वेषित्वः पुरुषो नित्यत्वादिति हेतुः घटइति दृष्टांतविरुद्धं तथा मधुराम्ललवणाः कफं शमयंति कटुतिक्त
कषायवातं जयंती वैद्यकसिद्धांतविरुद्धमेतत् समयविरुद्धं नाम यथायः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं ति॰
युक्त्या गच्छति यथा नलोऽपि विरुद्धीयान्वनस्थि क्रियादिति एतत्तत्त्वदर्शिभिः कृत्वा खोबमर्दनादि न क्रियते न
नु हेतरआस्ति अतिविस्तृतं नाम यथा मधुरादिस्कंधं पठ्यते यावंति मधुराणि नगल्कतिसंति मधुरप्रायाणि मधुर
प्रभवानि तान्यशेषाणि पठ्यते इयाति तदात्यतिविस्तृतत्वं स्यात् अतिसंक्षिप्तं नाम यथा योगशतकप्रायं य
थावा हेतुलिंगौषधादेश एव क्रियते न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः अप्रयोजनं नाम यथाऽस्याबाहः स
मासेनेत्येतावद्यदि वदेत्तत्र ब्रूयात् पंचाङ्गेतिसमाचरन् आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि तदानकश्चिरन्वृति
ष्ठेदिति भिन्नक्रमं नाम पूर्वं यनोक्तं मेरोक्तं नतेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनांतरालंभवेति यथा वातपित्तकफा

नाले १

योगश्चकृतिर्यथा पृथ्व्यप्तेजःपवनैकं द्रव्यमुक्तवान् शाकमधिकृत्योक्तं अव शकृतिः याराह्मकादीनां पश्चादीनि
तानि हि पाकेन विशि प्रमाणं कथितवान् शाकमधिकृत्योक्तं अव शकृतिः याराह्मकादीनां पश्चादीनि तानि
भूयस्त्वं नाम यदेकस्मिन्नर्थे नानामाशिकेनैकं चिह्नमर्थे यथा तेजश्च स्नानं रोचयतीत्युक्तं न च मधुरादि रोचन
रोचयतीति । कस्यचिद्धात्वति दिष्टिगोत्तरसामर्थ्यविशेषमेव कुर्यात् तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तं अन्नं रोचयति
कदाचित्कस्यचिच्छाना सा रोचयेत्तावता न न रोचनेत्कारो नाम योयस्य समानधर्मा स तत्स प्रकारः यथा के
ठामरंडनालेन सूक्ष्मशल्यमेदित्युक्तं न च तत्सुकारणां तच्चेत्ता अन्यपुष्पादिनालानां न गृहणं गुणिगुणविभवो
नामयाप्येना ज्ञानि यस्मादाह पार्थिवाः पार्थिवेनैवेति नह्यपार्थिवा गुणाः सन्ति केचिद्येयवेरन् गुणो ह्य
गुणिवयथा मेघस्मृतिवन्तो यत्ता वस्तु रमितायुक्तइति अत्र यो गुणो येनास्मि तत्त्वे नाश्रयः परिमाणाद्दृश्यगु
णो नेवराक्षः संस्कृतानामप्येदकस्य बहुभिः संक्षेपः यथा विद्यमानेष्वपि तत्रान्ते पुनः पिबेत्पुनस्यैव यद
शःक्रियते तथा मधुरस्कंधनिर्देशेन मात्रा काद यो गुणिनाः कषायादिरसयेना अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरसंस
कतया तद्धर्मतानाम येन तत्पामृतं सकृदुक्ता सा यदर्शनमेवाभ्येत्ता मते यथाविवर्जयेद्दिवाकृपाशानपाशाते
वत्सतानि चेति मारणधर्मा हि वेवस्वतपाशेन सम्यानोदृष्ट इत्युतस्तेपि तपेवोक्ताः स्थानं नाम यत्र स्थानिना
स्थाने नवास्थानीयं यद्दिश्यते तत्र स्थानिनास्थानं यथा कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो न च श्रोत्रं दिपस्थाति
नादः किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् स्थानेन स्थानी
यथा जिह्वा रसं गृह्णातीति तत्र न जिह्वा रसं गृह्णाति किं तर्हि रसना तादर्थ्यं नाम यत्र प्रयोजनार्थं प्रवर्तते यो

साधारणप्रतिपादक [illegible] शरीरकथनादनन्तरं मध्येयप्रतिपादकं निदानमुपदेष्टुं
युक्तं ततः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रे
यादयो महर्षयः रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः यक्ष्मातंकगदाबा
धाः शब्दाः पर्यायवाचिनः १ निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चे
ति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतं २ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदान
माहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ३ उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः
लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथं ४ तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधी
यते संस्थानं व्यंजनं लिंगं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ५ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्य
स्तार्थकारिणां औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं ६ विद्यादु
पशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः विपरीतोनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः
यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ८
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेष्टौ ज्व
रा इति ९ दोषाणां समवेतानां विकल्पोंशांशकल्पना स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां
व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् १० हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणं नक्तंदि

81

कर्षेन तत्प्रत्ययेन च विशुद्धिकायामिष्टिकत्वं संभावनानाम यस्त्वेवं प्रकरणं चाविधीयमानमर्थस्येव्या
पकत्वात् संकल्पेन प्राप्नुयात् व्याख्यायते यथा कापेयानां होर्दिगाहल्यं दृष्ट्वा न राजा यजेत् सर्वाङ्गानि
तस्यानुष्ठितिकत्वायैव प्रसज्यन्ते इति एतान्यङ्गानि सकलेन दृष्टान्ते एतावदिष्यते इत्याचार्यः प्रतिज्ञा
नीते संग्रहविभक्तकल्पनायामङ्गांशविशेषः स एवं व्याख्यायमानेऽभेदो भवति सत्वविते व व्याख्याताः
पच्यमानता वेति सन्नद्धसनाकाल्या [illegible] दीत्युक्ते तद्यथा ताकीत्वं
अवयवः विकारः सामीप्यं भूयस्त्वं प्रकारः गुणिगुणाविभवः संसर्गः तत्र धर्मताख्यानेन ताद
र्थ्यं कर्म गुणानिमित्तता च ह्यनिमित्तता मूलसंज्ञा स्वस्यमिति तत्र ताकीत्वं नाम यत्केन विदे
वधर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताकीत्वमुच्यते न चाङ्गानि स्वपन्ति किंतर्हि देवदत्तः स्वपिति तद्धर्मसाद
र्श्यादङ्गानि स्वपन्तीत्युच्यते तद्यथा पुरुषः सज्ञानः किंचिद्वेदयते न चेतयते तद्वदङ्गान्यपि किंचि
न्न वेदयते न स्वपन्तीत्यादि तत्स्वप्नमित्युच्यते अवयवो नाम एकदेशोदाहरणात् प्रमाणेन ततोऽन्यापि
तज्ज्ञानी यको पीलभ्यते यथा लंघनैः क्षपितदोषदीप्ताग्नेर्लाघवे सति स्वास्थ्यं तु तद्रुचिः पक्तिबल
शोजरूपज्ञायते इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लंघनेन दोषक्षपणेन लाघवे सति स्वास्थ्यमुत्सरि: तस्य
निवृत्तेमात्त्वलंघने न दोषक्षपणेन साते सति [illegible] लभ्यते विकारो नाम वि
परीतक्रिया यथा विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते प्रकृतिसंज्ञया च विकारः तत्र विकारसंज्ञा

कार्यस्यायामिकारणात् कार्यकारणधर्मो नाम यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते कारणसंज्ञया वा कार्यं
तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते यथा दोषा व्याधिरोगशब्दैरुच्यन्ते तत्र दोषाः कारणस्यैव कार्यमेव ।
रोगाणां निदानं कुपिता मलाः इति वचनात् सर्वे दानी दोषा रोगा इति व्यपदिश्यमानाः कारणे दोषे कार्य
रोग इव परिलोभयति एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते अथ विपर्ययो नाम यथा गतस्वरूपविज्ञा
नं ज्ञात्वा मजित्वा पानमेव प्रथममुक्तं स्वद्रव्यविज्ञानं कुर्वन्तोऽपदीनोपं चान्येव गोणामत्यवज्ञात्यात्मम
द्रोपमनयामान्नुस्यानुपूर्वमुक्त्वा वगाहनार्थं पूर्वस्तुत्यं मुखेना वगाहनेयमात्मस्यमूलमिति न्यायात् श
ब्दान्यत्वं नाम यदर्थपर्यायशब्दं वर्त्मयंति शास्त्रकृतः यथा रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमाम
यः यक्ष्मातंकगदावाधाः शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि अत्यय धर्मो नाम योनवहेतुर्हेतुधर्मोपपत्ति
मात्रेणावाके न चिह्नत्वेन व्यपदिश्यते यथा देवदानवगंधर्वोन्मादापस्मारादिविविधहविकाराउक्ताः
यथोक्तं प्रज्ञापराधोपमस्त्वंसोपरातिभकोपने यावन्तानिदुमप्रधर्षं च विषादेवशीलनमित्यादि व
चैतेपरमार्थतो हेतवः किं तर्हि प्रज्ञापराधः तथा चोक्तं हेतुस्तदनुपक्तौ नसद्यः पूर्वकृतोपवा प्रज्ञाप
राधः सनरामिति उपनयो नाम सदृशो हेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत् प्रकरणमुपनीयते यथामात्राशितीये
ग्राहारमात्राभ्यवहृता प्रस्तावे मातिमात्रभोजननिमित्ता याविषूचिकापास्तिकिन्या उपनीता मात्रा
याहि विभज्यमानाया मवस्तुमनानि मात्रोपविविभजनीयेनदयेत यामात्रयाः सम्यक् प्रतिपादनाहो

त्र ६
व५

देषेषु वर्जनीया उक्ताः ततः पुनः केषुचिद्देषेषु न स्यनाथैः प्रयस्यते कथायोदोषइत्यस्वयाचनः रामनेयावेति
ऊिते वचनाद्वस्वरसादेः पंचविधस्वरूपस्यवनिषेधः अनुक्तः ततः स्वतंत्रसंज्ञायानिषेधः इतिविध
ते निक्ताः पित्तेहितरोचेताश्चयोज्यः कटुकः कफहरित्यादिना स्वानुक्तं तु संकथा तिक्तकटुकषायोनिषिद्धो पं
चविधस्वरसादिकल्पनयापाकतंत्रेनाम उभयकस्तु स्वकेहिंगुकालीसहपसैंधवमित्योषधादिकाराने
धपंलवणं चम्लादिकं समानतंत्रप्रत्ययोनाम यत्साध्यस्यैकस्य विदर्पस्य साधनायानुपलभ्य
माने स्वतंत्रात्प्रत्ययेसमाने स्वतंत्रेभ्यः प्रत्यय इति उदाहरणं यथा नीचलोमनखश्मश्रुरित्याचा
रेणोक्ते इयद्भिरियद्भिर्दिनैः केशनखश्मश्रूणां वर्तनीयं नीचलोमादिनाम विशेषमिति नोक्तं ततो
व्याख्याकारैः तारयाज्ञिकप्रसिद्धादृष्टान्तेन केशादीनां लेहनमिति चिन्त्यते सुनि स्वकादीनत्रिः
म६ पत्रस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत् परतंत्रप्रत्ययो नाम यस्यार्थस्य प्रसिद्धिः तेन स्वकीयमदाह
रणं शक्यमभिधातुं नान्यतो निष्कृष्टतंत्रेभ्यः तत्तस्मिन् हृदये परतंत्रोदाहरणं कल्प्यते यथा काला
र्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकाः सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्ते योगस्य च
३२ लक्षणं नोक्तं तंत्रे अन्यत्र वा विषयद्. तंत्रे तत्र वैद्यकतंत्रे प्रत्ययेन निर्णीयते स हेतुः शीतोष्मादिलक्षणो न
कालस्यात्याहिरेव योग इति हेतुहेतुकधर्मो नाम यो हेतुकहेतुके नधर्मो ज्ञाप्यते यथा पित्तातिसारिणः
पित्तलातिसेवनात् पित्तमुद्रिक्ते रक्तातिसारायन चिरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते समर्थस्य हेतोः स

कालः मरणोरिति स्यासि क्रप प्रक्का रान्तार्थं नं त्र कारः संकष्टमोदह्न्हर्गौ हस्रवात् यथा समरस्वेवास्तमानव
श्मागणवपंगपूर्वं स्यागणजोति यथानियतापुत्रः स्वत्र मस्मात्स्वेरिह्व संमतः यथा लएवालिमारकोल ता
दिवम यथाष्मिनत्वादकाले पिठवमा जोति तथा गनियतापुत्रोपि यो न्यान्निमेतरेणा मन्तुः यदि पुनर
नियतापुत्रोपि रिहोत्पत्ति पूर्वमरणोकल्पने तदा वार्धके काम्या मि केवारि द्वित मृत्यन्त्वे प्रमहेतु योगान्न
मन्तुः स्यात् अनियतापुत्रोपि हि सम्पनु पचमाज्जीरितानन्तर्वि: विषमरेत्वधारि [illegible] हारान्मन्तुः अत
एवानियतापुत्रमन्थिसत्वरसायनान्युपदिष्टानि तद्योगाद्ध्यं वहु त्वपि वर्षाणि जीवेत् नियता
युष ग्तु कालमृत्युवर्षशतान् परेणाजीवितेन निर्दिष्टं यथोक्तं शारीरे मरणं प्राणिनां दृष्टमायुः पुण्ये
मयत्यात् तथोरप्युवेदारुष्ठ विषमापरिहारिणामिति तस्माद् विशेषोक्तावपि नियतायुषरावशिष्टो
त्पत्ति पूर्वमरणमिति निश्चितं तथा च तत्र चोमध्याये आत्मात्मान इत्ति प्रतिज्ञायां प्रकृत विशेषेत्र
तिपत्तिर्भवति ननु अनुत्तुत्वादशानि ज्ञानस्य तो रिति विभवकल्पनानाम यथा सर्वविद्यानुगतार्थे
निर्देशस्त्तु कारस्य सर्वे विद्यास्थानानुप्रवेशात् स्नास्त्रेषु हि त इति वचनात् विनापीष्यते तत्र प्रापस्ये
नानतो स्यागइत्यादिना वाक्येन बुद्धि वचन विषयसाध्यात्मविद्यासंग्रह इष्यते सर्वं येदेवगो विदे
त्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः तथा जगद्धितमस्मिंस्तन्त्रे ख्यातेनासौ विधसंहितेत इत्यादिनापदक्षु

माहीकं च संधाने प्रधानत्वात् संधानकृदित्युक्तं ननु सिक्थकमधुपष्टिकादेरपि संधानकृत्त्वं नास्तीति २

१६५

शिरालं ग्रानीयादिति अनुलोम्यं नाम येन तत्र प्रधानस्य कल्पना अप्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्पना प्र
धानस्य कल्पना यथा सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधु संधानकृदित्यत्र नये पुरुषग्रहणं तथा सर्पिः क्षीरे स्नेहनजीव
ने कल्प्येते ननु तैलमांसादिषु पि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति अप्रधानेन तु कल्पना यथा क्षीरदधितक्रमस्तु नव
नीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्ते क्षीरप्रधानात् प्र
धानेन कल्पना व्यपदेश इत्येकोऽर्थः गुणकल्पना नाम येन धर्मेण यो येनार्थः प्रयुज्यमानः समर्थो भवति
तेन धर्मेण युक्तस्य तस्य भावगुणो पि गुर्वादिषु पाठात् गुणा इति कल्प्यन्ते यथोक्तं त्रिफला लघु यथा तारो
गी पादवत्तत्वं चिकित्सितस्यानिर्दिष्टं तत्र ते च तद्गुणमित्यादिदत्तत्वादिगुणनिर्देशः सर्वधातुक्षयगुण
इति गम्यते लेशकल्पना नाम अनुवादिकस्य विधेः कण्ठपाठे न यत्किंचित् लेशापवादांतरमाश्रित्यार्थः क
ल्प्यते यथा नात्र सा स्नेहकालमत्योरकालमत्यो [illegible] र्थो किं विज्ञातगुणप्रणीतं तत्र लेशेनानुमीयते क
थमिति यदा हि कालनियतमायुस्तथैव प्राप्तं भवति तदा हि मृत्युर्न विषमायुः परिहारेणाभिवसमा णोन्तरे
उक्तं हि मिथ्यायोगस्य पानान्नरसमित्थविषम पयसः समागाः सर्वत एव ते वि नेयाः समवर्तिनः अत्र विहितविज्ञानी
ये गुरुमिथ्याविषमयोनि पापं च शब्दोस्मात्कालः कालस्यैकामितया निर्वोढ्ञ तानि सर्वा एव समुत्थिनोति
समवर्ती हि कालो मृत्युरिव इतरत्व समवर्ती अत एव च यावदेतं तत्रांतरे कालमत्योरेव विशिष्टानिला काला

३१६५

हर्षिवहूनि मतानि प्रशस्तानि यथा बादरायणस्तोनिर्हः कार्यः इत्येके मार्कण्डेयः लिंकां कुर्यात् स्नेहमात्रेति कश्यपः
पृथगित्यायुर्वेदः तदेतानि मतानि दोषो धधवलाये तथा स्वमतं तत्प्रतिनानि च यथोक्तं दोषो धधादि वत्ततसर्वमे
तत्प्रमाणायेत अन्योन्यविरुद्धमपि तन्मतानि हेतुलिंगेनु नाम्नः समानि वर्तयेदिति उक्तिं तके व्याख्यानामयस्मिन्
सूत्रेनिदर्शनमुत्तान्युदाहरणानि तेऽतः समाख्यायः शास्त्रे यथा पृथिव्यादिषु महाभूतसंज्ञा स्थापिता र
सादिषु धातुसंज्ञा निवेशिता रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते परस्परोपसंस्तंभात्
धातुः शरीरधारणेति अत्र किं धातोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्देनोच्यन्ते भवंतीति व्याख्यानं व्याख्यानाम यस्मि
न्नधिकारे वर्त्तमाने तेनाधिकारेणार्थेन सहितं संबंधमिवोत्थान्यस्यार्थो विनिश्चीयते यथा हृष्टं ते भगवन्
केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः इति हिताहितविभागस्य फलं प्रतिसंशयमनिर्वर्त्य नचिकित्सावतुत्वाभवितुमर्ह
तीत्यादिना उत्तरं दत्वा तेनैव प्रसंगेनान्योऽर्थो निश्चीयते यथा एतत्तदसतं मासाजग त्यामासवर्जितं यानि हा
न्यहानि तेष्वनुसंधेयो दुर्भोजनस्थितमिति एवमन्येषामप्यर्थानां संबंधमवमार्यमध्या प्रर्थाद्ध कल्पनीया प्रयोज
नव्याख्या नाम यत्स्व प्रस्मिन्निधीयमानेऽत्यर्थ स्यान्ति अन्यन्निमित्तभावं नयेति यथा उक्तं योगविभागेनेक धासिरा
विस्तारः न च तेन सिराविस्तरे योगोक्तं नकिंचिद्दोषकारादृश्यते यदि पूर्वकरणावसरे प्रयोजनं सिद्धं यादि
त्वं धात्वविभागार्थं प्रसंगे वर्णितः सिराः एतदर्थं सिराविवरणं प्रवृत्तं कश्चिदयं वेद्यावेध्याविवेध्याविभाग

शो नाम स्वशास्त्रवचनं यथा स्नेहच्छिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा ये स्रोतोलीना नाये च शाखास्थिता मलाः दोषाः स्वेदैस्ते द्रवी-
कृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हियन्त इत्यादि अपदेशो नाम यदत्वार्थः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुरुपदिश्य-
ते यथा जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नो यथाहितम् इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह नह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगाः
उपायापेक्षाभावात् अतिदेशो नाम यत्किंचिद्विधेयार्थं ज्ञानमुक्त्वा अनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि तत्त्वेनवाभि-
तिपरिभाषा यो व्यवस्थापयति यथोक्तं कर्णरोगप्रतिषेधे मरुतः पंचमूलस्य काथः सोमरावेष्टितान् तैलसिक्तान्भ्र-
दीप्ताग्नानुग्राह्याः सेवा हृतारसः योऽन्यस्मैवं मधुकाचार्वाकुण्णमाक्षाच्च उष्णसात्म्यादित्यादि अर्थापत्तिर्नाम योऽन्येनार्थो-
नोक्तेन ननु तोप्ययोर्गादिनइवजायते नैवाद्यान्निशिवेकास्माभित्युक्ते नक्तं दिवा भुंजीतेति एतचार्थी-
प आगम्यते कः पुनरर्थः कोपशायातिः दधाम्लहारो यंज्ञतेत्रकतानेवाद्यान्निशीतिकालानिषेधेन
तु दधिभक्तणं नतोथावमप्रतिषिद्धोऽर्थः संप्राप्यते दिवादधिभोजनार्थो रात्रिप्रतिषेधे दिनप्राप्तिरेकया।
कालांतराभावात् सर्वथा अनन्यव्यवहरणीयस्याहारद्रव्यस्य प्रतिषेधानुपपत्तेः एवमन्यत्रापि व्याख्येय
निर्णयो नाम यत्त्रिवादितस्यार्थस्य प्रतिपादनं यथा हरपते भगवन् केचिदात्मवेतोपि रोगिणा इत्यादिनाचि-
कित्सा पाशास्वफलं प्रतिसंशयकरणोपक्रान्तिर्णयार्थमुक्तं यथा न चिकित्सा चिकित्सा वतुल्या भवितुमर्ह-
तीत्यादि प्रसंगो नाम पूर्वाभिहितस्यापि प्रस्केन विस्तं वैधानेतरेण पुनरभिधानं यथोक्तं सिराव्यधविधौ
लोहितं प्रवदेत्स्रुद् नतोस्येनेव चास्थितिरित्युक्त्वा पुनः शारीरे सद्यार्त्तव प्रसंगेनोक्तं म हेमक्रान्तं वेमलतः

यत्तु व्याधिस्वलक्षणोऽपि चिकित्सितं नार्पयेते असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरर्थकत्वात् येयोया यसाध्यारोगा रोगेहिया
दयतेमन्यथा चिकित्सामंतरेणनैवक्षियंते वस्तोयोहेतुः सहेतुमान्नभवति अपितन्निर्दुष्टिं एवायं हेतुवादो
यचिकित्साख्येनहेतुनाविनैवरोगोपशांतिर्दृश्यतइति ॥ यदुक्तं सर्वसंपन्नियुक्तपापि चिकित्सया मृत्यु
र्भवतित्र्यवंतोपायेत्स्वनुष्ठिता यदुक्तंसर्वसंपन्नियुक्तापिचिकित्सयापिमृत्युर्भवति इत्यत्रभगवान् के
चिदातुरावंतोपिरोगिणोयावतो यमातुराश्चायत्ताः इत्यादि तदेवं नभवति यथात्वंवदसि यस्मान्नउपा
येष्वनुपायत्वमस्ति योहिउपायपायुक्तः स्यादुपायः अपितुः सर्वदाविनासानुपायः यथाघटस्यमृद्दंड
चक्रादिसामग्रीविशेषा नकेनचित्प्रतिबद्धा नकदाचिदनुपायो भवितुमर्हति तस्मात्तदनुव्याधिचिकित्सासाध्या
रोगस्य उपायएवचिकित्सा नत्वनुपायः ॥ अथयोपायपुक्तस्यापि मृत्योजातुचिकित्सा नसिद्धा देवगुणा
त्विधियेनोऽशांतिका धीमतः प्राप्नस्यनरस्योपायम् उक्तं साधि देवं यथादिषेवोऽशांतिकाक्रियाकरा
विनसिध्यति तस्मात्पुनःयः साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकोपायोविद्याः एवर्हते तस्माद्देवैव
गुणं विशेषं प्रमत्यानलपः कृत्याचिकित्सा यारोगविशेषे बहुनायाः सिद्धिरेवसात्त्विका सिद्धिः यस्मा
द्योपयोपायः सततत्रानुपायो नभवति भगिना यदुक्तं साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः
कालेनारभते कर्मयत्तत्साधयतेध्रुवमिति एतदेवप्रतिपादयन्नाह ॥ कस्मात्सिद्धास्नेहपादैः स्वेद

वैद्यमतानुसारितामेवंभावाद्दर्शयन्ने तस्मादनेनतरेणाकारणारब्धानाहितविभागस्यानेकोक्तं फलमनिश्चितमनि
श्चितमेनेवातिकंननिश्चितफलत्वात् कारणाभ्युपायुर्वेदार्थोक्तं आस्तिनस्विंचिकित्सयनीमि अत्रैवोत्त
रंभोनिष्फलवाकदत्तपरीत्ताशास्त्रवत्तः इतिविकल्पपतः शिष्यगणस्याकर्षमेवसंदर्भगवान् पुनर्वसु
स्तत्वपरमार्थकालेनसम्यत्तेनजगाद: किंभूतस्मात्शिष्यगणस्यअग्निवेशोमुख्यः प्रधानेयस्यतस्येति किंतदुक्त
वानित्याह नचिकित्साविकित्सावतुल्याभवितुमर्हतीति विनाविद्यया यथात्तासंस्थगतांषोडशांशया चिकित्साव
तुष्यान्तषोडशगुणयुक्तासचिकित्साविभागापरामर्शस्यचिकित्सितात्तत्तुल्याभवितुंनार्हतिकेषोडशेया
विनाषाश्यमविगतत्तां सषिसाद्योभिन्नक्रमः श्वास्थमयीस्यतेनेनतरेहस्यः किंभूत याक्रियायाषोडशां
शया तदभावः षोडशभागयायाविकित्सयाविनायत्ररोगोपशांतिःस्यात् तत्राधिचिकित्सयादिप्रतरेतत्साध्ये
चिकित्साविशिष्येतयाचिकित्सासाध्यान्नेरोहिणीकादीनांचिकित्सामेतरेणशांतिर्नास्ति तदेवमत्राधिचि
त्सयातुल्यमविकित्सानभवितुमर्हतीति ज्ञानकयंकतत्त्वानांहत्वात्तंचोभिषक्जितं जीवितंतस्त्रियमाणानां
सर्वेषामेवनौषधात् तस्मादातेकरागवंकोदुरत्वरत्वात्तस्मिन्गणानांतज्ञानांभिषजितंतदुपदेशकशास्त्रमुपचार
देवमतः नहिभिषजितंहत्वात्तंचतत्त्वं म्रियमाणानांसर्वेषामेवासाध्यानामपिभेषजात्जीवितंनचभवति नह्युपा
यमपेक्षतेसर्वेरोगानवान्यथा इत्यादसाधः सिध्यंतिनाहेतुर्हेतुमानूयतः यस्मात्सर्वेरोगाअसाध्यानपिएपायं

गं गेषु खानुवेधेन मध्नरोधेन च भूषणं तथा च हलकलः परिवारो मनसुखहेतुः तथा ताम्बूलादिकं वाजीकरणं
नकेवलं ताम्बूलादिकमपि तु यद्यद्बुद्धिं विधत्ते तत्सः प्रियेन च वाजीकरणं देथकमु ज्योतिरार्या क मधुमखमि
वतोत्पलैश्चिपायाः कलरसना परिवादिनी श्रियेव कुसुमचयमनोरमा च शय्या किशलयिनी लतिकेव पु
ष्पिताग्रा देशशरीरे च नकाविद्धिर्विर्धं युनात्यादिमनोविधानः वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य
कामं परिपूरयंति तथा मार्द्वीकलजल्पं दधिताच दनमिव परिवादिनी वीणा मधुरक्वणानावल्लमेव
२८ पुष्पतिकररमणीया याप वल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव पुष्पिताग्रेति वृत्तं नाम श्लेषः देशाइत्यादिरा
गेयदार्थाः कामस्य कामभिक्षां पूरयंति कामसमृत्या दयंतीत्यर्थः पुष्पिताग्रेद्भुरचाद्युतेः अथ नानामग
संग्रहमाह मुस्तापर्पटकेषु रेतविजलंमण्डूकलोशेवेल्लिजाम्पकादिषु वलिजेषु गिरिलमेहेषु धात्री निशे
पांडौ ग्रेहमयो भयानिलकफे ड्डीहाम पीपिप्पली संधानेह निजा विषमज्वरे नरमेदोनिले गुग्गुलः र्वा
स्थपित्ते कुटजो निसारे भल्लातको र्शः सु गरेषु हेम स्थूलेषु तार्क्ष्यशैलमिषु कामिषु ग्रो षेषु राक्षागय योषमांस
मद्यामयेषु त्रिफला गडूची वातास्त्र रोगे मपिंजग्रहिण्यां कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शि
लाह्वयं च उन्मादघृतमेनवं शोकं मद्यं विसर्ज्यति ब्राह्मी निद्रानभ्रंशी रंजयति रसालापत्तिद्रुपा ये मां
संकार्यं लभून पंजने लघ्वगाञ्जला लेपः गुडमंजर्याः खपुरोनस्यात स्कंधांसबाहुरुजे नवनीत

चनापरमनिमयेनपुंसोऽनुपलब्धायकल्पने। उपजातिः ॥ ७ ॥ अवरोधसकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवाद्यां
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्देहनेनरसमयानुविरुद्धं तथा कामशास्त्रे विहिता यास्सकला ५

गवेतोविमृयान्मत्रिः सरत्नाकरहसितगलका त्रिपदंददानुल्यमनः शयायालत्राब्रीडयलाययमनरस्य पत्नाब्रिया
नामापिहृदयोत्ता वायायानुस्व मानोक यत्नामनाक्रद्यीनत्रिः स्यात् तथा यानसेषा रागाकरणोनामाकर्षणताया:
तयाकांतस्यम नेरनुवर्तनं तदेवप्रतं तत्र यादीसिता इदं वृत्तदं तथा कल्लादयस्वविमृयायस्याः सेवंतयाम
चिरंतवैहिसुखलज्ञाखिता रहसि तुरतो ऽसेष्ठात्तयासो मवदनो [illegible] तथा तुल्यः समानमनुः शयोमन
सिजोयस्याः सैवंयामाहनीवामलो रतिचर्यातामगर्हीदेशाद्यनुरोधादाचरेत् तयावैद्यकशास्त्राचारेणविरुद्धं
त्यागतावृत्ते ॥ ८ ॥ म भ्यंजनोद्वर्तनतैलगंधस्त्रक्चंदनवस्त्राभरणप्रकारा गांधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्त
भागावनागावयस्याः दीर्घिकाः स्वभवनांतनिविष्टाः पद्मरेणुमधुमत्तविहंगाः नीलसांद्रगिरिकूटनितं
वकाननानिपुरकंठगतानि हरिन्मणिच्छविविधानतरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः गेगसुखतेवशेनवि
मुषाविरमुखः सकलः परिवारः मृलमक्क मदिरांकांताकांतानि शाशशांकरंका यद्यद्किंचिदिष्टं मनसोवा
जीकरंतवन् तथाभ्यंजनादिवाजीकरणमितिवत्सपाचोनसंबंधः गीतादिकुशलासुल्यस्वभावावयस्याः सहा
याः तथा दीर्घिकाः क्रीडाः पुष्करिणी स्वगृहसमीपे कृता पद्मरेणुमधुपानमत्ताविहंगायस्यां सैवं हरितसम
मशालांगद्वस्तवंतमंडलस्यानितंवृक्षरुचयानि काननानि नानिपुरसमीपस्थानि उपजातिस्वागते वृत्ते
॥ ८ ॥ इत्थं सुखकारिणीतथानानाप्रकारा महीरुहजातिः कलकोकिलकंठकूजितं स्फुरणं सुखकारि

क्षीरमनुपः पिबेत् तस्य न क्षयं याति ॥ स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करं धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभा न।
यते ॥ अधिकक्षुरकबीजचूर्णं लिप्त्वा गोक्षुरकैलमुशलीतं क्षीरेण नदीतीरे पीत्वा नरो बालोऽप्यश्वाचरति ॥ उच्चटाचूर्ण
मप्येवं यावत् पयसा योजयेत् उच्चटाचूर्णं शतावरीचूर्णमेव [illegible] योजयेत् ॥ चन्द्रशुभ्रं दधि सरं सितासितवर्णिकोद
नं पटे समार्जितं सुस्नातो दोषितस्तपनोदये दक्षः सौरसानि वधवलं शार्करावदिकोदनपुष्टं वह्निर्मग्नभावितं भुक्त्वा
वृद्धोऽपि तरुणाश्वायते ॥ माषदलेक्षुरमाषान्नगणवीजं शतावरीः पिबेत् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशते
माषदलादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि दाराशतं याति ॥ यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनं मनसो हर्षणं चैव तत्सर्वं वृ बल।
ष्यमुच्यते यत्किंचित् मधुरादिगुणान्वितं हर्षजननं तत्सर्वं न वृष्यत्वमुच्यते ॥ इत्थमेवंविधैर्द्रव्यैः स्वल्पादर्पितः प्र
मदां व्रजेत् अत्यन्तवेगेन चोदीर्णाः स्त्रीगुणोत्कर्षदर्षितः तस्मादेवं प्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पः शतं तत्र नानाधातात्
न केवलं वृष्यैर्दर्पितो यावदत्यन्तवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः ननु वाजीकरणमेव पुष्टिमिति यो धिगं कृत्वा स्त्री
गणोल्लापकैर्मन्त्यादिभिः कृतदर्पः सन् ॥ सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखाधर्मकल्पद्रुमांकुराः विषयातिशयाः पंच
शराः कुसुमधन्वनः तथा विषयातिशया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सेवनीयाः किंभूताः सर्वेन्द्रियाणां सु
खहेतवः तथा धर्म एव कल्पद्रुमस्तस्यांकुरा इवांकुराः तथा पुष्पचापस्य पंचशिलीमुखा इति वा रूपकं ॥ इत्याह
कैकशोऽप्यर्थाः हर्षप्रीतिकराः परं किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः यस्मादेकैकशोऽपि व्यस्ता अपि अर्थाः
शब्दादयो विषया मानाः परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः किंभूतास्त्रियाः शरीरे ये समुदायेन व्यवस्थिताः ॥ कान्ता सापि यस्या
इदयोऽत्र वायुपापस्पर्शनं तत्र संपूर्वाः सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशमन्त्रकान्तान्त इति बुद्धीरिता या कलाविलासा

क्षीकमथच कुडवः शर्करापलानि षट् ततः घृतस्य मधुनस्सपलानि चैकतः कृताः सायोजितात्कर्षमात्रं संसखादे।
यएमभवनेकांतानां शतमस्ति ॥ माषमुद्गाफलान्क्षीरेगोधूमान्साधितान्हिमान् माषलाम्य घृतदोषान्खादन्ग।
च्छिपयेनुपः जागर्त्तिरात्रिंसकलामखिन्नः खेदयन्स्त्रियः गोधूमान्स्वकपिकच्छुफलान्दुग्धेसाधितान्
हिमान्माषान्वाघृतसाधितानखादन्गच्छेत्क्षीरमनुपिवेद्यः ससर्वारात्रिमखिन्नोरामारमयन्जागर्त्ति ॥
वस्तांडसिद्धपयसिभावितानसकृत्तिलान् यःखादेन्ससितानाकुलम्यस्त्रीशतमपूर्ववत् गलाडपक्केक्षीरेति
लान्केञ्चाविलान् सशर्करान्यःखादेत् सकान्ताशतमप्येवंव्रजति ॥ क्षीरविदार्यावहुशः स्वरसे
नैवभावितं सोऽद्यसर्पिर्युतंलीढ्वाप्रमदाशतमृच्छति ॥ अंगालिकायाचूर्णंविदार्याः स्वरसेनैवबहुशोभावि
तंमधुघृतयुक्तंलीढ्वारामाशतंयाति ॥ चूर्णमामलकीफलरसेनःस्वरसेनतुभावितंशर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वायो
नुपयःपिबेत् सनरोऽशीतिवर्षोऽपियुवेवपरिहृष्यति ॥ चूर्णमामलकस्यधात्रीस्वरसेनसुभावितंशर्कराक्षौद्रघृते
लीढ्वायोनुक्षीरंपिबेत् सपुरुषोऽशीतिवर्षोऽपितरुणाइवहृष्यति ॥ कर्षंमधुकचूर्णस्यघृतक्षौद्रसमन्वितंपयोनु
पानंयोलिह्यात्नित्यवेगःसनाभवेत् मधुयष्टिकायाचूर्णस्यकर्षंघृतंक्षौद्रयुतंक्षीरानुपानंयोलिह्यात्सोऽनघवे
गःपुरुषःस्यात् ॥ कुक्षीरमंगणायःकल्कमात्तोज्ज्वपयःसाधिवेत् क्षिमाघृतयोन्मागर्भीनारीपुष्टपायते कर्क
टमंगणाःकल्कंक्षीरेमालोज्ज्वपयःपिबेत् शर्करासर्पिः क्षीरंवरयमेतिसः क्षीरंकाकोलीक्षीरसिद्धंमाक्षीरका।
वयक्षायिणी।
घृतयुतंखादेत् [illegible]
क्षीरान्नभुक्सारमामासुवृषायते ॥ पःपयस्यांपयःसिद्धंखादेन्मधुघृतान्वितांपिवेद्धान्यपलवानु

कर्षमेको बलामेदे द्वे द्वे काकोल्यौ पृथक्पलं शतावरी मसगंधा मतिबला मागधी गुडूची पुनर्नवा वीरायष्ट्याजी
वेतीमहिरण्यश्रिकेटकौ मधुकं शालिपर्णी च अंशुमान् षोडशिकान्पृथक् माषाणामाटकं चैतत् द्विगुणं साधये
द्या रसेनाटकशेषेण लापयेच्छेनष्टनाटकं दत्वा विदारीधात्रीरसौ नामोटकाटकं घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्या
णी मानि चाष्टपेत् वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टी कल्कानि पिप्पली द्राक्षा विदारी खर्जूरं मधुकानि शतावरी त
स्मिन्प्रते चूर्णं स्याप्पृथक् प्रस्थेन योजयेत् शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च मरिचस्य प्रकुंचेन पृथग्द्
ष्ठपलोन्मितैः लवंगत्वकेसरैलानां त्वचां कुडवेन च पलमात्रं ततः खादेदत्यहं रसदग्धमुक् तेनाशे
हंति वाजीव कुलिंग इव वर्हयति शतावरीकंटकारीपर्यंतानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रिपलिकान्
भागान् पृथक् माषाणामाटकं चैतत्सर्वं जलद्रोणे पाचयेत् तेन रसेनाटके शेषे घृताटकं विदार्यादी
नां च पृथक्पृथगाढकं दत्वा क्षीराटकं चतुर्गुणं दत्वा पचेत् वीरादीनेकल्कादीन्समानान्पलिकान् प्रस्थमात्राणि त्रि
पेत् ततः पूतं पक्वं पृथक्पृथक् शर्करातुगायाश्च प्रस्थेन कणायाः पलचतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत्
त्वगादिभिः सैलैः पृथगर्द्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् ततोऽग्निसात्म्यात् पलमात्रं प्रतिदिनम
श्नीयात् मासं सक्षीरभोजी भवेत् तेन उपयुक्तेन तुरंग इवातिवेगवान् चटक इव हृष्यति ॥ विदारीपिप्पलीमांसीपिप्प
लेक्षुरकाद्भिः पृथक् स्वगुप्तामूलाच्च कुडवांशं तथा मधु तुलार्द्धं शर्कराचूर्णान्मध्यार्द्धेन च सर्पिषः सोद
मात्रमतः खादेद्यस्य रामाशतं गृहे विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च नवनीतपक्वं कुडवमात्रं मा

च

सततक्लैव्येनोपहन्यमानस्य रोगिणः शरीरतर्पणार्थं वाजीकरणमुच्यते सोकसत्वस्य पुंसः क्लैब्येर्विविधोक्तैः पीड्यमान
स्य रोगिणः कामिनः शरीरतर्पणार्थं वाजीकरणमुच्यते अन्येन शास्त्रकर्ता अपरैश्चतेनचकारैः ॥ कल्यस्योदग्र
वयसो वाजीकरणसेविनः सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते कल्यस्य समर्थस्य तया यौवनस्थस्य वाजीकरणं
सततं कुर्वतस्तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवायो मैथुनं न निषिध्यते ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवा
सनान् घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् योगवित् योजयेत्पूर्वं क्षीरसर्पिसाशिनां ततो वाजीकरान्योगा
न् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् अथ कृतमंगलस्य स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा क्षीराघृताशिन योगविद्वैद्यः वाजिनिरूहा
न् सानु[illegible]वासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् ततोनंतरं वाजीकरान्योजन् किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ॥ अ
च्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तो
र्थिनां यथा तरूणां अश्रयणीय लक्षणतादृशो मानवो निरपत्य इति एकवचनेनैव एकार्थस्य तत्र वृत्वादेक ग्र
हणं कवलार्थं प्रतिपत्त्यर्थं एके केवलो माधवील्लतादिरहितः ॥ स्वबलज मनमव्यक्तवचनं धूलीधूसरं अपि
लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकं अपत्यं तुल्यता केन यदर्शनस्पर्शनादिषु [illegible] किंपुनर्य [illegible] यशो
धर्ममानश्रीकुलवर्द्धनं स्वबलजमनादिकमपत्यं केनय दार्थेन दर्शनादिषु
समानं किंपुनर्यतयशआदिवर्द्धनात्तस्य केन तुल्यता भवेत् अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्र विवक्षितं न त्विलनितरांस
स्वबुद्धमित्यर्थः ॥ मृद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान्प्रयोजयेत् मृद्धशरीरे पुरुषे यथाग्निबलं वृष्ययोगान् वृष्य
प्रयोगान् प्रयोजयेत् तानेवाह ॥ शरत्कुसुमकाशानां विदार्याः क्षीरणस्य च मृणालिकंटकार्याः स्वजीव

104

पुंगस्हानां स्त्रीसंस्तादिनिरत्यर्थं अत्यया यथापंचकर्माणि अनु[illegible]विधानादिषु सामान्योक्तत्वात् ऋत्वादीनामपि प्रसज
ति तथेदमपि विज्ञायते तस्मात् तत्र वक्ष्ये हर्षं [illegible] हरां [illegible] तेनेतत्र [illegible] यति यथा रसायनमय
युक्तं चिरकालमनुवर्तते ननु या वाजीकरणमिति [illegible] प्राप्नुयात्
नैवाह्नि प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्राप्नोत्यादिति सततमनवरतं वाजीकरणमत्रिवेदस्तुतं
वाजीकरणेन कोर्थः स्यादित्याह तद्यदित्यादि तत्र वाजीकरणं तद्यादिसंश्रितं अपत्यं किंभूतं गुणवत्
तद्धरयत्सकुलानामरत्सं येनोपलसंतानकरं गाविकोद्दस्थितिकरं च यत्सद्यः शीघ्रमेव संप्रहर्षणं वाजी
करणं क वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोंगनाः भवत्यतीव प्रियः स्त्रीणां येनोपेनोपचीयते तद्वाजीकरणं तद्वि
देहस्योर्जकरं परं यन्न वाजीकरणे ननु रगाइवाप्रतिहतसामर्थ्यलहणी सगकेति तथा [illegible] स्यात्
तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते ननु वाजीकरमपापहेतुर्विषयाणां सिद्धेव वंधनदर्शने उक्तं चतं
त्रान्तरे कोशकारो यथैव अनुपादने धवहानि त्यादि तस्मान्नार्यो वाजीकरणे नेत्याह धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोक
द्वयरसायनं अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेवांतनिर्मलं यतो धर्मपाहितं धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे तथा यशस्यादि
हेतुः तथा लोकद्वये इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायनं सदोपकारकत्वात् यथा एकांतेन सर्वथा निर्मलं य
तो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् स्वदारादिषु प्रवाह्यापि भेवनिर्मलं अतो हे तोस्तदनुमोदामहे किंतु आभ्युदयिकं मार्गमा
श्रित्य वाजीकरणोपदेशः द्विविधो हि मार्गः नैःश्रेयसिकः आभ्युदयिकश्च तत्र नैःश्रेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मच
र्योपदेशश्च कोशकारदृष्टान्तश्चोक्तो ज्ञाना [illegible] आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्र आह क अल्पसत्त्व

हकुसन् एवमुक्तानि लसुनादीनि यथा तानि रसायनं ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् तानेवाप्नोति स गुणान् क्षम
केशमुपयोजयते अनेनैव विधानेन यः पुनस्तैलमुपयोजयेत् सतानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति ॥ क्षमकमुपयोजयेत् ॥
उक्तानि वक्ष्यमाणानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि महानुभावान्यपि वा यत्तानि ब्राह्म्यादिकानि उत्कीर्तिता
नि रसायनानि उक्तानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि वक्तान्यक्तानि अपराणि वाग्भव्यानि यानि महाफलान्यपि
तानि न कथितानि उपजाति ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं
रसायनस्य विधिभ्रंशात् यद्यदि रोगा भवेयुः ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं तत्तदौषधं कार्यं ॥ सत्यवादिनमक्रोध
मध्यात्मप्रवणेन्द्रियं शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनं सत्यभाषिणं तथा क्रोधरहितं तथाध्यात्मप्रवणानि यानि प्र
वणानीन्द्रियाणि यस्य तं तथा सद्वृत्तनिरतं स्थितमेवं वृत्तेन रं नित्यरसायनं जानीयात् ॥ गुणैरेभिः समुदितः सेवते
यो रसायनं स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते एभिः सत्यवचनादिभिर्गुणैः संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पुरुषो
निवृत्तचित्तो दीर्घायुरस्मिन्निह मोदते अन्यजन्मनि च ॥ शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः बुद्धिरस्खलि
तार्थेषु परिपूर्णं रसायनमिति ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वां
गसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने रसायनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ समाप्तं रसायनतंत्रं ॥ अथ केन प्राप्तं वाजीक
रणाध्यायं ब्रूते ॥ अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीवयेन समर्थः क्रियते तेन वाजीकरणं तस्मा
न्नायः शोषायुः कामीयवयोजं ॥ वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्
तु संश्रितं अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत्

नारसिंहमिवाहरः आयस्त्रीदीन् त्रिफलाभल्लातकगुडोजेतेलोह्यैः शकलैः समध्वतानाप्तिभाजनेत्रीणिदिनानि
दिनकरकरेशशोषयन् घातयेत् पश्चाद्दतीलोवह्नौलोह शकलैः स्वपादस्थितंतत्पचेत् शार्दूलविक्रीडितं
एतत्प्रस्यभागाः त्रीरसंदेशाः भंगराजः काथाद्दशाःतथावराघृतात्समस्युषः घृताद्दशाम्बरैः एतत्सर्वमेलयि
त्वाहत्सत्वोहेयचेत् वैद्यदेवीहतं क उज्वलंतंजवाकरगमालीकैःएषधृतमपृतेवायतमेतदात्मेह्यकृत्ता
हास्थानविहारोनरः पलंपलमश्नन् भीमदादिमुनोभवेत् हनतिलंपित्तहते भोमाविद्वैतपाप्मामवेत् तथा
वनमहिषतुल्यवलः वाजिनोप्यवेगेनसमः स्थिरांगोदृढशरीरः तथाकेशेभ्रमरकुसुमरूपलातितोभवेत्
तथामधुमलुरभिमुखः स्यात् तथाकुट्टीगमनसामर्थ्यपुष्टःस्यात् तथावागेवाग्मधारिभिः समः तथा
तुष्टुपष्टुस्त्रीलोकृतवहोगिर्यस्यतत्तघाविधोमासमात्रोपयोगात्स्यात् समावस्यघृतस्योपयोक्तानरसिंहसहशशरी
रमतिदीर्घयोगात्तथावह्निशिखाकंतत्तलवर्सकांतिधारयेदिति स्वयरावृतं नारसिंहाख्यस्य हविषो भोक्ता रंग्गोग
नस्यशत्वेव मासतास्वधाधयः यथानारसिंहरूपंवकोज्वलभुजेप्रवेष्टुं दैत्यास्तुकुमशक्ता इत्युपमा क भंगाश्चवा
ला नमुनेवमथान्हते नयः स्वादतिपिष्ठितान्ना विमुक्तकोषोमतनरसारसिद्धदुग्धानुपक्तकृतभोजनार्थीः
मासोपयोगात्ससुखीजीवत्यब्दशतद्वयं गन्हातिसकृदप्युक्तमवितलपूतमतीद्विपः मा केवपल्लवातेते नैवस
पिबाभ्रयान् योश्नातियतः मुष्ककोषः सन्नवीजकसारसिद्धक्षीरान् यस्तेनेवासनसारसिद्धेनदुग्धेनकृतभोजना
र्थेमद्यतिरित्यर्थः सपहषोमासोपयोगात्सुखीनीरोगोवर्षशतद्वेजीवति तथैकवारमपिकथितमश्नातिकी

जीवतिक्रमकेशाः गोक्षुरकादीनां चूर्णं हतनमात्रिकं पिबंश्च लिहन् रसायनादिगुणान्वितो वर्षशतं क्रमकचो जीवति
षट्उपजातयः ॐ सार्द्धंतिलैरामलकानि कृष्णैरक्षालीशिवं वा हरीतकीर्वा येकल्पं प्र [illegible]
रात्रेवते मनुष्या रसायनीगामभवा नुवंति ॐ स्वतिलैः सह धात्रीफलानि संस्तुय विभीतकानि हरीतकीर्वा येन
रामत्येषुः ते शिशिरभिन्नस्वरमत्रीपेवयः परिणामं प्राप्नुवंति दर्शनीया भवंतीत्यर्थः इंद्रवज्रावृत्ते ॐ शिला
जन्तुलोहविरंगमविलोहिमयापारदतायमङ्गः आप्यायंते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरात्रेणयथाशशांकः शीलाज
त्वादिमत्तोऽर्द्धमासे नदुर्बलं शरीरधातुराप्यर्यंते इंदुरिवेत्युपमा ॐ येमासमेकं स्वरसं पिबंति दिने दिने भृंगरजःस
मकं क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवंति येमार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत्पिबंति दुग्धभोज
नाः संतः ते बलवीर्ययुक्ता वर्षशतं जीवितमाप्नुवंते ॐ मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि भ
वंति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलरूपवाक्याः वचांवमार्षं क्षीराघृतान्यतमेनोपयुंज्याना राक्षसैरनुपद्रुत
रूपा मेधावंते वचमद्भुतं लक्ष्मः मेधाविन इत्यस्य योऽर्थः ति उपजातयः ॐ मंडूकपर्णीमपि भक्षयंतो भृष्टां घृते मास
नर मन्नभक्ताः जीवंति कालं विपुलं युगज्ञास्तारूण्यलावण्यगुणोदयस्थाः मंडूकपर्णीघृतेन पक्वां खादंतो मास
मन्नाशिनो महांतकालं जीवंति प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ताः इंद्रवज्रावृत्तं लांगली त्रिफला लोहपलं पंचाशतकं तं
मार्कवस्वरसेषष्ठ्या गुलिकानां शतत्रयं कृत्या विमुष्कं गुलिकार्द्धमयात्पूर्वे समस्तामपितां क्रमेण मनोहिरिङ्गोः

रसायनं निजरा विकाराः यादि शालारवर्जिताः। आमलकाक्षरसमाक्षिकशर्करायुतानि नराश्चांगिता
रानांगालिहतं जराविकाराः। अराय आयोति यथाविशालाग्रयादृ पवित्ताः पवित्ताः वृणाद्धमाति धा
त्रीकमिश्रासनसारचूर्णस तैलसर्पिर्मधुलोहरेणुः निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य लावण्यमपि त्र नष्टं धा
त्र्यादिकं मासेच मानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमपि च यथार्ह भवति ॥ लोहरजो वेल्लभवं च सर्पिः
तो दुर्तं स्यापितमब्दमात्रं समजके बीजकसारकृते लिहन्तु वलीजीवति लक्षकेशः लोहचूर्णादिकं सम
जके संपुटे बीजसारमये वर्षमात्रं स्थापितं लिहन्तु वलीवलैर्हिताः का लकचो जीवति ॥ विडंगभल्लातक
नागराणि ये ख्वंति सर्पिर्मधुसंयुतानि जरानदीरोगतरंगिणीं ते लावण्यपुण्याः पुरुषास्तरंति विडंगादीनि ये
पुरुषाः मध्वाज्ययुतानि खादंति ते जरानदीं गदकल्लोलवतीं लावण्यवंतस्तरंति निरामयाजीवंतीत्यर्थः उप
नात्रपः ॥ खदिरासनपूषभाविता धात्रीफलाया घृतमाक्षिकप्लुताः नियमेन नरा निषेविता रोगादि
जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रं खदिरबीजसारपूषभाविता त्रिफला घृतमधुयुक्तानि यमेन ये खादंति ते निति रा
मया निश्चयेन भवंतीत्यत्र नास्ति संदेहः ॥ अयकर्दमिकं वर्त्तं बीजकसारसमं गुलिहार्यं शार्कराम धुयु
तं त्रिफलां च ही लयन्स्पुरु षेषु जरत्वा स्वागता पिवि निवर्तंते एवं बीजसारस्य रसमं गुलिहाये तिखरं शार्क
रादिकं वजरन्त्ररोमीलयमा वसद्ग्रागतमप्यकुरते स्वागता रस्य वेदं वृत्तं इति स्वास्थ्ये षवलेषजेषाः तनूतगांवस्ना

नारद्रप३

९६

कफपित्तरोगान् १८ त्रिदोषकोपात्क्षीणधातुस्वबलाम्भगंदरान् मूत्राघातं च मन्दोदावर्तप्रमेहकृमिपांडुता: १९ पलो
लारिद्द्विनिर्दहेत् पित्तस्यल्परमांसजनः गलरोगाम्प्लीहरोगांश्च स्थौल्यं कृमिप्रमेहान् १९ शिलाजतुसमः पीतः
पयसा वातशोणितं निवर्तयत्यत्र संदीरमासद्धलाशिनः २० ईरेनपयसा मूत्रं वस्तिपित्तकफापहः
धत्रीमंडूकसंयोगोनापचयकमेधादिकदुष्टैः २१ मागधिकाग्निविडंगकलिंगैः बिल्वघृतैः सवचापलषडैः
गुग्गुलुनातहयोनक्रमेतैः लोहयुतैः सकलामयनाशः २२ पिबेत्पलशतं पोस्यविधिनानियतोयतिः
नाकालमत्युर्नव्याधिनंतस्यारजसोमयं २३ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैः औषधियुक्ताधि नाशनैः शिलाजतुवि
धानेन गुग्गुलोः सर्वं सिध्यते २४ गुलनिधिरपि कुर्यात्सोतिसार्ग्रोपयुक्तः क्षिप्रमिरवदनगोपवल्कीवत्ताका

शिथलो

र्पमेहानुत्तमलौसाकोन्दहशैत्यंपचत्याद्जनितवरनिपेवीस्याद्वरोगिप्रमीषु २५ कुटीप्रवेशःन्त
रीनोपरिकुंदवर्तोहितः अतोन्यथाम्पेतेषांस्वयंमारुतिकोविधिः तीक्ष्णानांव्यापारकरसांप्रतिस्वतंत्रा

वप

णांतपापरिक्केदतांपरिवारणांकुटीप्रविशलद्वारोविधिर्हितः अतोन्यद्येन्याथापरतंत्राःपरिवार र
हितास्तेषांस्वयंमारुतिकोविधिर्हितः वातातपसहायोगाव्यत्यंतेतोविशेषतः सरवोपचारात्तु
पिपेनदेहस्यबाधकाः अस्माद्धेतोर्येवातातपसहायोगास्तेपिविशेषेणावर्त्तंते तयायेनदुःखोव
हाः यन्त्रोपि व्यापन्नावपि शरीरस्यनपीडाकृतः शीतोदकंपयःक्षौद्रंघृतमेकैकशोद्विजः वि
शः समस्तमथवाप्राश्नीतंस्थापयेद्वपः शिशिरजलादिकैकशोद्विशास्त्रिशोवाप्राभोजनात्पीतेवयः मे १

बलवर्णकरः २ गह्वाह्वतः स्मगण्णाः किल भूयसु ख्यान् हित्वा बत गुरुस्त्वरश्च हिमे दुर्दर्शान् निर्दहमान
वपुषो वयसि स्थापितं तो गंधेन यस्य मुदितो दधति प्रसादं ३ सो यो गवाहः सशिवः सर्वाः सर्वनसे स्वः पुरवशील
नो पः हंता जरायस्य मत्तामयानां कर्त्ता मुमेधास्मृतिवाटवानां ३ गंधोत्कटः सदा हेमित्रं घइव पिकित्वोवि
गतहृत्यः महिषाक्षोः पुष्परागः स्फुटिको मितनीरुजकायः ४ पः पद्मरागरागोयः कनककेदणाट
लो येवा गुणती इन्द्रनीलमनसं भस्मोद्धातिकांति मत्वेन ५ सोयं प्रयोगोस्य तुलापलानि बाधिकं पिबेत् स्ना
त्वेयमृतिगीतस्य मे त्रो यं सर्वकर्मे कृत ६ भगवान् पुंडरीकादेवास्त्र सपुरंदराः ज्ञात्वा प्रयांति समकृत्वो प्रभावं
यादि शांतिते ७ जरामरणादुःखेभ्योपयाते मुक्ति तानसः उपयोक्तुं सप्येवास्तु भवत्वं हि महाबला इति ८
पंचमूलस्य महतः क्वाथेन हितभोजना ९ गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वान् तान् कफामयान् १० लघीयस्येपित
हतस्त्रोतस्येन जलेन वा मस्तुधान्याम्लमद्यैर्वा क्वाथैः सलिलेन वा वरणादेस्तु वाधिये दंतकर्णशिरोरुजः
स्वरमेदोदरश्वासवर्धान गुल्मविद्रधीन् ११ वातपित्तास्वरोगेषु हंहरणार्थिनि चेद्यते क्वाथेन वाजिगंधायाजी
वनीयगणस्य वा १२ क्वाथेनोत्पलमधीकार त्रकं वंदन जन्मनावा तपित्ते निहंत्ये पाप
९२ त्मकादिगणस्य वा १३ चव्याकुंविडंगानां पंचमूलानागरस्य वा प्रसारण्या स्ततो येन गुग्गुलुः कफवातजित् १४
अयं गण्णा स्निषना वत्सव राभिर्मदयन्ममघृतं महिषातं श्वामूत्रं हंति कफमारुतमेदोथजान् बलवतोपि विका
रान् पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिहंबीजकानां क्वाथैः पयक्षपथ्यपरस्य हंति मासेन घोरान्

त्रिफलावचाविडंगकरंजघनमुस्तपंचमूलानां सहपंचकोलकानां क्वाथेन कफामये भाव्यं ८३ लघुपंचमूलसंठी
शताकारमर्दपाजिगंधानां लग्नमूर्वीरसवल्लानां रसेन पित्तानि लभेत् ८४ घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडं
गपंचकोलानां रजनीमरिचानि च्छिन्ना युक्तानीत्यनेककफजेषु ८५ पाठापटोलनिंबात्रिफलाघनकुटज
सप्तपर्णानां क्वाथेन मस्तानि च्छिन्नासहितानां पित्तकफजेषु ८६ शिमलेषु पथ्यादोषं योगानेतान् विकल्प
भावं स्यात् पाककेवलजलधौतेमुष्क क्वाथेमातोभाव्यं ८७ गिरिजं च तु गुरुजलं क्वाथ्यं स्याज्जावनोक्यंत
त्र वनस्य देयं क्वाथे पूतो स्य प्रतिपेफिरिजमिति ८८ मत्रवतुर्गुणजल [illegible] पथ्यस्य क्वाथेन युक्तो रसतानन [illegible] पा
स्यादिति वामावोक्तमेव चतुर्गुणजले क्वाथेन का येमिति मन्यामहे तथावोक्तं सलिलं विमृद्य गिरिजापिवेद
रोगः फलत्रिकरसेन मात्रं क्रममिरुद्धांत्रयहं पटोलस्य वरसेन मूत्ररोगवांत च्यहं कषायेणामधुकस्येति
रोगान्विते शुगिरिजं जलमुद्धं भावितं कषायेस्य ८८ दोषव्याधिबलातुरकालाद्येवीक्ष्य युंजीतेति जीर्णौषधः सरसो
दकपरीषिक्तो मांसरसपयोयूषैः ८९ रक्तादिशालिकोदनमनवरो गोमधीचाद्यात् व्याधातुरदोषवलं दृ
ष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् [illegible] मासो मध्यार्धमितनृराजनवरः पानावगाहयोः स्याद्विवं
शैलाद्रवं चौपं । मुनिस्तस्य वनुर्धातुजत्वमेव संगिरते तथावतं द्रूपः ऊनमंचकषायैकहृपाके शिलाज
तु मस्युष्मशीतं धातुभ्य मनुर्भ लभ्य संभवः हेमः सरजतात्ताम्राद्धं रं कृष्णायसादयीति संग्रहे वगुग्गुलवल्लो
मिहितं यथा दानवैर्द्वविजितात् पुरासुरानभयकोतिमतिशौर्यतेजसः वीर्यविस्मरमतं किलासृजद्गलं

लतिवलीपलितंजीवपतिसुखंशतंशरदां वर्षंदृढवपुर्योगाद्वेशतचतुष्टयंजीवेत् २५ र्विरनादेतूक्तं कन
काद्रजताद्यात्ताद यः सीसात्रयात्रपुणः गिरिविवरनिःसृतंतत्काष्ठश्लिष्यातिमृदुमलं २६ जत्वाभंचशिला
जतुविद्यादेतत्तु ज्ञानमकेगिरि [illegible] जं संग्रतं पीतवर्णंसितिक्तंमधुरंरसेकटुविपाकि २७ शीतंकनकशिलाज
तुविशेषतः श्लेष्मपित्तघ्नंस्तेनंचरिक्तिंमधुरंपावनंबद्धेसनेशीतं २८ किंचित्तत्र्वर्णंविद्याद्विशेषतोवातपित्तघ्नं
शितिकंठतत्त्ववर्णंतीत्तीणंसंलेखवंविपाककटु २९ किंचित्तत्र्वर्णंतीक्ष्मात्मकंस्मृतंकफवृद्धिदोषेण ३० गुग्गु
लकानेस्निग्धंतिक्तंलवणंसरंविशदंतौलंकटुपाकिनातिशीतंविमलंपुंजायसंश्रेष्ठं ३१ साकरसमानवर्णंसी
सचपुंसमवेशिलाजतुना अल्पात्तरकर्मगुणोहसायसजाह्शिलाजतुनः ३२ गोमूत्रगंधमशितंगुग्गुलुकाभं
विशर्कंरंमृत्स्नं स्निग्धममलंलकषायंशिलाद्रव्यंसर्वकर्मण्यं ३३ द्रव्यचगुरुमृदुगणौनोक्तौ तथोक्तं सचेरल
वसमाचाद्घ्नं पित्तनुत्सरस्वातत रसपाकयोःकटुत्वात्तेनाखस्वेष्मभेदोघ्नं ३४ कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमग्ने
रुदीपनात्मत्वात्कृवति तिक्तत्वाद्रूक्षघ्नंकटुत्वेतल्लोमकृमिघ्नंच ३५ शोमनमाचाद्घ्नंस्निग्धत्वातपोष्टिकं
रवत्वंच मायुष्यंवविषघ्नंमंगल्यममलत्वात्पवत्वंच ३६ शोधनभावात्स्रोतोधात्विंद्रियंवृद्धिशोधनंवर्णं पुष्ट्यंचव
यस्माभावान्मेध्यं योनिस्रावाभावाच्चेत्यादि ३७ तपामावितमन्येद्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यं तस्मात्तत्ताप्यंवा
तादिहरौषधकषायैः ३८ दशादशमूलक्वाथपुनर्नवैरंडसुंठिमधूकानां क्वाथेनभावितंतद्विशेषतोवात
रोगघ्नं ३९ द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायंतिगुडूचीजीवनीयानां क्वाथेनभावितंतद्विशेषतःपित्तरोगघ्नं ४०

वपेत् वा रायाल्ल्यामलमागुडूयाः कर्कटख्विट ८ कला यामधुपत्राम्बरसे गवैवकारिणि तीरे तक्रकमेणैवं
सत्रमत्वलतयापुरः ९ काकोलियुग्मवनपुष्करबहिसलामेदायुगर्भ्र्य चविकागजपिप्पलीनांपाठाद्विजी
रकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुकलांञ्जनतीक्ष्णपूर्वां ११ पलिकानामसौरिं द्विनांपादरोषितेक्काथे
भावितभिद्भंभिरिंजं द्विपलेखिदेणीक्कतेयुग्यात् १२ कर्कटस्हंगीधात्रीवृषोषत्वालीमयत्रकुडवेन चर्मपत्ते
नविदार्यस्तवतीर्याः कर्षयुग्मेन १३ कुडवेनचतुर्जांतेलघृततोडशार्करामिश्रद्विपलानिद्विगुणाभिः कुर्या
मृत्तिकास्वतोलसमाः १४ ताःशुष्कानवकुंभेजातीपुष्पाधिवासितेस्थाप्याः तासामेकां खादेत् प्रतिदिनमनुपा
नमद्येन १५ हीरकमदाडिमांभोमार्द्दीकिसुरासवान्यतमं जीर्णेन्नलघुभोज्यं यूषपयःपिशितनिर्यूहैः सप्ताह
मात्रमेवं सर्वोङ्गीनः क्रमाद्भवेत्पुरतः भक्ष्यन्ति शाद्याःगुलिकानविरुध्यतेदेषा १६ निरयायामरिफलापरिहार
मखोपयोजितानयाति प्रबलमपिवातशोणितमूरुस्तंभंज्वरंदीर्घं १८ भगमूत्रमक्रदोषप्लीहयकृद्दूपांडुहृद्रो
२५ गान् वर्ध्मवमिगुल्मपीनसहिध्माकासांविषमान् १९ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वित्रं स्वाद्यं दर्पमंदमक्षि उन्माद
३४ मपस्मारंसरवनैं शिरोगदोस्तांस्तान् २० आनाहमतीसारं सलीमकः कामलाग्रहणीरोगान् ग्रंथ्यर्बुदान् स
पिडकान् भगंदरंगंडमालांवा २१ अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपिश्लीपदंगुदेकीलान् दंष्ट्राविषमूलगर
श्लेमान् सघोरोग्र २२ अभिचारमरातिसमं तं दुस्वप्नं भीतिकीलपावावाधा पाप्मालक्ष्मीं वेयं गुटिकाश्रमपेक्षिका
नाम २३ ह पापुष्याधन्याकों नघः श्रीविवाधनीमेध्या कुरुतेऽरपरब्रह्मतां जयंति वादेवर्वकस्या २४ जितव

निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य च रोगमध्योर्बलाबला पलमर्द्धपलं कर्षं मात्रा त्रिधा मतेति क संस्कृतं संस्कृते देहे हेषु
कं गिरिजं युक्तं च लेसमस्तैर्बाला न्यायोक्त्या हेममिः क्षीरेण ग्लोहितं कुपीतं शी रसायनं फलं कुलत्थ
नकाच माचीवकपोतं स्त्रसदा त्यजेत् संस्कृतं यवनादि दृ रेदृव्यं भावितं संस्कृते देहे हे हत दोषनैः कृत
संस्कारे शरीरे शिलाजतुप्रयुक्तं स्नाद्यादिभिः समदितैर्लेवायुक्तं दुग्धे नाडितेलित्रमेव रसायने फले
विद्ध्यात् कुलत्थादीनि कतन्तस्य योगः स्वदेव जरातं स्वास्थ्यादि कालं वीक पातो न वर्जितो न ह्व वने हि
स्वकामिषं निरुक्तं पिवं युक्तं विदाहि गुरुवान्नत् पानानामं कुलत्थान् विशेषतो वर्जयेदित्यादि सनि
वर्जितो
नापिनेसौ तपावनस्त्रयः शिलाजतुप्रयोगे तु विदाही नि गुरूणि वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थान्स्य म
दात्यजेदिति विदाह्यादि वर्जने रसायनकालान्त हि गुरु कालविशेषे कुलत्थान्यावज्जीवमितो
के गन्यत्नुवृदति मदारष्येन संवत्सरं इच्यते यतो पत्ते वर्द्धते च गता तो न च कालेन घटेत व्यतिरि ३८६
क्तो कालो लोनितेयामवनमित्रायः ननु विदाहि गुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकं परिहार ३८६
इष्यते ब्रूमः पाषाण भेदे कुलत्थानामधिकतरत्वभावात् सेयाहि मेवल कुलत्थ जलेनाश्म
नानां पाषाणानां पाषाणोस्तेनाभिः खदेवे च विदारणं दृष्टं शिलाजतु च गिरिजमिति युक्तं अतः शिला
जतुप्रयोगात्तन्मयमेव शरीरं संपद्यते तेन तत्र कुलत्थाबाधां पिनः इतिपरिहारं तेषामधिकं कृतः विधोपिर
क न शैलिरो गोनु विसाध्यरूपो जत्वश्मजं पंन नपेस्व ततः तत्कालयोगे विधिवत्सयुक्तो स्वस्थ

१२०

पूर्हं यो शेषूतो स्मेव इति यो गिरिजं तत्समरसत्वात् यावत् सम्यक् उक्तिपेदुर्तेभ्यः स्वैः स्वैरेवं प्रकारैः अर्कीवारानभ
वेन स्रवन्तं गिरिजं यथा लिनू भाव भौयधेनत्द्वत मधुगुणो जलेति: क्वाथेन क्वाथ्येतांशदोयेषूतो स्मेतति शिलाज
तुपतिपेत तत्समरसत्वात् ग्राह्यं मृष्टं पुनः स्वे स्वे इति ये न एवं स्वैः स्वैः क्वाथैः सन्नवा तनुभावनीयेत्या यो मन्त
व्यः मपालिग्धस्य मृदुस्य तोतिक्तकसाधितं ग्राह्यं पुञ्जीत गिरिजमेकैकेन तया अहे फलत्रय स्य पूर्वेणाय
होत्यमधुकस्य योगे योगं पंततल्स्य कालापेक्षप्रयोजमपत् शिलाजतवेदेहस्य भवत्युपकारकं गुणा
नेसमग्रान् कुरुते सहसा ध्यायदं नव भयगिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य मृदुस्य च नरस्य तिक्तक
साधितं घृतं दिवसत्रयमुपयुंजीत ननु यदि स्निग्धमृदुरेवासौ तत्किमिति पुनः सर्पिर्युज्यते ब्रूमः हतत
तथाचोक्तं घृतस्य शिलाजतुविधानं मतं स्रोतो यथाहिक च चीर्णदिस्तु यदेभ्यः स्वस्ते तेषिकं तयान्ते हाधिकेगाढ स्वेच्छा
मानं शिलाजत्विस्यादि तथा एकैकेन व स्यमाणेन सह जेलनं ग्रहनमुपयुंज्यात् त्रिफलायाः क्वाथेन
ग्रहं पटोल्याः क्वाथेन ग्राहं मधुयष्ट्याः क्वाथेन त्रिदिवसं स नं तरं योगं योगं कालादीन पेक्ष्य प्रयोजये
त् एवमनेन विधिना गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकं तरं स्यात् सकलानं विधत्ते अकस्मादेव आपदं न करोति गुल्मान्४
क एकविंशत्सप्त ग्राहं कर्षमर्द्धपलं पलं हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजतुनः क्रमात्ततः एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं
सप्तसप्ताहमिति कालयोगः कर्षमर्द्धपलं पलमिति मात्रायोगः इति द्वयोस्त्रयपाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वं ए
कस्त्रयः क्रमसप्तत्रिंशत्सप्ताहमिति समासः मुनिनाप्युक्तं प्रयोगः सप्तसप्ताहः त्रय एकस्य कालतः

पित्तकोपभयादेतेयुज्यान्महदुदिरेचने रसायनगुणानेवंयदिप्याप्निसमश्नुते तत्कनप्रयोगात्तेचपित्तकोप
भयान्महतीतांविरेचनेयकारयेत एवमनेनप्रकारेणप्रक्षीणदोषोरसायनगुणान्परिश्रमान्
प्राप्नोति आमानुपानेतुविकारमत्स्यपानीयवातात्ययमाषादीना स्वप्नदिवाजागरणंनिद्रा
तथिरेप्रष्ठापंदधिवातनेहेन रोहदोषः सन्नीकनमोपानात्ययवदिविवृतेषु पैत्तविकारे
त्रिणदेतितसारत्तानेकर्षोरेवमवर्जनीयः॥ हेवागभट्टान कथुनाशिलाजतुकल्पंब्रूते क ग्रीष्मेर्कत
प्तागिरयोजतुतुल्यंवमंतियत् हेमादिधातुरसंपोच्यतेशिलाजतु ग्रीष्मेअर्कतप्तागिरयोरविकरसंतप्ताज
तुतुल्यंघनमंतिद्रवंतितत्सुवर्णादयःमन्ने षट्धातवस्तेषांरसं तच्छिलाजतुगदते क सर्वंचतित्तकटुके
नातिमृस्थंकटुपाकतः छेदनंचविशेषेणलोहंतत्रप्रशस्यते सर्वंषट्धातुजमपिगिरिजेतित्तकटुकेना
तिमृस्थकटुपाकतः छेदनंचविशेषेणलोहंतत्रप्रशस्यते सर्वंषट्धातुजमपिगिरिजेतित्तकटुकेनाति
उष्णेतोस्म पाकेकटुकंछेदनेचविशेषेणतत्रमध्येलोहंशिलाजंप्रशस्यते क गोमूत्रगंधिकृष्णं
गुग्गुल्वाभंविशर्करं मृत्स्नाश्लक्ष्णं कषायंमृदुगुरुचशिलाजतुश्रेष्ठं गोमूत्रगंध्यादिगुणंशिलाजतु
वरं क व्याधिव्याधितसात्म्यंसमनुस्मरन्भावयेदयःपात्रेप्राक्केवलजलधौतंस्वकेक्वाथैस्ततोभाव्यं व्या
धिंचव्याधितस्मतयोःसात्म्यमुपकरंसमनुस्मरन्लोहपात्रेगिरिजंभावयेत् कथमित्याह पूर्वंकेवल
जलेनधौतंततःस्वकैःक्वाथैर्भावनीयं क समगिरिजमष्टगुणितेन निःक्वाथ्यंभावनौषधंतापेतत्र

122

रयेत्तं वुक शोकामुक्ताकर्पूरमालिकाः विदाहो यस्तो नयेत्तिक्तीतानुले यनः स्यात् तयामुक्तामालिकाः क
र्पूरमालिकाग्रसजलकणा धारयेत् ॥ कुडवो स्यपरामात्रानदर्द्धं केवलस्यतु पलं पिवस्यतन्मतः समङ्ग।
धाकृशोलयेत् ॥ जीर्णशाल्योदनं जोलिङ्गं खण्डं दुग्धां रं भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणां पुराण
शालिमङ्गं परिशास्तेरा खादिमिततूपादिभिः सात यादिव शाङ्गं जीत ॥ मद्यमेकं पिवेत्तत्र तद्द्रवं खेजला।
स्तितं अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिक्तकं तत्र च नाडिकायां केवलं मद्यं नत्लपुतं पिवेत् अमद्यपस्तन
शेधान्याम्ला ...दी नपिवेत् परिषिक्तिकामद्यकाविशेषः किं हिरितिक्त चित्रसिद्धा ॥ तकं तक्रं वा तम
धुनेष्टतयात्रखजमाहते स्थितं दहादप्नीयात्तद्दावसपासमं अपवातस्तलशुन स्वकल्कं तत्यंतं खजे
नालोडितं यन्मंथितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत तथैव च सयामहास्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ॥ विकंकुक
शाज्यरसोनगर्भान्न मत्स्यमांसान विविधोपदंशान् निमर्दकालाद्यनभक्त्यक्तान् एकाममद्याज्ञपुत
मश्नन् विकंकुकोविगतकरः आज्यःश्रमृतोलशुनः सगर्भोयेषां तांस्तथाविधांस्तथा मह मत्स्यमांस
नेतिसमत्स्यमांसास्तथानानाविधस्रवकानीह शान्यानिमर्दकान्नघृतसुक्तकान्वितान् पयेके खादेत्रपुत
धातुकेम ...त्यभंजनाः इयेंदवन्नावतं ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते समलावरणाहते मुक्तेवाविद्यते वायोनद्रव्यं
लशुनात्परं वातेलशुनात्परमन्यत्कूर्ष्यं न विद्यते किमुतेयपित्तरक्तविहीनसकलावरणाद्दे मुक्तेकेव
लेवायवने मयरं ...न विद्यते ॥ त्रियोनुगज दुग्ध स्यमांसमद्यान्नविधिः इति त्यकोरजीर्णरसोनो
चायदधुवं लशुनं विपजलादेर्नरस्यमांसादिदधिगास्तथा अजीर्णमतिन्य होनिष्क्रुपेन वा पक्वयेस्यात् ॥

वर्णोत्थापितशीलयेत् सर्वदेवदारुत्रिंशिमूत्रिकार्तुवर्णाचारण्येन शीलयेत् कीदृशः सन् सिध्मसुप्ताव
तनुवृक्षत्वगेवं तथा शीतले मधुरे क्षोदकृतः एं कृतं मादापोषस्रवमेवं तथा नुस्रवमनस्रावोष
रक्तांशपूरा मांसमिश्रिता मनुचराः मेषकांश्रमधोयस्य सतथा ॥ तस्यकंदानवसतोतान हिमवक्क
कदेशजान् श्रवनीतस्त्वचोरशेतीमयन्मदिरादिभिः तत्कल्कस्वरसंशतः पुविनीतवर्णोपीडितं
मदिरायाः सुरूदायास्त्रिभागेन समन्वितं मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा तत्का
लमेव वा युक्तं युक्तमात्रो चमात्रया तेन सर्पिर्वसा मज्जक्षीरमांसरसैः पचेत् काथेन वा यथा
व्याधिरसं केवलमेव वा पिबेत् सूक्ष्ममात्रया ॥ कंठनाडीविशुद्धये तस्य लशुनस्य कंदानवसेत
उत्तानुजान् तथा हिमवद्देशजान् शाकदेशजान्वा उद्धृतत्वचोराशेतीम मदिरावीजपूर रसादिभि
स्तामयेत् क्लेदयेत् तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूदायास्त्रिभागेन युतं
मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतमद्य वा तत्स्मिन्नेव काले सुरादिमियुतं मात्रया देशकालानुरागेपेत्तिणास्र
लोचनिरूप्य तैलादिना पृथग्युक्तं यदि वा क्वाथेन यथाव्याधिवशायुक्तं केवलमेव वा रसं मा
कृश्वेगं सूक्ष्ममात्रं पिबेत् गलनाडीविशोधनाय ॥ तत्ते स्वेदने शैत्यं तथा वमो मूर्छे पेवस्रह
सारुगित्येव शीतलजलसेको मुखे ग्रासस्ते ॥ शेषं पिबेत् क्षमाया पे क्षिरतां गतत्वोज सि शेष
रसं क्षीरेरपगमेत्रोज सिस्थे यं घ्राते सति पिबेत् ॥ विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः धा
न्वेदनायां वग्रासयते ॥ शीतांतु सेकः सहसा वमिमूर्छायोर्मस्ते वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं २ ॥

त्वः।

लीनां त्रयोगो रसायनं स्यात् ताः पिप्पलीः पिष्ट्वा पयो बलवद्भिर्नरैः पातव्याः मध्यबलैर्नरैः पञ्च पिताः येषाः
॥ तद्वदेवं क्रमवर्धनेन दश दश प्रयोजयेत् अनेनैव क्रमेण कृष्णा गौरीरेणसहदे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्र
योगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् घ्नन्ति शोफं च मिंहिध्मांप्ली
हानं वातशोणितं एभिः पूर्वोक्तैः प्रयोगैः पिप्पल्योपयुक्ताः कासादीन् शोफादीन् जयंति ॥ विल्वार्द्धमात्रे
णाद पिप्पलीनां पात्रं च लिंपेद् यस्तो निशायां प्रातः पिबेत् तत्सलिलांजलिं भांवर्षे यथेष्टाशनपानचेष्टः
पिप्पलीकर्षद्वयमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिंपेत् तद्वज्जलांजलियुतेन प्रातः पिबेत् तस्य स्वेच्छाभोज
नपानक्रियः एतद्वरसायनं पूर्वगुणं इदं चन्द्राय ॥ शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीपथ्याहरिद्रातिबला
बलाश्च मस्तासराह्नागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि धवाश्वकर्णा सनबाणपत्रे सारा तथा
पिप्पलीवस्त्रपूतं जले लेहोप लिप्तान् प्रपगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ एतान् आदीन् प्रपगे
व पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तान् प्रयुज्य वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति ॥ क्षीरांजलिभिश्च वरसायनानि
लेहोपलिप्तानि क्षीरांजलिभिः दुग्धपलाशकेनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणानि शमयायुः प्रकर्षं च ततो दिग्
णं विदधति आद्यां तेइंदुवस्त्राखोम मध्यमन्यजातिः ॥ असनखदिरपूर्वैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतदि
ग्धपात्रे लोहचूर्णैः पिबेत् तां शरदमवलिहानः पाणिनामान् विकारान् त्यजति मितहिताशीतलदाहोज
तान् असंदिग्धो यभावितां वाकुचीमासिकादिभिर्युक्तां वर्षमवलिहन्त्वयः परिणतिजान् विकारा
युक्तान्यमून्यायसलेपनानि कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुः प्रकर्षं द्विगुणं तनस्य प्रमून् पूर्वोक्तानि रसायनानि ५

संवद

१२

ना० १

घृतं पिबेन्मासमेकं त्रितः तेनाभ्यक्तशरीरस्य कुर्वन्नाहारमीरितं अनेनाभ्युपयोगेन लोहाधये कुष्ठिने नरं त
देवनवराश्यित्ते लेखदिरक्वाथेन त्रिगुणेन मन्यकृ पक्वं पूर्ववत् करीषपत्ते निहितं तिमासं सयं त्रिपिबेत्
तेनवते लेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मरसान्नं विदधीत अनेन प्रयोगेणाशीर्घ्रं कुष्ठवंतं परमप्रक्रमे
त् ॥ सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना घृतं मांसस्य ताहारं करोति द्विशतायुषं तदेव नवराश्यितेत्ते खदिरसं
त्तेरेण घृतमधुयुतं पदं पीतं मासं सरसाहारं नरं द्विशतायुषं विधत्ते ॥ तदेवनस्ये पंचाशदिवसानुपयोजितं
वपुः कांतं स्मृतिधरं करोति द्विशतायुषं तदेव तैलेन नस्ये पंचाशद्दिवसान् सेवितं वरशरीरं स्मृतिधरं त्रिवर्षश
तायुषं पुरुषं करोति ॥ पंचाद्येसप्तदशाद्या पिप्पली मधुसर्पिषा रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत्
पंच पिप्पली रपवास त्राष्टौ वा दश वा माल्तीकसर्पिष्यां रसायनगुणमभिलष वर्षमेकं प्रयोजयेत् ॥ ति
स्त्रस्त्रिस्त्रसमुद्रवहिमल्यमग्रे भोजनस्य च पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः प्रयोज्या मधुसंमिश्रा
रसायनगुणैषिणा पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माल्तीकान्विताः स्त्रिस्त्रः पूर्वाह्णे तिस्रो
भुक्त्वा तिस्रो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणकामयमानेन ॥ क्रमवृद्ध्या दशाहाति दशपैप्पलि
कं दिनं वर्द्धयेत्प्रयसा सार्द्धं तथैवापनयेत्पुनः जीर्णेजीर्णे च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा पिप्पलीनां
सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनं पिष्टास्ताबलिभिः पेयाः सत्वामध्यबलैर्नरैः दशादिनानि दशपैप्पलिकं दि
नं पयसा सह रसायने पेत्त्रं परिणतमेव भोजनं षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् अयमेवं प्रकारः सहस्रपिप्प

स्फुलिङ्गकादीनि विशेषेण वर्जयेत् ॥ तुवरकास्तुवरकानाम पश्चिमार्णवतीरजाः वीचीतरंगविक्षोभमारु
तोद्धतपल्लवाः तेभ्यः फलान्याददीत तस्य कालेंबुदागमे मज्जाः फलस्य संग्राह्य शोषयित्वा वचूर्णयेत् तिल
वत्पीडयेत् द्रोण्यां क्वाथयेच्चाकुंभमेवत नद्वैलं संस्कृतेभ्यः पचेच्चापि तिलवत्पात् अवतीर्य करीषवपत
मासं निधापयेत् स्निग्धस्विन्नोद्धृतमलः यत्नात्कुर्यात्ततः चतुर्थभक्तान्तरितः शनैः पाणितलं पिबेत् मं
त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे मज्जासारमहावीर्य सर्वान्धातून् विशोधय ॥ शंखचक्रगदापाणिस्त्वा
माज्ञापयते च्युतः तेनास्योर्द्धमधश्च दोषा यान्ति सकृत्ततः सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् पंचा
हानि पिबेत्तैलमिन्धं वर्ज्यानि वर्जयन् पलं मद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ कुबेरसंज्ञास्तुवरकाः प
श्चिमसमुद्रतरोद्भूताः वीचीत्यादिना विशेषणेन तोयविनिकटतत्वं प्रतिपादयति तेभ्योद्भवेभ्यो जलदा
गमे स्वपक्वानि फलानि गृह्णीयात् फलेभ्योपि मज्जां गृहीत्वा शोषयित्वा वतिलवत् द्रोण्यां पीडयेत् कु
भं भवत् काथयेत् तद्वत्तैलं सिद्धं पुनः पचेत् तोयक्षयं यावत् पक्वं वा वतायं करीषे मासार्द्धं निधापयेत् पंच
पीडितेन पक्वस्यैव स्नायं तैलं तद्पक्वपि तमेव निधापयेत् ततः पश्चादनंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नोद्धृतदो
षो मंत्रेणानेन मज्जासारेत्यादिना पवित्रस्य तैलस्य शुभे दिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितो द्रम् खिकर्षं पिबेत्
तेन तैलेनास्य पुंस ऊर्द्धमधश्च पुनः पुनर्दोषा यान्ति अनंतरं सायाह्ने स्नेहलवणां यवागूं शिशिरां पिबेत्
इत्थमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन् पंचदिवसानि तैलं पिबेत् पलं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठै
र्विमुच्यते ॥ तद्वत्खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधुसाधितं निहितं द्रव्य

गौरः सोश्नुते दीर्घमायुः सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि प्रावृषि परिचितान्याढकसंख्यानि इष्टिकाचूर्णकषोद्घृ
ष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य नवानयेत् ततो जर्जरीकृत्य जलद्रोणे विपचेत् पादशेषमवतार्य परिपूतं शीतं
चतद्रसं पुनरपि क्षीरद्रोणसहितं पचेत् तस्मिन् पादशेषे रसे तुल्यप्रमाणं सर्पिः प्रक्षिप्य शर्कराचूर्णेन युतं पचेत्
प्रकृत्यादिवशात् प्रयुंजीत तद्रसजलोइनेन एकीभूतेधान्यमपि सप्रराजेय्वंशस्थाप्यं इंदुवत्सावागताशालिन्दो
हन्नाति तमरतरसतुल्यपाके यःपूर्वाह्ने प्राशं तिलेहं भक्षयन् पश्चात् पयोढं जलक्षीरं मांसरसं वापिवेत् स सप्ता
दिपुतः सर्वस्मोघ गौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति मात्रिकं ॥ द्रोणमेत्तो चूर्णकृतोविशन्तादिपक्वात् काथाढकेप

ना८ ल सममेक्षि तत्तैलपात्रं तिक्ता विषाद्युपवराणि रिजन्मदेवैः सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय जलद्रोणेवू

ल८ णकृतं भल्लातकानां शतत्रयादिपक्वात् काथस्याढकेप्रवशिष्टे तिलतैलाढकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कि
तैपक्वानि शेषं कुष्ठनिषूदनापरं प्रष्ठं वसंततिकं ॥ सहामलकमष्टक्ति मिर्दधिहरणतैलेनवाक्रु३ं नम
प्रसाद्यतेनयवसक्तुभिर्वासहतिलेनसहमात्रिकेनपललेनस यनवावपुष्करमसक्तुरंपरममेध्यमापुष्करं
ग्रामलकत्वगादिभिरेकादशभिः सह प्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तं शरीरकरणं तथापरमतिशयेन
मेधमायुः प्रदं वस्यात् प्रयुक्तीरत्नं ॥ ॥ भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च भवंत्यमृतकल्पानि

प्रयुक्तानि ४

प्रयाविधिः भल्लातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहन तुल्यानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि
भवंति ॥ कफजो न स रोगोस्ति न विबंधोस्ति कश्चन भल्लातकं यत्तु न रदहनकरं न हन्यात् ॥ वातात
पविधाने पि विशेषेण विवर्जयेत् कुलत्थदधिसक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं वातातपविधावपि भल्लातक
यं न भल्लातकं हन्यात् शीघ्रमग्निबलप्रदं कफजो रोगः सनास्ति विबंधश्चास्तकश्चिदपि न विद्यते यं रोगं विबंधं वा २

सप्ताहैः सहस्रमुपयुञ्जीत यं चित्तात्मा घृतस्थः यवक्षीरशालिषष्टिकभोजनः तथैव भल्लातकप्र
योगांते च कर्त्तिं शांतिस्नानानंतरं घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् एवं कृतभल्लातकप्रयोगो पू
र्वोक्तमखिलविलादपि तत्तज्ञाशिषं लभते तथा च वाग्भटे सर्वं विरोधेन प्रमेहादि वर्जितः स्यात् कपि
च्छस्वेदनमरुजेः पूर्वोभल्लातकैर्विजर्ज्जरितैः भूमिनिखाते कुंभप्रतिष्ठितं कलशमच्छिद्रं परिवारितम
ंतातप चेत् गोमयाग्निना मृदुना तत्स्वरसो यः स्रवते ग्रहीयात्तं दिनेन्यस्मिन् अष्टमयपुंज्य स्वरसं म
ध्वष्टभागिकं द्विगुणसर्पिः पूर्वविधियं चित्तात्मा प्राप्नोति गुणान्सततानेवापि वा सेवेत तस्मिन्निति पिष्टस्वे
दनं भांडं तन्मत्सरुजे हृष्टैर्भल्लातकैस्तथा विजर्ज्जरितैः चूर्णं सकलमच्छिद्रं भूमिनिखाते कुंभप्रतिष्ठितं कलशमृत्ति
कयालिप्तमनंतरं गोमयाग्निना मृदुना परिवारितं पचेत् तत्स्वरसो यः स्रवति धारानिखाते कुंभे पतेत् तमन्यस्मि
न्नहनि गृह्णीयात् अष्टमं पूर्वोक्तस्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यं चित्तात्मा समनुपयुञ्ज्यात
नैव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति अथापि च: मध्यमान् मध्यमपला ~~कुडवानि पाके न परियुता निभल्ला~~
~~तकान्याटकसंमितानि~~ | घृष्ट्वेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन जर्जराणि विपचेज्जलकुंभ
पादशेषं घृतगालितशीतं तद्रसं पुनरपि पचयेत् क्षीरकुंभसहितं चरणांशे सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्या
त्सेक्तुं शर्करायारजोभिः एकीभूतं तत्खजकाहतं मथनेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं तममृतरसपाकं यः
प्रातः प्राशमश्नन्नंतु पिबति पयोष्टं वारिदुग्धं रसं वा स्मृतिमतिबलमेधासत्वसारै रुपेतः कनकनिचय

वेदाध्ययसायति: समसार्धाद्द्वंतान्नाशीप्रांतं जीवति नीरुजः मेधावी बलवान्कांतो वपुष्मान्दीप्तपावकः
तस्माच्चित्रकान्मूलं कल्कं वा यामसं मासं रुणीह तं पूतेन मधुयुताभ्यां वा लिह्यात्पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत्
पानीये न वा हितान्नभोजनः स शपि वेत्सुखी मेधावान्बलवान्दरमणी यो वपुष्मान्दीप्ताग्निः समाः शतं
जीवति ॥ तैलेन लीढो मासेन वा लानहंति लुद्दृत्त शतान् मूत्रेणाम्चित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजानि ति
लेन लीढ ॥ श्चित्रको मासेन दारुणान्रक्षातान्नपाति गोमूत्रेणापीतश्चित्रकः कुष्ठानि हंति तक्रेणापी
तोर्शांसि जयेत् ॥ भल्लातकानि पुष्टानि छिन्नपरा शौ निधापयेत् ग्रीष्मे संगृह्य हेमंते स्वादुस्निग्धहिमैर्व
पुः संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिले च विपाचयेत् ग्रष्टांशशिष्टं तत्क्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् वर्द्धयेत्स्वत्व
हं चानुतद्वैकैकमरुष्करं सप्तरात्रं पंचावधि तावद्वीर्णशीर्णानत:परं प्रावत्वारिंशतत्स्नानि ह्रासयेद्द्विवत्ततः
सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहेष्विति सप्तभिः यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः तद्द्विगुणितं कालं
प्रयोगांते विवाचरेत् कालशिष्टलभते पूर्वोक्तं हेदीप्तिं विशेषतः यमे कृत्स्नमिक्रुष्यो योगमेदोदोषविवर्जितः
भल्लातकानि सुनिःप्रसन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य यान्यवराशौ निधापयेत् हेमंते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतश
रीरः स्नान्यष्टावष्टगुणे जले क्काथयेत्तत्क्काथमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् पश्चाद्ग्रस्मिनप्रतिदिनं
चैकैकं भल्लातकं वर्द्धयेत् माधिकीकृत्य क्काथयेदित्यर्थः सप्तरात्रं पंचावत्सप्तरात्रं त्रयात्परतस्त्रिंशि
त्रिंशत्परुष्कराणि चत्वारिंशतं यावत् वर्द्धयेत् अनंतरं तान्यरुष्कराणि द्विवत् ह्रासयेत् इत्येवं सप्तभिः

तत्क्वाथविद्धः सुचूर्णितानां ः शुभाविताः स्वेन रसेन तस्मात् मात्रांशयुक्तं प्राश्नाति कोऽपि वृद्धः क्षीरेणतेनैव
व शालिमसन्नजीर्णे भवेत्स हि नुलोयय योगात् शङ्कः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्मानिव
गोकुलस्थः ॥ गोक्षुरकः कलानि मूलो मूलपूत छायाविशुष्कः स्वरसा चूर्णितः स्वरसेन भा
वितः तस्माद्दोहर कान्मात्रां प्राश्नातिसिंयरोयः क्षीरेणपिबेत् परिणतेच तस्मिन् दुग्धेनवसा शाली
न्नमश्नियेत् सपुरुषः पलत्तिवपोयपोमानत्दाशतया द्विगुणास्यात् ॥ उपजातीछन्दारते ॥ वारा
पि६ हीकंदमादिक्षीरेणक्षीरपंवेत मासंनिरन्नोमासंक्षीरान्नादोजरांजयेत् वाराहीहदारकस्य
मूलमत्याङ्कुरवेनर्मसंपिबेत् जीर्णेपिक्षीरयोनिरन्नःस्यात् अपरंवमासंक्षीरान्नादःसन्जरांज
यति तन्कंदस्मत्ताचूर्णंवास्वरसेन सुभावितंघृतंक्षौद्रयुतं लिह्यात्तत्पक्वंवाघृतंपिबेत्
तस्माद्वाराह्यामूलंस्मत्ताचूर्णंवास्वरसेन सुभावितंघृतमाक्षीकाप्लुतंलिह्यात् तेनवामूलक
ल्केनपक्वंघृतंपिवेत्सर्वंगुणं तद्वद्विदारीतिवला बलामधुकवायसी श्रेयसी श्रेयसीपुत्रः
पथ्याभात्रीस्थिरामता मंडूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरी उपयुंजीत मेधावी वयस्थैर्यवल
प्रदाः विदार्यादीन्प्रत्येकं तद्वद्वाराहकवत्सर्पिदग्धपुरुषमेधावी उपयुंजीततत्रपुपु
क्तावयःस्थैर्यादिप्रदास्युः ॥ यथास्वचित्रकः पुष्पैर्लेपः पीतसितासितैः पयोत्तरं सगुणवान्वि
धिनाचरसायनं चित्रकोपधायोगपुष्पैःपीतैः स्वेतैः असितैः पयोत्तरं गुणवान् लेपः विधिनाच
प्रपुक्तो रसायनंचस्यात् ॥ क्षामामधुकं ततो मूलं मासं चूर्णितं लिहन घृतेनमधुसर्पिषोपि

कुवलयंसहस्रपत्रंमेध्यंगवामपिभवेत्किमुमानवानां पद्मंनीलोत्पलस्यनालादिमत्कांचन
शकलान्वितं संक्षीरं विपक्वं वदषिचतुर्थं बलयंत्रासितं गवामपिजकुनामप्येतन्मेध्यं किंपुनर्मानुषा
णां तेषांसमेधानामनिहितायेनेत्यर्थः वचंतनितलकेहृत्ते ब्राह्मीवचासैंधवरांखपुष्पीमत्स्याह्नकवत्सस
वर्चलेजः वैदेहिकावत्रि एवापथ्यकुसुपवीसवर्णस्यतिलाविषस्य सर्पिषस्त्रपलमेकतएत द्
योजयेत् परिणतेवहृताह्नंभोजनंसमधुवन्नरसैवशीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः अतिक्रांतजरोव्या
धिनेष्टालक्षणमलोनः जीवेत्वर्षशतंपूर्णस्मृतितेजः कांतिदीप्तिमान् विशेषतःकुष्ठकिलासगुल्मवि
षज्वरोन्मादगरोदरालि अपर्ववर्मंत्रादिकृतान्युक्तान्याः शान्तंस्यनेनातिबलान्ववाताः बाह्याद्य
स्त्रिपवत्रमालाः रयदक्रन्सुः मत्स्याक्षीकपरूवः एवर्णस्यपदोद्योतिलएकोविषस्य घृतस्यवफ
लं ए तदेकतोयोजयेत् जीर्णेचास्मिन्नभेषजेवहुस्तनंभोजनंसमातीक्ष्णयोनपेत एवंवर्षंशील
यन्विपुलवृष्यादिकःस्यात् उपजातिस्सा गतेस्वेतोजरादिरहितः सर्मलनम्यादिकोवर्षशतंजीवति
विशेषेणकुष्ठादयोनेनश्यन्ति अतिबलावात्तावउपजातिः क शरन्मुखेनागबलापुष्पयोगे
समुद्धरेत अतनाकेतनोमूलान्चूर्णितातत्पयसापिबेव लिह्यान्मधुयुतान्यांवाक्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ए
वंवर्षप्रयोगेणाजीवदर्षशतंवली शरदादौपुष्पनतत्रेनागबलामूलंसमुद्धरेत् तस्मान्मूला
चूर्णितादक्षमात्रंकर्षमात्रंदुग्धेनपिबेन्माक्षीकान्वाभ्यांवालिह्यात् क्षीरवृत्तोनन्नाशी एवंवर्षप्रयो
गे [illegible] एबलवान्एनवर्षशतंजीवेन क फलान्मुखोगोवरकःसम्

यनमितियोज्यंमधुसर्पिषेरित्येकवचननिर्देशात् द्वाभ्यामपियुगपत्प्रयोगः॥ ब्राह्मरसायनं॥ वृत्तं॥ मंडूक
पर्ण्याः स्वरसं यथाविधिक्षीरेणयष्टीमधुकस्य चूर्णं रसंगुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत वशंख
पुष्प्याः आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या
विशेषेण तु शंखपुष्पी मंडूकपर्णी स्वरसं प्रयुंजीत अग्निबलापेक्षया दुग्धेन मधुयष्टी चूर्णं प्रयुंजीत
तथा गडूच्या रसं प्रयुंजीत तथा सहमूलपुष्प्यास्तैः सहमूलपुष्पी तस्याः शंखपुष्प्याः कल्कं
प्रयुंजीत इत्येतानि रसायनान्यायुःप्रदानि रोगघ्नानि बलादिवर्द्धनानि मेध्यानि हितानि च अतिश
येन शंखपुष्पी मेध्या उपजातीवृत्तं॥ नलदं कटुरोहिणीं पयस्यां मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः
त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृत
नल्वणं विपक्कं उपयुज्य भवेज्जडोपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवान्नरोगः नलदादिभिः सुपिष्टैः सामा
न्यघृतप्रस्थोक्तप्रमाणैः त्रिगुणेन शंखपुष्पीरसेन घृतस्याढके चतुर्थांशं क्षीरसहितं विपक्कं प्राश्य जडो
पि नरो वाग्मी श्रुतधरः प्रशांतिमान्निरामयश्च स्यात् उपकेद्रसिके वृत्तं॥ पद्मं मृणालबिसकेस
रपत्रबीजैः सिद्धं सहेमशकलं पयसावसर्पिः पंचारविंदमितितत्प्रथितं पृथिव्यां प्रायः प्रयोगपथ
बल प्रतिभैर्निबद्धं मृणालादिभिः कल्कैः सुवर्णशकलान्वितं हेमयवीनं सक्षीरं पक्कं पंचारविंद
मितिप्रसिद्धमिति समासः एवमग्नेरपि कार्यं एतत्पद्मं तं न पद्मकादिभिर्निबद्धं तत्प्रमतत्त्विरपवनेने
त्यानिसृरित्यर्थः॥ पद्मनालं कंदं दलकेसरं वा दिव्यपक्कं नीलोत्पल सतदपि प्रथितं द्वितीयं सर्पिस्ततः

ग

स्निग्धविमानंजरांतंगदांश्चसबनि मधुमागधिकाविडंगसारं त्रिफलाहेमघृतंसितांचखादन्
जरसानवलीढदेहकांतिः सुमधानुसः समाःशतंचजीवेत् हेमचित्वंचचावार्यरिकध्यमपवो।
जितं मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिसौभाग्यपुष्टिदं ज्ञातावरीघृतंलीढंसमुवर्णसमाद्विकं करोतिवि
रजीवित्वंराजानंबवशानुगं क लेपकः दशमूलादिकंपलोन्मितमेकध्यंतोयद्रोणेमामलकशता
निपंचपचेत् तस्माच्चतुर्थांशरसंविगलास्थीनिचामलकान्यादायतैलघृतयोःपत्येकं द्वादशभिः
पलैर्भर्जयेत् शर्करातुलार्द्धनाल्पितंतदेतत्सर्वंलेहमिवपचेत् लेहस्यार्द्धपक्वेशीतेमधुनयानवतीर
चतुष्पलंकणाद्विपलंकणार्द्धेनचतुर्जातंचद्यात् अतोलेहान्मात्राकुटीस्थितः पथ्यान्नमन्नवले
हयेत् इत्येवंप्रकारोयंच्यवनप्राशाख्योलेहः येनलेहंप्राश्यच्यवनसंज्ञोमुनिर्जराक्रांतोपितरुणी
लोचनरंजनआसीत् अयंलेहः कासादीन्व्यपोहतिउपसर्गादस्यातूहोर्वावनमितितइ्ः बलादी
नामगहद्विकृत मेधादींश्चविदध्यात् विधिनारसायनोक्तेनोपयुक्तोयं इंद्रवदाहतं क मधुकेनतव
क्षीर्याविप्पल्यासिंधुजन्मना वचाग्लोहैः सबलेनवचयामधुसर्पिषा स्तिनयावासमायुक्तासामायुक्तार
सायनं त्रिफलासर्वरोगघ्नीमेधायुस्मृतिबुद्धिदा मधुकेनसमायुक्त्या युक्ता त्रिफलातयासमेः सर्वैर्यु
क्तोपयुक्तारसायनंसर्वरोगघ्नीमेधादिदास्यात् तुगाक्षीर्यादीनांप्रत्येकंत्रिफलांगत्वेनरसाय नानिनि
रूप्याणि ।सिंधुजन्मनासैंधवेनलोहाः रूप्यतास्रसीसत्रपुश्मपरतियंचतैःसवर्णेनचपृथक्युक्तावरारसा

ते कुष्ठव्रणयुतानि तस्मात् पुरुषः स्वादेत् पश्चाद् दुग्धं कथितं बहुपिबेत् तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्त्तेत तदंड्र वल्लार्तय
नविधेयान्युक्तानि तारादीनि वर्ण्यानि तानि वर्ज्यानि तानि परिहरेत् तैव्यानि यत्नेन हस्तेनापि शिरोरंजलेन
कोष्णेन च ततो रसायनविधानेरेकादशेह्नि व्यतिरेकांते केशादयः पतंति ततोल्पकैरेव दिनैः रूपवी
र्य्यस्मृतीवि च यशांसि गजबलान् सामर्थ्यं रुक्षमेधादिरसो भवति वर्षसहस्रजीवी च एवजातौ
रत्ने ऽक्ष दशमूलबलामृतजीवककर्षभकोत्पलं पर्णिन्यो पिप्पली शृंगी मेदा तामलकी त्रुटिः जीवं
तीजोंगकं प्रपौंडरीकं चंदनं षटीपुनर्नवा ऋद्धिकाकोली काकनासामृताह्वयाः विदारीवृषमूलं च वन
देकधांचतान्निते जलद्रोणे पचेत् तच्च धात्रीफलशतानि च पादशेषं रसं तस्माद्धात्र्यामलकानि च
गृहीतास्थि मर्जयेत्तैलघृतान् द्वादशभिः पलैः मत्स्यंडिकात्तुल्यार्द्धेन युक्तं तस्मिंश्च पचेत् स्नेहार्द्धं मधुसि
क्तं लवणीयांक्रतः पलं पिप्पल्याश्च दद्यात् सिद्धे चतुर्जातकसार्द्धिकं ततो लेह्येन्मात्रां कुटीस्थः
पथ्यभोजनः रसोयं च्यवनप्राशोयं प्राशयं च्यवनोमुनिः जराजर्जरितोप्यासीन्नारीनयनंनंदनः
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं मूत्रमकाम्ययान्दोषान् वेष्वर्यं एष व्यपोहति बाल
वृद्धक्षत क्षीणकृशानां अंगवर्द्धनः मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं
पवनानुलोम्यं स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिंद्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः हरीतकीमागधि
कालेधान्यामलकीकृतालोहरजो विमिश्राः सर्पिर्मधुभ्यां मदतः शरीरं कालाग्रहे तीनजराद्
नोति त्रिफलामसनोदकेन पिबेद्रजनीं परिप्लुतां मयः कयांते मधुनामधुरां लिहन्हिन

136

सप्ताचरेन्महे आमयवर्जिते कास्थानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्य हृतेद्रुदिमहरणं च रोगनाशो यस्य ज्याय
त्वमिति श्लपिपादनार्थं ॥ अथ धात्रीफलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतं तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं
छायायां शुष्कं उपयुक्तं च क्षारेण यावत्सहस्रं च्छिन्नं च तिलोद्भवं यावच्छक्तितस्तथा द्राक्षाचूर्णमध्वाज्यसंयुक्तं लायां
तदन्तं कुंभे मृन्मयो निखाय वर्षमासस्थं समुद्धृत्य प्रातः द्भ आदथ यानेन मुचिताहारो भवेत् ततः इत्युपयुंज्य
शेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ अथ धात्रीफलकानां

ला६ सहस्रं हर्दंकलशसहस्राद्यन्वितमजीर्णपलाशक्षारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत् क्षारेणोपयुक्तेस्मिन् छाया
यां मध्वाज्यं चूर्णितं च शर्करया द्राक्षाचूर्णयोः नवतुर्गुणं मधुघृतमातीकाभ्यां योज्यं एतच्च घृतकुंभे निधाय भूमौ
षण्मासं स्थितं समुद्धृत्य पूर्वाह्ने यथाग्नि भुक्त्वा सात्म्याहारः सदा स्यात् निस्त्रीस्वार्थाः एवमेतत्सर्वमुप
युज्य संवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति विशेषेण बलादियुतः ॥ तिरार्यां ॥ नीरुजाढ्यपलाशस्य
छिन्नेशिरसि तत्कृतं गर्ताद्धिहस्तगंभीरं पूर्यमामलकैर्नवैः आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपंकलेपितं आदी
पगोमयैर्वन्यैर्निवाते स्वेदयेत्ततः स्विन्नानि तान्यामलकानि तत्र खादेन्नरः क्षौद्रयुतानि स्विन्नानि क्षीरं प्र
तं चानु पिबेत्सकामं तेनैव वर्तेत मासमेकं वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात् सुरूपं वशीनां च पाणिना
पि एकादशाहे स्पततो व्यतीते पतन्ति केशा दशनान्नखाश्च अथाल्पकैरेव दिनैः सरूपः सौभाग्यवपुः कु
जरतुल्यवीर्यः वशित्वमेधाबलपुष्टिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी नीरुजो जंत्वादिभिरनुपद्रुतायुः ॥ प
लाशस्तस्य शिरसि छिन्ने गर्तं द्विहस्तमात्रं तन्मध्ये तं शुषिरीकृतं गंभीरं नवैरामलकैः पूरणीयं मूलं यावद्दर्भैर्वे
ष्टितं पद्मिनीकर्दमेन लेपितं ततः आरण्यगोमयैः दीप्ते निवाते स्वेदयेत् तानि चामलकानि स्विन्नानि

यवत्रिरात्रंपंचरात्रं सप्ताहंवाघृतान्वितं दद्यात्पश्चकर्मसुद्धेः पुराणाहाकृतोयवा अनंतरंसुद्धदेहायकृत
पेयादिकक्रमायव त्रिरात्रंपंचरात्रंवासप्ताहंवासर्पिर्युतंपावकंदद्यात् अथवापुराणशाकृतः शुद्धियावद्या
वकंसर्पयुक्तंदद्यात् त्रिविधमलापेक्षयात्रिविधंपरिज्ञानं हीनपुरीषस्यत्रिरात्रमध्यपुरीषस्यपंचरात्रमकृष्ट
पुरीषस्यसप्तरात्रमिति तथाहिवहुवर्चस्कस्यपंचरात्रेणसप्तरात्रेणवामलःशुध्यति अल्पमलस्यत्रिरात्रेणै
वेतित्रिविधंपरिज्ञानंयुक्तं वहुतरमलस्यवहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिःस्यादित्युक्तत्वात् आशुद्धेःपुराणशकृतो।
यवेति क हरीतकीसंस्कृतकोष्ठस्यरसायनमुपाहरेत् यस्ययद्यौगिकंपश्येत्सर्वमालोच्यसात्म्यवित् एवंसंस्कृत
कोष्ठस्यनरस्ययस्ययद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यतेसात्म्यज्ञोभिषक्सर्वमालोच्यतस्यतद्रसायनमुपाहरेत् ८
हरस्यास्सर्वरोगाणांयासाप्रोक्ताहरीतकी पथ्यत्वात्सर्वथा तूनंशिवायचातथाशिवा यस्माद्विजयतेव्याधी
नस्मात्प्रोक्ताविजयाततः अभयंसर्वरोगेभ्योभवत्यायुश्चशाम्यते यतःशीलयतामेनांतेनेयमभयास्मृता नवा
वृत्ताघनास्निग्धगुर्वीमज्जतिवाम्भसा वालस्यसाप्रयोक्तव्यानवनीतसमन्विता वातेसमर्पिर्लवणापित्तेसगुड
ग२४ शर्करा कफेसपिप्पलीतोद्रासर्वदासाप्रशस्यते वहुदोषमदात् क यथासहस्रंत्रिगुणधात्रीफलसमन्वितं पं
पंचर चानांमूलानांसार्द्धंपलशतद्वयं जलेदशगुणेपक्वादशभागाक्तिंतेरसे आयोघ्यकृत्वाव्यक्तीनिविजयामलका
न्यथा विनीयतस्मिन्निर्यूहे योजयेत्तुरवांशर्करं त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगरुचंदनं मंडूकपर्णीकनक
पांखपुष्पीवचाप्लवं यष्ट्याह्वयंविडंगंचचूर्णितेनतुल्यापिकं सितोपलार्द्धभारंचयात्राणांत्रीणिसर्पिषः

वैद्योपकरणानि भेषजादीनि प्रशस्तानि तथा विधानमुक्तम् अमृतलेपनादिकरणेनुप्रह्‌ ॥ अथ पुण्येह्नि संपूज्य पूज्यां
स्तांश्च विशेत् कुटीं ततः संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः दानशी
लदयासत्यव्रतधर्म्मपरायणः देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः प्रियौषधः पेशलवाक्पुरभेत रसाय
नं अथ कृतमंगलाः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन् हे पूज्यतां पूर्वोपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् तस्यां कु
ट्यां कृतसंनिवेशः संशोधनैः शुद्धः सुखी अरोगः एतच्च बाहुल्येनोक्तं शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिघ्न
ज्ञातत्वात् तथा च वक्ष्यति न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्येति तथा अस्य च च्यवनप्राशे
यं प्राश्य च्यवनो मुनिः जराजर्जरितो ह्यासीन्नारीनयननंदनः कासं श्वासं हरं शोषं वै स्वर्यं च व्यपोहतीति पुन
र्जातबल इति एवं तिवलेन यो बलवानासीत्तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातिबलो बृंहणाहारादिना य
दा तदा रसायनमारभेतेत्यर्थः असंजातबलो ह्युक्तवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमत इति पुनर्जात
बल इत्युक्तं ब्रह्मचारी युक्तो निवृत्तस्त्रीसंगरः तथा जातसंतोषः अब्दालुरलोलुपश्च तथा दानरतः दयादित
त्परः तथा देवताभक्तः युक्तो स्वप्नजागरो यस्य स एवं तथा भेषजानुरागवान् मधुरवचनः एवं विधेन विशे
षेण कलायेन युक्तस्य काययवाङ्मनोविशुद्धस्य रसायनेन यत्पूर्वं करणीयं तदाह ॥ हरीतकीमामल
कं सैंधवं नागरं वचां हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णांबुना पिबेत् स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्य
ते हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राकु स्निग्धः स्विन्नो नरः पिबेत् ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जना

ॐ अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबद्धं रसायनाध्यायं विवदिषुराह अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः दीर्घमायुः स्मृति
मेधामारोग्यं तरुणं वयः प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ला
भोपायो हि प्रशस्तानां रसादीनां रसायनं दीर्घायुः प्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत इ
त्याह यस्मात्प्रशस्तानां रसरुधिरादीनां योलाभोपायः स रसायनमुच्यते क पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता
त्मनः स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा तद्रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयसि सति वा तत्र अतिक्रांत मा
त्रे अथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यं कीदृशस्य पुंसः स्निग्धादि स्निग्धादिगुणयुक्तस्य तथा सर्वथासंशोधनयविशुद्ध
स्य क अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः यस्मादविशुद्धे शरीरे रा
सायनो विधिः प्रयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो निष्फलः स्यात् यथा मलिने वस्त्रे रंगः मलिने हि वस्त्रे न रज्यते क ना६
ना८ रसायनानां द्विविधं प्रायोगमृषयो विदुः कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विप्र
कारं जानंति तत्र मुख्यं कुटीप्रवेशनिवर्त्तं वातातपिकमन्यथा अमुख्यमित्यर्थः क निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्यो
पकरणे पुरे दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनां धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघितां सज्जवै
द्योपकरणां सम्यक् तां कारयेत् कुटीं कृतत्रुवीतपुरे प्राप्योपकरणे ये हर्म्ये धवलगृहे निवाते निर्भये वसतिं स्थ।
स्मिं तथा उदीच्यां दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् प्रथममेकं गृहं तस्य मध्ये द्वितीयं एवं
त्रिगर्भां त्रयो गर्भाः अंतराणि यस्याः इति कृत्वा तथा सूक्ष्मगवाक्षां तथा धूमादिभिरविलंघितां मनाक्रांतं तथा प्रगुणानि

तोऽपि स्याच्चिरात्संतापं हरेत्तोयान्नृनामनिरूपं तं तोषं कुर्वन्ति शालावृकेन धववधरः सर्वैः स्वामिधावति स्वलपुच्छहनु
स्कंधः शिरोदुःखी नतनाननः श्वा लालाजुष्टोऽधबधिरोऽन्धः स्वलपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी नतमुखः सर्वत्राभिधावति द
ष्टस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं रक्तं स्रवति तेन श्वना विदष्टस्य दष्टस्थानं सुप्तं भवति तेन तः कृष्णं रक्तं स्रवति हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तं
भस्तृष्णा मूर्छा इत्यादि च। अनुपशान्ते हृच्छिरोरुग्... ज्ञायते। अनेनान्येऽपि बोधव्या व्यालादंष्ट्राप्रहारिणः शृ
गालाश्वतरा ऋक्षदंष्ट्री द्वीपिव्याघ्रवृकादयः। अनेन दंष्ट्राहिंस्रस्वरूपं यथा व्यालादंष्ट्राप्रहारिणः शृगालाद
य एवं देयाः कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः। विदाहरागपर्वभेदपाकशोफग्रन्थिविकुंचनं दंशावदा
रणस्फोटाः कर्णिकामंडलानि च सर्वत्रासविषलिंगं विपरीतं तु निर्विषे। दंशाः केचिदृश्यालिंगं निर्विषं च दंशतो
विपरीतं लक्षणं विद्यात्। दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति। पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिला
दिषु योऽन्यतो नादष्टस्तच्चेष्टारुतं कुर्वन् म्रियते तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन्नो विनश्यति।
री॰ योऽद्भ्यस्त्रस्येद्दष्टोऽपि शब्दस्पर्शदर्शनैः जलत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत्। योऽजलोऽपि प्रदष्टोऽपि संत्रस्ये
न जलस्पर्शदर्शनादेर्हेतुभिः न जलसंत्रासं स तं हेयं वर्जयेत्। आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांडेन दाहयेत् दर्प
णेनाथवा जीवेद्रुजा स्यात्कर्णिकान्यथा। आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सहसा दंशं कांडेन दाहयेद्दीपेनेव वा
दाहयेत्। अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिकादाहमलपीडा स्यात्। दष्टं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितं च प्रलेप
येत् शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः। दंशं दष्टं प्रच्छितं विस्रावयेत् शिरीषबीजादिभिः प्रलेपये
त्। आगारधूममंजिष्ठारजनीलवणान्वितैः लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनं। आगार
धूमादिको लेपो ह्याखुविषं कर्णिकां च विषं हंति कर्णिकां च पातयति। ततो मूत्रैः क्षालयित्वा नु तोयेन तु च
लेपयेत् पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः। अन्योऽप्यविषशोफघ्नैः शिरांवामोपहृतं द्रुतं
अनंतरं मूत्रैः क्षालयेत्। पश्चात्पालिंद्यादिभिरपरैश्चाविषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत्। अथवा शीघ्रं
शिरां मोक्षयेत् पालिंदी त्रिवृत्। ॥ ॥ नीलिनी नीलिनीका येत्युकारव्यांकोल्लपाद्यपि नीलिनीकायेन॥

व्याख्यामः छुलालनश्चपलः पत्रोहस्तिरश्चकिरोजिरः कषायदंतः कुलकः कोकि
लः कपिलोजितः अरुणः शबलश्वेतः कपोतःपलितोंदुरः छुछुंदरोरसालारव्यो दश
ष्टोचेतिमूषिकाः लालनादिमेदेनदशाष्टाधिकाराणतेषाशदसमूषिकाःशुक्रंप
चेति यत्रैषांशुक्रादिग्धैस्पृशंतिवायदंगमंगेस्तत्रास्तेदूषितेपांडुतांगते ग्रंथयःश्वय
थुः कोथोमंडलानिमूर्छोरुचिः शीतज्वरोतिरुक्सादोवेपथुःपर्वभेदनंरोमहर्षःस्रुतिमूर्छो
दीर्घकालानुबंधनं श्लेष्मानुविद्धवर्ही रवुकपोतछर्दनंसततद् एषांमूषिकाणांयत्रशुक्रंप
तति शुक्रादिग्धैरंगैर्वायदंगंस्पृशंतितत स्मिन्नंगेरक्तेदूषितेपांडुत्वंयातेसतितत्र पादयश्च
तथा तत्रप्रभावात्कफानुगतत्व उक्तमूषिककपोतवमनंस्यात् सतृट् सहितं छर्दि चार्यारव्
विषलक्षणं भयामूषस्यकुप्यति अभ्रदर्शनं विनायीव्यापन हीलंपुनःपुनस्त्रकुप्यति लक्षणं लक्ष
लसाध्यं मूर्छांगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः शिरोगुरुत्वंलालास्रक्छर्दिश्चासा
ध्यलक्षणं मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणं अनवसिंविवर्णोष्ठमारघामिंग्लेष्मिस्त्रित्ते छुछुंद
रसगंधं चवर्जयेदाशुदूषितं अनचुर्ति विवर्णोष्ठमूषिकनिभैर्गृथिमिर्व्याप्तं छुछुं
दरगंधंच मूषितेनोपक्रमेत शुनःश्लेष्मोल्वणादोषाः संज्ञासंज्ञावहाश्रिताः मुस्तंतः
कुर्वतेतेर्यां धावन्तामतिदारुणं शुनःसारमेयस्यश्लेष्मधिकादोषाः संज्ञावहानिश्रोतां

पातनाकाले च विधेयं हयेन ॥ स्नेहकार्यमरेषु च सर्पिषैव समाचरेत विषस्य वृद्धये तैल
मग्नेरिव तृणोलुपं ॥ तस्मात्सर्वस्नेहेन यत्नाद्योगे कर्तुं युक्तं न तत्र यत्तैलेन वकुर्यात् यतस्तै
लं विषस्य वृद्ध्यै तृणोलपमिव वह्नेः ॥ ह्रीबेरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताह्वमोचंदनरिंदु
कानि द्वी वालनीलोत्पलत्वक्कपत्रीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यं रजनीघनसर्पलोचनाकाणजु
ठीकणमल्लचित्रकाः ॥ वरागुरु विल्वपाटलीपिचुमंदामयशेलुकेसरं बिल्वचंदननतोन्य
लकुंवीषि पलीनिचुलवेतसकुटजपुन्निकाद्रक्ष वरपाटलिभार्गी सिंदुवारकरघाटवरागं पित्त
कफानिलल्लताः पानाञ्जननस्यलेपसेकेनशागदवरावृत्तस्याः कुगती रवेवारयंत्येते ह्रीवेरा
दिकमिदं वच्चा वृत्ते रजन्यादिकं वेतालीयवृत्ते बिल्वादिकं स्वागतावृत्ते एते त्रयोगदः वरावृ
त्तेस्याः पित्तश्लेष्मानिलल्लताः क्रमात पानादिभिः कुगतीरिव वारयंति ॥ शोध्ये सर्वं पयके
पयो गुणः कालीयारव्यचंदनेयच्चरक्तं कोतो पुष्पं दुग्धिनी कामणालेलूतासर्वौषधैः कृतिसर्वक्रिया
भिः सर्वाभिरेव प्रादयक्रियाभिः सर्वालूताघ्नेति ॥ इति श्रीमद्गंगादत्तपुत्र श्रीमद्दत्तरामदत्त
विरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सप्तत्रिंशोध्यायः
॥ विषचिकित्सा प्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रम्यते ॥ यातोन्मूषिकालर्कप्रतिषेधं

८६। नतैलकुष्ठमरिचपथ्याघृतमाक्षिकैः अगदोऽयं दशनामतः ख्यातो गंधमादनः नतरोध्रव
राकह्रीबेरेलायचकुंकुमैः अपामार्गादिभिरगदोऽयं मंदशनामतः ख्यातः माला
ने तादिगंधमादनोनाम ॥ विषघ्नवज्रदोषेषु प्रयुज्यते विशोधने वज्रदोषेषु नरेषु वि
षघ्नं विशोधने प्रयुज्यते ॥ पथ्याहृमदनो कोऽड जालिनी सिंदुवारिका कफबद्धेषु नापीत्वा
विषमंभसमुद्धरेत ॥ कफेपथ्याहृदीनि तंदुलोदकेन पीत्वा विषं हि प्रसमुद्धरेत ॥ शिरी
षपत्रत्वग्मूलफलेर्वा कोलमल्लवत विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः शिरीषपत्र
त्वग्मूलफलेऽङ्कोल्लफलयुतं ज्येष्ठांभसा पीत्वोद्वमेत त्रिफलादिभिर्विरेचयेत् ॥
निवृत्तेदाहशोफादौ कर्णिकापातयेद्व्रणान् दाहादावुपशांते सति व्रणान्कर्णिकापातये
त ॥ कुसुंभपुष्पगोदंतः स्वर्णक्षीरीकपोतविट् चित्रकतासैंधवंदंती कर्णिकापातनं तथा
मूलमुत्तमवारणं वेंडनिर्लेरवसंयुतं कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकापातःपा
तनेवरं उत्तमारणीमूले वेंडनिर्लेरवनयुक्तं वा ॥ तद्वच्चसैंधवे कुष्ठंदंतीकटुकेदोग्धि
के राजकोशातकीमूलं किण्वोर्वमथितोद्भवः सैंधवादिकं तद्वत् तत्पूर्वगुणं तेजोवाति
लउपरिष्टान्के नामः पूर्वगुणः ॥ कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः कर्णिका

सर्पिःसंध्यादिसंशित्तेप्रसूतेसर्वेतोदंशोनच्छिंदी नरदेहेन्मेव कर्कशादिग्
णंदंशनच्छिंद्यान्नेवदहेत ॥ लेपवेदस्यमगदैर्मधुसंयवसंयुतैः
सुशीतैःसेच येश्चानुकषायैःक्षीरिवृक्षजैः दग्धंदंशागदैर्मासीकसंध
वान्वितैर्लेपयेत् पश्चात्क्षीरिवृक्षजैःकर्षयेरतिहिमैःसेवयेच्च ॥ स
र्वेतोपहरेदुक्तं संगासेःसिरयापिवा सेकालेपलतःशीतावोधिस्तुयानेका
लेकैः सर्वेतोरक्तं विस्रावयेसृंगादिभिःअनंतरंसेकालेपाश्च शिरीषादिहितैः
पिप्पलादिभिः फलिनीदिनिशाह्नौदूसर्पिभिःपक्षकाहृयः अगदोषलूताकी
ग र्तिनामंदः सावैकामिकः फलिन्यादिकोपपद्यनकसंज्ञोगदःसावैकामिकःअगदो
वक्रियासुलूताकीटानांहितः हरिद्राहयपत्नेगमंजिष्ठानतकेसरैःसह्रौदूसर्पिप्र
वैस्माहधिकस्तुपकाहृयः हरिद्राहयादिभिःसौदुग्धतान्वितंस्तुपकनामागदः
पूर्वैस्मादधिकः ॥ तहंशेमयनिष्पीडशोकंरायुतमाक्षिकैः गोशालान्निपी
डादिभिरगदस्नहेतस्यवैगुणः ॥ अपामार्गमनोहालदार्वीश्यामकगैरिकैः

रिववारे तो यत्र कव र्ज्ञेमध्ये ततः सकं डुं गं ध्यि निभः ॥ ततो येस ज्वरो रोमहर्षक
दुःसमंडलः शरावरूपस्तो [illegible] तापो रोम कूपेषु सास्रवः ततो यहनि ज्वरा विनारा
मो चक्रं दृसमंडलः शरावाकारे ध्यि कव्यथो रोमकूपेषु स्राववानं महोग्रं तुर्थे स्वप
पुस्राप स्वाम भ्रम प्रदः चतुर्थ वासरे महान् शोफस्रावादिकृत ॥ विकारान् कु
रुते तास्मान् पंचमे विषकोपजान् पंचमे दिने तास्मान् सर्वांगान् विषकोपजान् वि
कारान् विदधते ॥ षष्ठे वाप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितं षष्ठे दिने मर्माण्यपि स्फुटे
सप्तमे दिवसे जीवितं हंति ॥ रतिनीहारं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः रूपेवे [illegible] पंती सां
विषं मध्यं हीनं च चातान्निरूप लक्षयेत ॥ एकविंशति रात्रेण विषं शाम्यति स
र्वथा सर्वथा एकविंशति रात्रेण विषं शमं याति ॥ गर्धा मूत्र तादृशस्य स्वा
[illegible] देश मुद्धरेत दहेत् जांबवौ [illegible] नैतु पिच्चोत्तरं [illegible] हेत गच्छति मंगले
[illegible] मेगलस्य [illegible] तादृशस्य गर्भा समंतात् दंशं [illegible] जांब
वौष्ठादिभिर्दहेत् पि [illegible] नाधिकं वर्जयित्वा ॥ कर्कटं [illegible] रोमा [illegible]

ततश्चापि कुरुते व्रणं सर्वैश्चरुतः लूतादंशोद्भूदं मण्डकरः सितादिवर्णो मृदुरुन्न
तो मध्ये कृष्णवर्णः श्यावो वर्णो वा परितो जालकवतो विसर्पी दिमानः स्यात्
तथा तप्यते नैकरुजः तथा ज्वरादियुतः तथा सर्वे दंशाः लोदेन यद्यदंशः स्यद्दो
त न ततत्ते च व्रणंविद्ध्यादिति ॥ छ ॥ स्या संदष्टा रात्र म्नैवशु कलालानरवान्नैवः
जः अष्टामि रुद्रमतेषां विषं वक्ष्ये विशेषतः स्वासादिभिरणाभिरेषां लूताविषम्
द्देभति वक्रेण विशेषणा ॥ छ ॥ लूतानामेदंशात्सर्वे मंदं वाघ्र कीटकाः ततः
द्वितीये च वस्त्रादिदेहे पक्षं विकारकृत नाभेस्रुद्धं लूतादंशोति दिनार्द्धे लक्षा
तैर्नैवदंशो लूताविषोद्भवः सचीव्याधवदाभाति तोसौ प्रथमेहनि ग्रव्यक्त
वर्णप्रचलाः किंचित्कंडूरुजान्वितः लूताविषजो दंशो दिनार्द्धेन लक्ष्यते एव त
तो नंतरमसौ दंशः प्रथमे दिने सचीव्याधवल्लक्ष्यमाभाति अव्यक्तवर्णः प्रकोष्ठ
पेर लावलो मनाक्कंडूरुग्युतश्च ॥ छ ॥ द्वितीयेन्हयुन्नतोंतेषु पिटकैरिव वाचितः व्यक्त
वर्णश्च नतो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः द्वितीयेहन्यभ्युन्नतो तेषु पिटके

श्रीः

तिरितिते ततोप्यन्यान्नुन्ने यसौ स ह हस्त रन्तु चरावह्नं त्यनेस ह रुः बहु वदरूपानुलितं कें
व विन्नाल्लिका कीटेभ्यापि घोरा लताः ता श्रमुनेय षा स रवा ग्रध्य गीषत ग्रन्ने
ग्रष्टाविंशति लेता इत्येवोवद ततोप्यरे बहुतरा ग्रंथ बरवुः ग्रंथ्येनु रवेरन्तु नेराः सहे
सहेभावदंति इति नानामतमुत्का स्वमतेयुक्त्या सर्व मतानुग्राहि वक्तिः ग्रनेकाप
द्रवत्वेनै केवलूता विषाल्लिका रूपाणि नाम नैस्याद्दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् नास्ति स्या
न व्यवस्था च दोषतो ऽतः प्रवक्ष्यते नाम्नायानिरूपाणि तानि तस्याप्रति संकराद्दुर्ज्ञेयो
नानि स्या न व्यवस्थापि नास्ति तस्माद्दोषवशेन भण्यते छ लूछ साध्या पृथग्दो
षैरसाध्यानि च यैरसाः पृथग्दोषैर्लूता कृछ्र साध्या सन्निपातेन वासाध्या छ तदंशाः
पित्तिको दाहतृट्स्फोट ज्वर मोहवान् भृशोष्मा रक्तपीताभः लेरी द्राक्षफलोप
मः क्लेदवान् द्राक्षाफलाकारः स्यात् छ श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूषक फला
कृतिः निद्राशीतज्वरं कासं कंडूं च कुरुते भृशं श्लैष्मिको भृशं तादंशः कठिनः पांडु
वर्णः परूषक फलनिभः निद्रादीनतिशयेन करोति छ वातिकः परुषश्यावः प

151

स्त्र १

१५२

सोहरितालं सैंधवं वरि निहंत्यगदोयं लेपतो लिकुलजं विषमाशु नागराद्दिकमथ
मगदो लेपनं वृश्चिकविषं शीघ्रं परा करोति सागतालं ॥ गंधेन वृश्चिकदष्टानां समु
दीर्णमदंशं विषे विषेण लेपयेद्देशमुच्छिटिंगपयं विधिः वृश्चिकदष्टानां तेमदं
समुदीर्णविषं विषेण दंशमालेपयेत् उच्छिटिंगसंज्ञेयं वंवि कितां ॥ नागपुरी
ष ॥ वेरुहिमम्लेचशेलुतोयेन कुर्यात् गुटिकां लेपादिम लिविषनाशनी श्रेष्ठा
गजपुरी ॥ वेकटुत्रणमूलं च श्लेष्मांतकजलेन गुटिकां विद धीत एषा लेपेन
परं वृश्चिकविषघ्नी ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रं
एषो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतादरवृश्चिकानां अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीजं त्रीन्वा
रान् भावितं पिप्पलीरजोयुतमय मंदंः कीटादीनां विषाणि हंति ॥ शिरीषस्य सकेर
जवीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिलेच एषोंदो राविक वृश्चिकाणां संक्रांतिकारी कथि
तो जिनेन शिरीषकुसुमादिकमेषोगदो राविकवृश्चिकाणां विषसंक्रांतिलडुगव
ताजिनेनोक्तः उपजाती वृत्तं ॥ कीटभ्योटारणतरालूताः सोदुशताजगुः अष्टाविंश

वपु४

सप्तेष्टे यं गुलिकाबङ्क्रिकादिति लसुनोमरिचं हिंगुमूरसं विषमेषजं गकेवीरे
ण गुलिका बक्ष्म काहित श्रीकरी बृहद्वाग्भटात ॥ हिंगुनाहरिता लेन मातुलुंगरं
सेन च लेपांजनात्थ्या गुटिका परमं बक्ष्मिका पहा हिंगुहरिताले सर्वी जपूररसे
लेपांजनात्थ्यागुलिकापरं बङ्क्रिक विषहृत ॥ कोरंजाजेनेशीलनो पटथ्याकु
टजस्य च शरीषस्य च पुष्पाणि मल्लनादंशलेपनं करंजादीनां पुष्पाणि
मल्लनादंशलेपनं ॥ योमुह्यति प्रश्वसिति प्रलेपत्सुगवेदनः तस्य पथ्यानि
शाकं त्माजिङ्गाति विषो बणेसालानुबंत वार्त्ताकरस पिष्टप्रलेपयेत ये या
नरो मुह्यत्यशीन्विधत्ते तथादारुणपीडः तस्य पथ्यादिकं वार्त्ता करसपिष्टं
प्रलेपनं कार्यं ॥ सर्वेञ्चको ग्रालिविषपाययेद् दधिसर्पिषो विध्येत्सिरां विट
थ्यात्तु वमनांजननावनं उस्महिग्धाम्लमधुरं भोजने वानिलापहं सर्वस्मिन्नु
द्धारले बङ्क्रिकविषदधिसर्पिपीपाययेत सिरां चाविध्येद्वमनादिकं चकुर्या
त उष्ण गलादकं च भोजनं वातघ्नंहितं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं जं पूरकर
वी

सिंचेत् कवोष्णेन कांजिकेन दुग्धसैंधवान्वितेन वा सिंचेत् ॥ उपनाहो यथा ॥ ते
मृष्टः कल्को जाज्याः ससैंधवः जीरककल्कः सैंधवयुक्तो वा ॥ तेन मर्द उपनाहं
स्यात् ग्रामदंशस्ले हितं चूर्णं पृष्ठपच्चतिसारयेत् रजनी सैंधवं व्योषं शिरीषफल
पुष्पजैः ग्राससमं तालदंशस्ले दितं पृष्ठपचर्णैः रजन्यादिजैर्घर्षयेत् ॥ मा
तुलुंगमूलगोमूत्रपिष्टं च समूरसागजे लेपः सुरसा मञ्जरी हितः पिण्याको गोमयो
विदायानेस सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा मरिश्चार्कं बीजपुराद्ये मातुलुंगं तु गोमूत्रे
पिष्टं च सुरसागजे पाठः पिष्टसुरसा तु सा लेपः स्यात् तथा सुरसायाः पिण्याक
गोमयो वा लेपो हितः पाने हैयंगवीनं क्षौद्रसुतं दुग्धं वा पृष्ठतस्सितं हितं ॥
पारापतश्शालस्य था नगरं विशं मेषजं कीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिका
गदः ससे वलोघ्रं दंष्ट्रा वाहति वृश्चिकजं विषं पारापतश्शालदाद्दिभिः फलपू
ररसेपुक्तमूलेन वृश्चिकगदः करमर्दष्टा [illegible] सेवालपु
ता वृश्चिकविषघ्नी ॥ मनोह्वा सैंधवं हिंगु मालती पल्लवानि च गोशालद्र

वेश्मके दह्यमाने सर्पं वल्मीकं धूपयेत ॥ तंदुलीयकेन त्वंपाकं विवेत्तं सर्वं क्षापि वेत
याति कीटविषं केषं न कैलाससरवानिलैः ॥ पिबेत्तां तंदुलीयकस्य मोद्य तेन नरः
पिबेत एवं कीटविषे श्रकं पंचलोमं न याति कैलाससंश्रववायुभिः ॥ क्षीरिवृक्षत्व
गालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः
॥ गुंजा हसपाचरः उपकृती दशाहा ज्वरप्रणुत ॥ मौक्तिकलेपः श्रेष्ठः शोफादि
घ्नः ॥ वचा हिंगु विडंगानि सैंधवं गजपिप्पली पाठा प्रतिविषा व्योष काश्यप
वेच विनिर्मितं दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत ॥ वचादिकदशद्र
व्यनिर्मितत्वात् दशांगमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वकीटविषं हंति ॥ स
र्षपवत्सनाभकन्दं दंशे तक्रतैलेन सेचयेत ॥ विदारिगंधासिद्धेन केवलेनैतरेण वा
वक्रिकोलकुदंशे सद्यः ॥ वचक्रतैलेन सेचयेत ॥ शालिपर्णीसिद्धेन वा इतरे
ण वक्रतैलेन कोष्णेन वा सेचयेत ॥ तत्र त्वंगमपुत्रेण सर्पिषा वा पुनःपुनः
सिंचेत कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा सैंधवान्वितेन वा ऊर्ध्वमुखमुखः

वृश्चिकादतिरिक्तं विषः तथा सर्वं करोति मेंडूस्य तथा हृष्टरोमतां रोमहर्षं करो
ति तथा दंशस्य छिद्रिरं दलेनेव सेकमंगानां विध्यति । स एवोऽष्टधमकः कथितः
राजि चरणाञ्चक्राविकः स एवोक्तः ॥ वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभो दु
रः वृश्चिकार तो स्वेण विषाः वृश्चिकास्तेऽष्टधमकाः कीटा वातपित्तात्मिकाः कण
भोऽदुरः श्लेष्मोल्बणाः प्रायेण तत्र वृश्चिका वातोल्बणविषा उष्टधमकस्य ॥ यस्य
यस्येव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयते तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियां ॥ यस्ये
व दोषस्य लिंगाधिक्यं जायते तस्य तस्य दोषस्य मेव जेद्विपरीतगुणैः क्रियां विदधीत
॥ हृल्लीडोऽदूनिस्तंभः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक्चूर्णनो हेतु ॥ नेत्रगात्रकृष्णता वाति
के विषे वातिके विषे हृल्लीडादयस्युः ॥ संज्ञानाशोष्मनिश्वासो हर्दाहः कटुका
स्यता मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके पित्तोल्बणे संज्ञानाशादयस्युः ॥ छ
र्दिरोचकहल्लास प्रसेकोत्क्लेशपीनसैः सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषं
कफाधिके विषे छर्द्यादिमिज्ञानीयात् ॥ पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यंगश्च वातिके

यतः सर्पकोपाद्यसंभूतामंदमध्यमहाविषाः तेगवादिदंष्ट्रकोपाद्दिषदिग्धदष्ट
दिकोपात्सर्पकोपाद्यसंभूतात्रयात्तस्वांमंदविषामध्यविषा महाविषास्तुः ॥ मंदवि
षीताः श्वेताः कृष्णवा ह्रेहकेकर्बुरमेचकाः रोमशाबहुपर्वाणोलोहिताः पांडुरोदरा
मंदविषाः कीटापीतादिगुणाः रोमशाःशतलोमादीत्यादिनामाः ॥ मध्यमोदनाभि
पर्वाणोमध्यास्तुकपिलाहरणाः पिंडगाःशबलाश्चित्राःशोणिताभ्याममध्यविषास्तु
कपिलादिगुणाः ॥ महाविषासर्पमाभाघ्नेकपर्वाणोरक्तासितनसितोदराः तैर्दष्टःस
नरमनःस्तब्धगात्रोज्वरार्दितः रेवर्वमनशोणितंतोतस्मिंद्रियार्थानसेविदनेस्विद्य
न्मूर्छानेविक्षुकास्याविह्वलोवेदनातुरः विशीर्णमांसगात्रायसोविजहात्य
सूनेतेमहाविषैर्दष्टः तेनमूनजिह्वादिस्यात तदेहमिदंकुर्वन्नीदंशः सन्नाय
सोऽजीवितंसउपतिष्ठ ॥ उच्चिटिंगस्तुवक्रेणदंशत्यभ्यधिकव्यथः साध्यतावृश्चिकात
स्तेनंशीकसोहृष्टरोमतांकरोतिसकमगानोदंशःशीतांबुनेववच्च उष्ट्र धूमःस
एवोक्तो [illegible] राविचारात्सराविकः उच्चिटिंगाख्योवृश्चिकोवक्रेणदंशति साध्या

मास्यात पक्वपीलुफलनिभः खर्जूरसदृशो वास्यात ॥ ककाधिके मेदरुजः
पक्वोडुंबरसन्निभः ककाधिकैः कीटैर्दष्टस्य देशो
मेदरुजः पक्वोडुंबरसदृशः ॥ सर्वाद्यः सर्वलिंगलक्ष्म विवर्ज्यः सान्निपातिकैः त्रिदोषा दो
धिकैः कीटैर्दष्टस्य देशः सुलक्षणिकः सर्वलिंगः स च वर्ज्योऽन्योपक्रमणीयः ॥ वेगा
श्च सर्वत्र षष्ठा एकवृद्धिस्तु विषस्य रक्ततां हिरोहिगोरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना
वेगास्त्रसंधिवत्कीटेषु स्युः तथा स्वपयुर्वेहेन त्वमावो विसर्पशालि तत्वं चमूर्हीनेत्र
गुरुत्वं मूर्च्छा श्यास्युस्युः ॥ सर्वे बाकणिकादेशो पको ज्वरः कंडूररोचकः कर्णिका
घस्त्रसर्वधातदंशानेस्युः ॥ वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत ऊर्ध्वमारो
हति क्षिप्रं दंशो पश्चात्तिष्ठति दंशः सद्योऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च वृश्चि
कस्य तीक्ष्णं विषं भवति तच्च प्रथमममग्निरिव दहति उपरि ष्णादृष्टिति रोह
ति पश्चाच्च दंशो तिष्ठति दंशः वृश्चिकेसे बेधी सद्योऽतिरुगादि स्यात तुद्यते स्फु
टतीव च तुद्यत इति कर्मकर्तरि तङ् ॥ तेगवादिदंशा कोपादिग्धं दष्टादिको

णो वीर्यं वेत्ति विषशान्त्यर्थं धारयेत ॥ छ ॥ छत्री नजेरपाणिश्चैंद्रान्तो विशेषतः न

चरे १

छायाश्रुतविवरुणाः प्रणश्यन्ति भुजंगमाः ॥ छत्रं वानजर्जरि हस्तस्थं वरेहि

शोषे राज्ञो तथा छत्रं चकुर्डर याश्च यासंख्य ॥ यो ज्ञाणि विषस्तोः सर्पाः प्रणश्यन्ति

तस्मादेवमाचरणीयमिति ॥ इति श्रीमन्गणिकेदत्तेपुत्रश्रीमदनपालदत्तेविरचितो

योगमणोगहरव्हेटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां वाघटे उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो

नामषड्विंशोऽध्यायः ॥ छ ॥ विषप्रकरणात्कीटलूतादि विकित्सितं वक्ष्ये ॥ छ ॥ अथातः

कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवः

कोथजाः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः सर्पाणां पूर्वोक्तानां

विण्मूत्रादिजा कीटा दोषैः व्यस्तयुक्ताश्चिप्रकाराः समुदितैश्च युक्ता इति चतुः प्र

कारास्तु ॥ छ ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशास्तोदरुजोल्वणाः ॥ छ ॥ तेषु मध्ये वायव्यैर्वातैले

कीटैर्दष्टस्य दंशास्तोदरुजाधिको भवेत ॥ आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान्

पक्वपीलुफलप्रख्यारव जैरसरदशाप्रवा आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावादि

र्पुरुषानन्नपानदूतोस्य ममस्य यति उपजातौ लेतेः॥ पूर्वे वैधेस्य निःशेषं
दंशादप्युद्धरेद्विषं यथा वेगानुयायेन शोधं दूषीविषापवादं शादपि किं पुनः का
यात्म वोविषमुद्धरेत शोधयेद्धि विषपूर्वं गाधसेवयेत दूषीविषापवादः॥ विषापा
येनिर्लेकं दंशं हाढिमिश्रपाचरेत॥ ते तमध्य कुलच्छ्रेष्ठ वर्ज्यं पवननाशने पित्ते वि
तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः समाहिकं गावेगेण कफमारग्वधादिकं विषापग
मे सतिवायुकुपितेस्वेहादिमिश्रपक्कमे तैलाद्विजैर्नैवी तनाशनैः पित्ते पित्तज्वरहरैः
कोष्ठःस्नेहहिस्किमि क्षोपक्रमेत॥ आरग्वधादिगणेन तमाहीकेण कफमुपचरेत॥
सितानुवेगंध्रिकादार्वा पद्मस्यामधुकं मधु पानं समं ज्ञहृतां तु प्रोक्षणं प्रलेपतत्वाग्नेयप्र
तजले नेवे गरोजरेश्यान्त यात्वात्वने हर्षणं सर्वागामि हते युज्यात शंका विषपीडि
ते च युंज्यात॥ ककैतनं मरकतं वज्रवारणमौक्तिकं वैडूर्यं गर्दभमणिं पितुकं वि
षमूषिकां हिमवद्गिरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवां तथा द्रोणं महाद्रोणं मनसी
सर्पजेमणिं विषाणिविषशान्त्यै वीर्यं वेति च धारयेत॥ ककैतनादीनि च विषा

प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः जलौकानाहरेद्रक्तं पूर्वमेव शृंगादं पिबेत् राजिमतो वेगे
प्रथमे मण्डलिना येन प्रच्छाया जलौकानाहरेद्रक्तं हरेत् पूर्वमेव च शृंगादं पिबेन्न ॥ घर्षं जनेतीरणा
तमममवपीडं च यो जयेत बहि जनमति तीक्ष्णं योजयेद्दवपीडं च नेन्व च केचिद्धे गानो
हितारणवतेषु किं विधेयमित्याह ॥ मनुक्तेषु च वेगेषु किं यादर्वीकरो हितो ज
कथितेषु दर्वीकरेषु तो क्रियां योजयेत् ॥ गर्भिणी बालवृद्धेषु मृदुं विद्यात्तिरेण
न च गर्भ त्यादिषु मृदुक्रियां योजयेन्न तु स्थिरां वनवधयेन ॥ त्वग्मनोहानि इवके
रसः श्वादहेलज्जो नखः तमालाः केसरे शीतले पीतेतंदुलवारिणा हन्ति सर्वविषाण्येत
द्वज्रिवज्रमिवासुरान् त्वगादिकमिदं ज्येष्ठं भसा पीतं सर्वाणि विषाणि हन्ति वज्रिव
ज्रमिवासुरानितु प्रमाले कारः ॥ बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुर
हं फलत्रिकं व्योष निशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं जंगलं तो हुरहस्ति
कायेविषूचिकाजीर्णगरज्वरेषु त्रिविधविषार्तानां स्थीकरो
त्यंजनपानन स्यैर्विल्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं मंजनादिभिराती

र्भेदः ॥४॥ प्रथमे दर्वीकराणां वेगे पूर्वै विस्राव्य शोणितं अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरि
तं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं कृत्वा तदेवागदं पिबेत् द्वितीये वेगे वमनं विधाय तदे
वागदं पिबेत् ॥ विधाय हेः पथ्युजीत तृतीये कृत्तनावने तृतीये वेगे विषघ्नमंजना
दि दद्यात् ॥ पिबेत् चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते चतुर्थे वेगे कृत वमनः पूर्वोक्तां
यवागूं पिबेत् ॥ पंचमषष्ठयोः शीतैः परिषिच्य तीक्ष्णाशाः पाययेद्वमनं ती
क्ष्णं यवागूं च विधाय पेहेः ॥ पंचमषष्ठयोर्वेगयोः पुनः क्षीरे क्षीरे मुंजरिं पुंसिक्त्वा ती
क्ष्णं वमनं पाययेत् ॥ अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युक्त्यादंजने नस्ये च कृत्वा अगदं शस्त्रे
ण मूर्ध्नि काकपदं ततः मांसं सरुधिरं तस्य चर्मवत तत्र निक्षिपेत् सप्तमे वेगे तीक्ष्णम
गदं अंजने नस्ये च युंज्यात् ततः शस्त्रेण काकपदं मवगाढं मूर्ध्नि विधाय तत्तस्य दष्टस्य
तस्मिन् काकपदे मांसं स शोणितं तन्न स्यात् चर्म निक्षिपेत् तृतीये वमितः पे
यो वेगे मंडलिनो विषे तृतीये मंडलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत् ॥ अतीक्ष्णमगदं ष
ष्ठे गणं वा पद्मकादिकं ॥ तीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं पिबेत् ॥ षष्ठे वेगादे

यादृशं यामहृद्यं भुवि उद्भूतमस्मिं सर्पिर्धान्यमस्तुं प्रलेपयेत् सिद्धेतु रागांच घृतं वंचूर्णं
वचूर्णितं जीर्णे विरिक्तो नु जीतवधान्यम्लपतं स्कंते कोडुचिचायाः सर्वविशेषस्य देशं
यामहृद्यं भुवि निरवचेते तत उद्भूतमश्मछिते सर्पिर्धान्यमम्लं प्रलेपयेत् धान्यमम्लते
तथा पुराणं घृतं त्रिफलाचूर्णं घृतं पिबेत् जीर्णे विरिक्तो पवान्ने शाल्यादिकं
सपत्नं स्कंते नश्यति करवीरार्ककुसुमम लस्तांगलिकाकेणाः कल्कैर्दारना
लेन पाठामरिचसंयुताः एव व्यंतरदष्टनामेदः सार्वकामिकः करवीरार्कं
शेः कुसुमम लेलांगलिकारीषु कांजिकेन कल्पयेत एवागदः सर्वकामिके
व्यंतरदष्टानां हितः सार्वकामिकः इति अनुरागतिकादित्वाडुमपपदलेप्रियं ॥ शिरी
षपुष्पस्वरसेन प्राहे मरिचे सिते भावितं सर्पदष्टानां पानेन स्याजनेहिते शिरी
षकुसुमरसे सप्तवासरान् क्षितमरिचं भावितं भुजंगदष्टानां पानाद्यो हिते ॥ द्वि
पलेचनकुष्टं मांसघृतदोद्वचतुष्पले गपितसेकदष्टानां पानमेतत्स्वस्वप्रदेत
गरकुष्टयोर्द्विपले घृतमाक्षीकयोः मस्त्वारिपलानि तत्सेके णविदष्टानांतेपीनं

गा६

द्रुमं द्रुहि विषवृंषादगदो हितः सुगंधाद्ववः सममागाः आर्द्रे भागे नस्तु
रसपत्रादिकमिति समाहारो को मंडलिनो विषविक्रो वेणागदो हितः ॥ पं
चवल्कं वराजघ्रोनागपुष्पेलवालुकं जीवकर्षभकोशीतं सिताप्रयकमु
तं ते सहो द्राहिमवानाम्नमहति मंडलिनो विषं लेपः पञ्चविंशत्यां विस्फो
टज्वरदाहहा पंचवल्काहि को माहीकपुत्रो हिमवान्नामागदो मंडलि
विषं लेपेन हंति ॥ फादहा च हिरीशपिपलवट्टस्तुवेत समानापं चानां
वल्कं पंचवल्कं मुच्यते ॥ काश्मर्यं वटशृंग नि जीवकर्षभको सिता मंजि
ष्ठा मधुकं वेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ काश्मर्यादिकं मंडलि दष्टो नरः
पिबेत ॥ वेश्मत्वग्वीजं कटुकापाटलीबीजं नागरं शिरीषबीजं ति वि
षमलेगावेद्यकं वचा शिरीषो गोवारिणाक्षो गोहंति गोनस जं विषं वेश्म
त्वगादिको योगः दोगोमूत्रपिष्टो गोनास विषं हंति वेश्मत्वग्बीजं
॥ कटुकाति विषाकुष्टगृहधूममहरेणुकाः सहौद्र व्योषतगरा धृति
राजीमतो विषं कटुकादयोराजीमतो विषघ्नंति ॥ निरवने को डविका

२८

ज्ञा

स्पर्शणं गंधं मृतसंदृष्वेः कांजिकादि रहितैर्वमनैर्वामयेत विषहरैः सुवामयेत १
वंध्ये ते स ति तस्य विषान्नं स्पर्शशरीरं विघ्नं न व्याप्नोति ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थाना नाग
लिंगे बलेः सुसंस्थस्य गालोच्य विद्धिहेतोर्वा चरेत्क्रियां भुजंगदोषादिकं सुस्थ्या
बुध्यास्य गालोच्य विद्धिहेतोः क्रियां समाचरेत ॥ सिंदुवारितमूलानि श्वेता च
गिरिकर्णिका पाने दर्वीकरैर्दष्टेन स्वमधुसपाकं तं सिंदुवारितमूलादिकं जल
पिष्टं दर्वीकरैर्दष्टे पाने च स्पर्श माही कं कुष्टसहितं ॥ तं सर्पदंष्ट्रदष्टस्य तिपेद
श्री हृते स जि वारही नाकुली मंडवातीहा मूलं विषेण वा पाने च दोदूं मं
गहधूमपुते पुतं ॥ भुजंगदष्टस्य रक्त हतेन निंदरोगुंजा नाकुली मंडादिं
पते तीदोनमूलं विषेण वा तिं पेत होदूदि युतं च स पिः पाने ॥ तंदुलीय
ककारस्य केकिणि हीगिरिकर्णिका मातुलुंगी सिकासेल्लुः पानं नस्यां जनं
हितेः ॥ गंधगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि तंदुलीयकादिकाः पाना
दि मिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे हितः ॥ समाः सुगंधाप
हीका श्वेता रत्याग्नें दंतिकाः गंधहृद्वंसोरसं पर्णकपित्थं बिल्वर्द्दाडिमं स सो

प्रविलीने विषोष्मणा लेपसेकैः संपृक्ताः स्नानं अथ पद्द्राकृति लेः स्नातेत्यर्थं
चलोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनः पुनरुपप्रकर्षति शीतलैः
स्नम येते ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्छायमदहृद्द्रवाः भवंति तान् जयेच्छीतैः
बीजे स्युरोमहर्षतः अस्कन्नेस्कन्ने तेजस्त्वावे हि रक्ते विषवेगे मूर्छाद्या भवंति
तांस्तु जयेच्छीतैर्लेपादिभिः तथा रोमांचो वा यावच्छीतेन स्यात् तत्र च दीजे चे ॥ स्कन्ने
तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति अस्कन्ने तु स्कन्ने सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्य
ति ॥ विषं कषति तीक्ष्णत्वाद्धृदयं तस्य गुप्तये पिवेद्धृतं घृतं क्षौद्रमगदं वा घृता
प्लुते हृदयावरणो वा स्यात् श्लेष्मा हृद्युपचीयते विषं तीक्ष्णादियोगात् हृदयं कष
ति तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं घृतं क्षौद्रमगदं वा पिबेत् घृताप्लुते अ
स्य गुरुत्वस्य हृदया [illegible] वरणो सति श्लेष्मा हृदये च यं याति ॥ प्रवेजते [illegible] गौर
वो लैके शहहृल्लासं वामयेत् ततः द्रवैः कांजिककोलत्थैः तैलमद्यादिवर्जितैः वम
नैर्विषहृद्विप्रअने वेक्षप्राति तद् हृपृ प्रवेजनाः सं जातगौरवो लेके शहल्लासाच

तदामवातादिभिः पूर्णैर्वदनं स्रावि रक्तमधुरं पिच्छाय पिच्छादनेन क्लेन्नागवृक्षेन
मांसलेनतुस्या नैव विरोधनं पिच्छायां चेष्टेत ॥ छ ॥ अंगं सदैव दंशनं लेपयेद
गदे मुखरुजः चेदनो शीरपुत्तो नसतिरो वचवसचयेत तथा दंशन सामुद्रं सं
गमगदेन पुनः पुनर्लेपयेत चेदनो शीरान्वितेनोदकेन सेचयेत्तु द्वारी
रं ॥ छ ॥ विषदुष्टविसर्पे तेविद्योत्सिरां सा परमाक्रिया रक्ते निर्हियमाणे हि
कृत्स्नं निर्हियते विषं विषदुष्टविसर्पे तेतत्र सिरां विध्येत साहि सिरा उत्त
माक्रिया यतो स्य सृजि निर्हियमाणे विषं सर्वमेव निर्हियते तदा श्रि
तत्वात ॥ छ ॥ दुर्गन्धं सविषं रक्तमन्नो चवटचटायते यथा स्यात्सविषं रक्तं च पूर्व
वल्लेपट दसकुस विषं शोणिते दुर्गन्धं स्यात् वह्नौ च क्षिप्तं चटचटायते
विषदुष्टचरकं दोषानुसारेण पूर्ववल्लिराव्यधविधि मुक्तेन लक्षणेन विध्या
ते ॥ छ ॥ सिराव्यधस्य मानानुयापा यांग जलौकसः सिराव्यधशत्रुपादिना
नुपलभ्यमानानास्यापांगजलौकसो वा युञ्ज्यात ॥ छ ॥ शोणितं तदोषं च

वेणिकया निर्दिष्टे शल्ये अमंत्रवित् । अत्र तु अवसेनातु बंधे नवं बंधेन लभ्यते विषं न
वेदेति स्थित्वास्य विद्धं बंधादि पीडितः । दंष्ट्रास्थो वरि शस्त्रचतुरंगुले रिष्टां होमा
दिभिर्वेणिकया निर्दिष्टे अमंत्रविकल्पदहितो मंत्रवेत्ता वध्नीयात् बंधेन हि विषं लभ्य
ते । जलेवपवासेतु बंधे अस्य नरस्य शिरा विषबंधनपीडितान वहेति ॥
निःपीडयात् दूरे दंष्ट्रामर्मसंधि मतंत्र यानज्ञाय [illegible] ते विषावेगा
बीजनाशादिवांकुरः । अनुपपन्नपीडं दंष्ट्रामर्मसंधि वर्जं विच्छिद्यात् तथा
जो एवं कृते सति विषावेगान् ध्येत यथांकुरो बीजनाशादिवत् ॥ दंशमंडलि
नो मुक्तापित्तलवाद यावरं पतत्पहे मलोहाश्च दहेदानं स्रुकेनवा करो
ति भस्मसात्त्वशीघ्रो वह्निः किंनाम न दहेत् मंडलिनां च दंशं पित्तलत्वात् तो मु
क्ता अपयावरं दंशं हेमादिभिः पतंगैः शीघ्रं दहेद्गुल्मुकेन वा यतो निःसद्यए
व भस्मतां सर्वे मवबस्नेन यति तंते तु किंयमात्रं अनुबंधक्तत्वे कोवामदूम्ना
गदेशो मध्ये प्रच्छानंतरं रिष्टाबंधं सलेतु विशेषतः अपवापित्तलवात्स्यात्

नम वति समस्तमी पं प्रयातस्य गमिष्यतो नरस्य प्रयातस्येति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्ते
मानवद्वेति भविष्यति क्तः अतोन्यथानुत्वरयाप्रदीप्तागारवद्रिवक रक्षेत्कंठ
गतान्प्राणान्विषमाप्नुशमं नयेत् अतोन्यथा साध्यत्वे सतिसंध्याद्भ्रमेव त्वरयाकंठ
गतान्प्राणान्रक्षितुं तु हमि वरद्ध्रेत् विषशीघ्रं शांतिं नयेत् ॥ मानादशांतं विषं स्थि
त्वाद्देहात् ॥ स्यद्देहिनः देहं पृक्कं मत्तेथा तन्त्रे रुधिरादीन प्रदूषयेत् प्रक्लेमतइति
यो याभ्यामिति तेडः ॥ एतस्मिन्नंतरे कर्मदंशस्योत्कर्त्तनादिकं कुर्याच्छीघ्रं तथा दे
हे विषवल्लीनरोहति अस्मिन्नंतरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्मचपलं विदधीत य
था विषवल्लीकाये नरोहति विषं वल्लीवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥
दष्टमात्रो दंशं दग्धुनेमेवपवनादिति लोहं महीवादंशने स्थित्वा चानुसंसन्नं मं
निष्टवेन समालिपेदं शांकर्णमलेनवा दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सद्यो दष्टारं शीघ्र
मेवरवादेत अथवा लोष्टं धरण्यां दृष्टमात्रे स्थित्वा पञ्चाक्षमितिति निष्ठीवेद्दंशमालिं नर
पेत्कर्णमलेनवालिंपेत् ॥ दंशस्योपरि बध्नीयाद्दरिष्टां चतुरंगुले क्षौमादिभि

१२२

कूर्मपृष्ठवदुन्नतः । रक्तैरेवं मांसैः कोमलस्तेभ्यो वर्णैस्तेनानुदेशतः । रोमहर्षो
निहिकिरेः स्य यस्य तो हितोसितः हृष्टमेहवतावकवेक्षेत्वे यस्य तेन स्तजन
वेद्वगमेदार हिध्माश्वासो वमिः कासो दृष्टमात्रस्य देहिनः जायेते युग
पद्यस्य स हृच्छूलेन जीवति यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो हृच्छूलं च
स्यात् स जीवति फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः नासावसादो मे
गेगविद्वेदः स्य यस्य संधिता विपरीतस्य दृष्टस्य द्विस्य नाभिहतस्य च भवंत्येता
नि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये यस्य फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्त
था नासावसादादयस्तु यस्य पुंसो विपरीतस्य वक्त्रादृष्टमात्रस्य विपरीत
केनाभिहतस्य च सामान्येनैतानि रूपाणि तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः विप
रीतस्येत्याहितागन्यादित्वात् परनिपातः नस्य तनातीह्रोगेनेत्यतो त्वेतजा
गमः दंडाहतस्य नाराजीव यातस्य यस्यातिकं तीक्ष्णो स्य चेतनानचैव तस्य
त यादृशताच्छिन्ना दुर्क्षगमो च भवति तथा दंडेन लगुडेनाहतस्य राजिर्लेखा

२८

नभ

|7|

३|२२

315
174

तेन विषोद्वेगः कैर्दुष्टोपकृष्टाद्भिः लः इत्युक्ते गच्छितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः स
विषो दंशो वा ज्ञायते केनचिद्युतो दृष्टोत जालकवत्किंचिद्गृथितो स्याद्विपरीतस्तु निर्वि
षः स्यात् ॥ दर्वीकरदर्वीवृत्तो वेगद्दुष्ट इत्यादी मवस्य सकृदष्ट वृत्ताते नैव क्रान्तो सर्प
तीव च कीटिकाः दर्वीकरस्य प्रथमे विषवेगे रूपाववर्णं दुष्टं चरक्तं स्यात् तेन च तादृश
रक्ते न मुखवचनादौ श्यावता स्यात् कीटिकाः सृगवे सर्पतीव ॥ द्वितीयं च वयो
वेगेन्नतीये मूर्द्धगौरवं इत्थो धोदंशविक्लेदः स्मृतुर्थ हृदये वमिः संधिविश्लेषणं तद्रा
पंचमे पर्वभेदनं दाहो हिध्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं मूर्छाविपाकोतीसारः
प्राप्य शुक्रं ते सप्तमे स्कंधपृष्ठकटीभंगाः सर्वचेष्टानिवर्त्तनं द्वितीये विषवेग
ंगंधयः स्युः तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः चतुर्थे वनादयः पंचमे संधिविश्लेषणं तं
द्रापर्वभेदनं दाहो हिध्मा च षष्ठे च वेगे हृदयपीडादयः सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कंधा
दिभंगः सर्वचेष्टानिवर्त्तनं स्यात् ॥ अथ मंडलि दृष्ट स्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ते
न पीतांगता दाहो द्वितीये स्य पूड्डवः तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते च

पं४

शाद्वने हस्त्यश्वगणादयः ऋक्षाद्यारोमासागहीताः शीतान्यगणाद्याः ऋक्षाद्यारोमशागही
नाः अंतरावि ज्ञातव्यास्तु संधि ॥ विर्बांध्रिकास्युः ३ जंतुसंधिः नागुतीः ॥ र्यागलांग
ले ॥ ३ स्त्रिकिं को तुश धारिणा फणिनः शीघ्रगतयः सर्पाद् दर्वीकराः स्युः नः र्यागा
दिधारिणाः फणाः वेतान्द्रुतगतयो भुजगा दर्वीकराः इत्यमुनिभिः स्युः नाः ॥ जे यामं
डलिनो भोगामंडलेर्विविधैश्चिताः फणारहितो मंदगमना अभोगाश्च भोगास्तथा
नानाप्रकारैर्मंडलैश्चिताः फणारहिताशीघ्रगतयो मंडलिनो वैद्याः ॥ राजीमंतस्तुराजि
भिस्निग्धाविचित्रवर्णा भित्तिर्वगृहं द्विविचित्रताः स्निग्धाभानानाप्रकाराभित्तिर्व
गृहंगराजिभिर्द्विचित्रितारा जीमंतो वैद्याः विज्ञातयो धुनोच्यते ॥ गोधास्तुतस्त्र
गोधेराविषदर्वीकरैः समः चतुष्पात्त गोधापुत्रो गोधेरः ननु गोधेरा इति नाम्नैव
गोधास्रुतः प्रत्ययादि तयाच गोधायाः फणित्यप्रत्यर्थः बुत्यादितोथेसत्यमाह
भवाने याद्दृच्छिकनामशंकानिरासायां त्वेतते सवदर्वीकरैर्विषणतुल्या लोरेव
जीतत्वात चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ ॥ वेतरान्विद्यादेतेनामवसंकरात्र वामि

हृदयपीकांप्रा सर्वांगसुंदराश्चा यांबबेउन्नरस्यानै विषघ्नंतिषेधोनमपंस्वि
शोध्यायः ॥ छ ॥ विषप्रकपाल्कर्प्ये विषघ्नतिषेधं विवरेराह ॥ छ ॥ अथातः सर्प
प्रतिषेधं विवक्षुराह ॥ छ ॥ अथातः सर्पप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ दर्वीकरामं
डलिनो राजीमंतस्त्र पन्नगाः त्रिधास्समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनेकधा ॥ व्या
सतो योनिभेदेन नो च्यते नुपदातिनः ॥ दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रि
प्रकारा भौमाः ते नु योनिभेदेन विस्तरतो नेकधा भिद्यंते विशेषाश्च तानुप
दातिनो यतस्तनोक्तातो न निगद्यंते ॥ छ ॥ विशेषादक्षरकटुकंहोत्पमस्त्रादुरुरीतलंवि   म६
मा५   षं दर्वीकरादीनां क्रुद्धानां दिकोपनं दर्वीकरमंडलिराजीमंतः ते षां विषं रू
क्षादिगुणं क्रमेण च वाततपित्तकफानां कोपनं स्यात यद्यपि विषं रूक्षादिगु
णं तथाप्यतिशायार्थं पुनरिह गुणकथनं विज्ञेयाल्प्रसूक्ष्ममेव कथितं तेन शीत
ले ॥ छ ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिश्रीन्नातेषु च विषोल्बणानवेत्पिते वातरा
श्वतसंधिषु एते च दर्वी करादय स्तेन्यादिषु च विषोल्बणा भवेति वृष्टि

क्तमधुरे घृतयुक्तेऽस्मिन्भोजनैः वैद्विके विदग्धविरेचनैः ताया गतितृप्ती न लेः सैंधवैः प
लेपैश्च तथा भोजनैः कषाय तिक्तमधुरैः शाक्य युतैश्च शमयेरे छ वातात्मकं जये
त्तद्वृत्ति ग्धाम्ल लवणान्विते सघृते भोजने लेपैः तथैव पिदितानशनैः न्यायतं
श्लेसनं कुस्तं प्रलेपाभोज्य मौषधं वा तिक्तमधुरादियुक्तैः ससर्पिके भोजने लेपै
श्च जयेन्मांसभोजनैः कषायतिक्तमधुरैः शाक्य युतैश्च शमयेत् विषं असनं विरेच
नं प्रलेपो वा भोज्य मौषधं वा नाद्यंत शांतं किंतु हि सर्वमेव स यत्नं शांतं छ
७६ सर्वधुस कोवस्थ युविधुनष्ट तावन् विदधते भेषजं किंचिद्द्विष्टे बालस्य बले
निले सर्वधुविघधुस कोवस्थयु वघ्नेनु लंपनाम्य दोषघ्नं किमसाध्यति वि
शेषणाच वातेतिरिक्ते छगयत्नातश्लेष्मणं साध्यं यत्नात्विनाशयाप्यं सुदुः
शयाप्यं यत्नेन साध्यं वा नाशयाप्यं सुदुःखेन साध्यते असाध्यं वा
स्यादिति छ इति श्रीमच्छशांक दत्तयुत श्रीमद्दत्तात्रेय विरचितायां मद्योग

क्रोधशोकभयश्रमैः अजीर्णं च बोद्धव्यतापित्तमारुतजहेतुभिः ति

गा२ लगुष्मफलाघ्राणमद्यपानव्यायामैरुद्वेजनैः हस्तिमूषिकवादिचनिःस्वने

र्विबसंकटे पुरोवातोत्पला मे ह्रमदने वर्द्धते वि थं लेह्यादि भिः विषंलेहि

मेति ॥ वर्णासुता भुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवज्जते विसर्पति घनार्पयत

द गतस्योहि न त्तिव प्रयाति मेदवीर्यत्वं विबंतस्माद्धुनान्यथे ॥ ग्रावं विच

जलप्रभावत्वाद्धिंसं संक्लेदं गुडवद्याति विसर्पति प्रसरति घनार्पये विगतवर्णा

समये तद्विषमगतस्योहि नत्ति अल्पश्शक्तिं करोति तस्माद्धु नान्यथेशान्से मयेमंद

वीर्यत्वं प्रयाति ॥ ॥ इतिप्रकृति सात्म्यर्तुस्थानवेगबलाबलं आलोच्य निपुणं बुद्ध्या

कर्मानंतरमाचरेत् ॥ इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृत्यादिकं बुध्या यत्नेन नि रू

प्य ततः कर्म कुर्यात ॥ श्लेष्मिकं वमनेन रूक्षस्वेदतीक्ष्णप्रलेपनैः कषायकटुति

क्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं श्लेष्मिकं वमनैः स्नाद्विगुणैः प्रलेपसेकदशो भोजनैश्च

कषायादिगुणैः शांतिं नयत ॥ पैत्तिकं सनैः सेकप्रदेहैर्मद्दीतलैः कषायति श्रा१

णं हेमवर्णं स्वदाणयेदिति स्मरस्थितत्त्वाधिगर्भत्वादिना विधिः शङ्खाङ्कनेत्रिव
ष्ठी छत्राकेरालोद्रसं युक्तं वर्णं ताप्यसुवर्णयोः स्नेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयो
गक्रतेविषं माक्षीकधातुकांचनयोस्तूर्णं ह्राकेरामाक्षी कान्वितं लेहो दारुणं
गरयोगजं विषं हंति छर्द्दिवीमतानवेकणं पटोलीवर्ध्यविड्काद्रवेचामुस्ता
विडंगानि नक्रकोसोवुमतलुमि पिवेद्दसेनवाक्षनगरोपहतपावकः सर्वतीनि
तक्रादिभिरसैनवा वीजपूररसादिरसेनगरोपहताग्निः पुमान् पिवेत् छपा
रायतामिवसतीं उष्करां हृन्मूत्तेहिमं गरेन स्मारतनाकार्यं श्वासहिध्मा जरा
पहे पारापतामिषादिभिः मृतशीतं जलं तेन गररसमादि युं विषप्रलेतिकाला
नेदोषदूष्यादिसंगमेविषसंकटमुद्दिष्टं ज्ञातसोकोवेजीवति विषप्रलेता
दियोगेसति विषसंकटे कोपितं गस्मिन् विषसंकटे विषाज्ञाः ज्ञातमध्ये
एकोजीवेत् एतद्विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षाविषात्मे सर्षपादिवि
षदोषः पित्तेदूष्यं रक्तं ग्रामादिदेशेन सा न्मादीनां गृहणं हृतमाघमेदोर्द्धे

ष्ठोफवारसततान्ध्यानतः शुकर्पदकरः हर्षी॥ स्वेष्वेगोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान्॥ प्रा
यः वरपतिशुकं शुवनस्पतिजलाशयान्॥ मध्यते छिप्यमाना स्मानं गारोगोरवकार
कः विकर्णेनासानयने पद्मपत्राहृदन्तेद्वयः तेनगरेण पाण्डुरादिगुणः शस्त्रादिकी
डितेषु स्पात वातेन प्रतिलोमेन युक्तस्तथा स्वप्नचिन्तापरस्यात्तेन यावहरूठ
रथलेवे ह्रीहवानहीनवागादिगुणः शुस्यात् सर्वे अङ्गालादीन पश्यतिसाये
ल शुष्कवासादयानाम्ना लोकते स्मात्मानं चगोरः सन्ने ते सं मन्यते ते स्म स्वगोरमन्य
ते तेनगरविशेषणविहतेद्वयः सर्वविकर्णे घ्राणेचरदुःखपरस्पते षट् एतेरसेरव
ऊर्मिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैर्गरार्त्तोनाशमाप्नोति कश्चित्सद्योचिकित्सितः एते
तत्रैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चित्चिकित्सितः
नाशार् सद्य एवं मरुते षट् गरार्त्तौ नान्नापान भुक्तानन्तपथ्यपानभोजने शुद्धहृष्टी लयेड
मस्तवत्स्थानविधेः स्मरन् गरातुरः हत्तवमनस्तत्सर्वोक्तपथ्यपानभोजनं भुक्त्वा
शुद्धहृदयः सुवर्णेशील येत किं कुर्वन् सर्वत्स्थानोक्तविधेः शुद्धहृदिततः गा

ग्र२ पु५ 183

नेते कुर्यु पश्चीचंदनगैरिकैः ॥ दूषीविषारिर्नाम्नायं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ पिष्टला
ऽत्र कोपनं दोनाम्नाद् दूषीविषारि नवान्यस्मिन्नपि वार्यते ॥ किंतु विशेषेण प्रयुज्यते
॥ विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णभावं भजते विषादं चाशुगच्छति की
टैरिव वृत्तं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ शोणितपूयः शिरःस्कंधमन्यासु मवेदना
क्लमदुष्टास्तविलालाऽसीत्तापमूर्छा ज्वरदाहवान् दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः दो
षात् ॥ आरक्तपीनपर्यंतः श्यावमध्योतिरक्तवृणः ॥ क्षयते पञ्च क्लेदं गत्वा मांसं वेक्लेश्म
तो प्रक्लिन्नं शीर्यति भीह्रं सपिच्छिलपरिस्रवं ॥ कुर्यादसमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं वि
षदिग्धेन विषलिप्तेन शस्त्रेण विद्धो नरः पुनः प्रताम्यति तथा वैवर्ण्यं प्रयाति द्रागेव वि
षादमेति गात्रस्य च विषदिग्धेन विद्धस्य शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमिचिमायते शोफपा
दयश्वासकजास्तुः क्लमदुष्टं ज्वरतो ह्रदरति तज्जाद्युतः द्रोणेनेव व [illegible] दृष्टिकालुष्या
द्विकरः स्यात् तथारक्तरवद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात् तथा क्षयते पा
कं याति तेषां सद्य एव च मांसं क्लमतां गत्वा प्रक्लिन्नं शीर्यते नित्यमेव पिच्छिलयुतं

155

लौं

परिस्रावं कुर्यात् ॥ अथ मर्मविद्धस्य हृद्देशावरणं हृतं विदध्यात् ॥ शल्यं मर्मलग्नं तेनैव हेना
नुदेहे हृतं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमवल्कज्ञामवल्लितः शिरीषाद्रगंधं नरव्याघ्रकारेण
प्रतिसारयेत् ॥ शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूले अश्लेपयेत् ॥ शल्यमाहृत्य तेनैव लोहेन
कर्णपश्चाद्दहेत् ॥ अथवा मुष्ककादितारेणप्रतिसारयेत् ॥ शुकनासादिभिश्चलेपये
हृतं कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्सर्वथा हि ततः तस्य च दिग्धफलविद्धस्य कीटदष्ट
चिकित्सितं यथायोगं कुर्यात् ॥ व्रणे च प्रवृत्तिमांसेपि त्रिविसर्पेर्वच्चिकित्सा कार्या
॥ सौभाग्यार्थिस्त्रियो भर्त्रे रात्रौ ताराः स्त्रिवोदितोः गरमाहारसंप्रयुक्तं य ॥ त्वासन्नवर्तिनः
कांताः योषितः पत्न्यो सौभाग्यार्थं राज्ञस्त्रिनिकटवर्तिनो नराश्चारातिः प्रेरिता गरयुक्तं भो
जनं ददाति ॥ नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां वाल्पवीर्याणां यो
गो गर इति स्मृतः नानाप्रकाराणां प्राण्यंगशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तोक
वीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः वा
युनाप्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः महोदरयकृत्प्लीहादीनेवाकुर्वे लोलतः

दीपकः कटुरोहिणी पद्मा हिंगु काकोली वा जिंगी धात्री तालीसं पिष्ट्वा तैः पचेत प्रस्थं
पचेत्क्षीरचतुर्गुणं योनिशूलप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ज्ञापुत्रं पौत्रिकं मेध्यं ध
न्यं पुंसवनं परं फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पकीतं फलादयस्तेरप्र यमाणपुंसजोन्ना च गर्भि
णीनां च हितं एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं मंजिष्ठादिभिः कार्षिकैः शेषैः घृ
तप्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणं पचेत ततो घृतं सर्वेषु योनिशूलप्रदोषेषु शस्यते ज्ञापुत्रा
दिगुणं परं पुंसवनं म्रियमाणगर्भाणां गर्भिणीनां च हितं फलसर्पिरिति नाम्ना
प्रसिद्धं कुतः यस्मात्पुष्पे ज्ञातं वसन्तयेवीतं फलादयस्ते तथा परं बालानां ग्रहघ्नं
शरीरवृद्धिकरं चेति ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टां
गहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां उत्तरस्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम च
तुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ इति शल्यतंत्रं समाप्तं ॥ ३४ ॥ अथाधुना विषतंत्रमुच्यते स यः प्राणहारि
त्वेन तुल्यसाधर्म्यात् अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिं द
र्शयन्नाह ॥ मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घो

कुथितविस्रमेदस्कुनपांसविशेषः तत्ररजःकायपसेव्यतेरजनापायसं ॥ दुर्गंधानांके
षायस्नानेतैलंवाकल्कएववाचूर्णंवासर्वगंधानांपूतिगंधापहकषायः दुर्गंधानां
योनीनांसर्वगंधद्रव्याणांकषायःक्वाथोहितः तत्सिद्धतैलेनकल्कएवचअथवास
र्वगंधानांचूर्णः पूतिगंधापहः ॥ श्लेष्मलानांकटुप्रायाः समूत्रावस्तयोहिताः पित्तेस
मधुकक्षीरावातेतैलाम्लसंयुताः श्लेष्मलानांयोनीनांकटुप्रायागोमूत्रयुतावस्तयो
हिताः पित्तेमधुयष्टीक्षीरयुक्तावस्तयः वातेतैलाम्लयुतावस्तयोहिता ॥ सन्निपात
समुत्थायाःकर्मसाधारणंहितं सन्निपातोत्थायाःसाधारणंकर्महितं ॥ एवंयोनिषु
शुद्धासुगर्भंविंदतियोषितः अदुष्टेप्राकृतेबीजेजीवोपक्रमणेसति एवमनेनप्रकारे
णयोनिषुविशुद्धासुसतीषुस्त्रियोगर्भंलभंते प्राकृतेबीजेऽप्यदुष्टेसति तथाजीवस्यो

५२ पक्रमणेसति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्यपुरुषस्यापिचेंद्रियं परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणांदुष्टं
तद्घ्नैरुपचरेत्तत् नरस्यपंचभिःकर्मभिःशुद्धस्येंद्रियंशुक्रंदोषवर्णैर्दुष्टंपरीक्ष्यत
तद्घ्नदोषघ्नैरुपक्रमैर्जयेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः द्वेनिशेमधुकंमेदा

श्री

पिच्छवे सितु योजयेत् अनेनानेनोक्तानां तत्पिच्छिलानां विशीर्णतया विवृतोपलुता
योनिः सिद्धेन स्फोटश्लेष्मिनी धान्यकाद्भिः कवीन्वितैः सहस्रंजीरकैस्तैः श्रृंगलीमञ्जे
दीरे च हिंगुणोतैलप्रस्थं पचेत् तत्तैलमभ्यंगादिषु योज्यं अनेनैतैलेन सूनादिगु
णायोनिः सिध्यति छ वक्ष्यमाणमधारिष्टं सीधुतैलं वा शीलयेत् पिच्छिलयोरजःप
थ्या प्रयोगाः श्लक्ष्णाहिकान् तत्पयवाद्यादिकं लक्षयेत् पिच्छत्यादि प्रयोगाः श्ले
ष्मान्वेतानभ्यस्येत् छ कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजं बुस्थिधातुकी पिच्छलेद्रो
द्रसंयुतं चूर्णं विशदकारकः कासीसादिकं चूर्णं माक्षीकान्वितः पिच्छले वि
शदत्वकृत् छ पलाशधातकीजंबूसमंगामोचसर्जजः दुर्गंध पिच्छिलेलेद
संभवं चूर्णं रथ्यते जंग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनं पालाशादिजश्च
र्णो दुर्गंधादिषु लेभ्ये न रथ्यते आरग्वधादिवर्गेक्वाथः दुर्गंधादौ परिषेकः छ
सश्यानानां केशानां च कार्यं मार्दवकारकं धारणं वेसवारस्य कृशरापायसस्य च
संपूर्णानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादि धारणं विधेयं वेसवारः

१९

२२

२

योन्यामसृग्वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च यथादोषं पूर्वोक्तं स्थापनमांसं बंधं रक्तयोन्यां
लोहितवर्णैः लक्षयित्वाऽनुबंधे च यथादोषोदयं रक्तस्थापनमेव जं प्रयुंजीत ॥ छ
पाठांजनं ग्रमकोरहस्य शिलोद्भेदं रसांजनं अंबष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं वा
ह्लीकं बिल्वातिविषारोध्रं तोयदं गैरिकं सुंठी मधूकं माचीकं रक्तचंदनं कट्फलं कट्वंगव
त्सकानंताधातकीमधुकं अर्जुनं पुष्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सद्यौद्धृतं तंदुलांभसा पिबेद्दर्शः स्वती
सारे रक्तं यच्चोपवेश्यते दोषा जंतुकृता ये च बलानां तांश्च नाशयेत् योनिं बर्हिर्जा दोषश्या
वश्वेतारुणासिते चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं पाठादिकं पुष्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य
क्षौद्रान्वितं जं सहासम्भसा पिबेद्दर्शोशः प्रमतिस्रु ये च दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनि
दोषादीन्हंति पुष्यानुगसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च छ योन्यां बलासदुष्टा
यां तर्वै रुक्षोष्णं भैषजं योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रुक्षोष्णं हितं छ धातक्यामलकी
पत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः जंबूम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिंदुकैः सौराष्ट्रिकादाडि
मत्वगुदुंबरशलादुभिः अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् तैलं प्रस्थं तदभ्यंग

दो ६

आमं हलीमकं कामलां वातरक्तं विसर्पं हृद्रोगं ॥ अपस्मारादिनाशनमदोन्मादा
क्षयनाशायेत् शतावरीमूलतुलाचतुष्पलं सुरसाचीरितादूक्षसेनदुग्धसमेनसर्पिषः आढकं
पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैः पक्वे शीते माक्षिकपलाष्टकं शर्करा षट्पलं सितापला
नि च दश क्षिपेत् तस्माच्च कर्षमात्रं लिह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं ॥ एवमेव पयः
सर्पिर्जीवनीयैः साधितं गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितं ॥ अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पि
र्जीवनीयैः पक्वं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगाणां परं हितं ॥ बलाद्रोणं द्वयं क्वाथयेत् तत्तैला
ढकं पचेत् क्षीरेऽनुगुणे कस्याकाकनासासितात्विते जीवनीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धि
जीरकैः पयस्याखर्जूरमुद्गपीलुमाषाश्वगन्धपर्णीभिः वातपित्तामयान् हत्वा पानाद्गर्भं
दद्यात्तैलं ॥ बलायाद्रोणद्वयं क्वाथयेत् तत्तैलपेयाढकं पचेत्क्षीरं चतुराढकेन
स्यादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तप्रमाणैः ततस्तत्पानेन वातपित्तरोगान्
हत्वा गर्भं धत्ते मुद्गादीनां वर्णयं पञ्चकं संबेद्यं मुद्गपर्णीपीलुपर्णीमाषपर्णीति ॥ रत्नै

११८

यां मतां तां स्त्रियं बल्गा तैलमिश्रकाश्मर्यं वा सुकुमारकाह्वं पाययेत् तथा योनिं स्निग्धस्वे
न्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत् जिह्मां कुब्जां योनिं हस्तेन नमयेत् संवृतां तु व्यथये
त्प्रसारयेद् इत्यर्थः निःसृतां च प्रवेशयेत् विवृतां तु तां परिवर्तयेत् यतः स्थानं तु शल्यो
निः स्त्रियः शल्यरूपा भवेत् ॥ कर्मनिर्वमनादौ भट्टमिश्रैर्योजयेत्स्त्रियं सर्वतः स्तु विशुद्धाया
श्चैवं कर्म विधीयते बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं वमनादीनि च कर्माणि मृदू
न्यरवराणि कारयित्वा यानि सर्वतोऽनुपरिहाष्ठ विशुद्धायानार्याः परिहिष्टं कर्म बस्त्या
दिकं क्रियते ॥ काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाश्मर्दनिशाद्वयैः गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासा
पुनर्नवैः परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमहसमैर्धृतात् योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परं
काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैः घृतात्प्रस्थं पचेत् तद्धृतं पीतं योनिवातविकारहरं स्यात्
गर्भदं च ॥ वचोपकुंचिकाजाजीकृष्णावृषकसैंधवं अजमोदा यवक्षारश्चित्रकशर्करान्वि
तं पिष्टा प्रसन्नया लोड्यरवादेत घृतमर्जितं योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्मार्शो विनिवर्तये
त् वचादिकं पिष्टा प्रसन्नया लोड्यरवाजेन घृतमर्जितं रवादेद्योनिपार्श्वार्त्यादिनाशयेत् ॥

७११८

ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधानं प्रयुंजीत ॥ ग्रथितं तत्स्वेदितं नाडीस्निग्धोष्णैरुपना
हयेत् ग्रथितसंज्ञे नाडीस्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ॥ लिंगपाकं बाधे सदोद्धूर्तिं पित्वा
शतपोनकं शतपोनकं लिंगरोगं लिखित्वा कषायदूर्वाचूर्णैः समाद्भिर्वेष्टितं ॥ रक्तवि
द्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्त्तव्या ॥
व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् सर्वेषु लिंगरोगेषु यथावस्थं एव स्थानव्रणात्
व्रणोपचारान् ॥ अतः शुद्धिकषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णानि शोधनं च ॥ योनिव्या
पत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥ स्वेदनस्नेहवस्त्यादि वातजासु विशेषतः ॥ ९६
योनिव्यापत्सु विविधेषु योनिव्याधिषु वातजविचिकित्सितं प्रयुंजीत स्नेहनादि वातो
क्तासु व्यापत्सु विशेषेण कर्त्तव्यं ॥ नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो
जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजं ॥ यतो वातमंतरेण कोपि तो योनिर्न दुष्यति ॥ त
स्मात्तं मारुतं जित्वा परस्य दोषस्यौषधं कुर्यात् ॥ पाणिना नामयेज्जिह्मां संवृतां व्यध
येत्पुनः प्रवेशयेन्निस्सृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रि

स्वेदयित्वा ततो मृद्यः स्निग्धं चर्म समानयेत् मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टं चोप
नाहनं मणेः पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते निबद्धसंरुद्धलिंगरोगं घृतेनाभ्य
ज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् त्र्यहात् पंचरात्राद्वा सुस्निग्धैः साल्वणादिभिः ततो मृद्यः स्वे
दयित्वा स्निग्धं चर्ममणिं समानानारे किंचित्वा मणिं शनैः प्रपीड्य प्रविष्टं मणेश्चोप
नाहं पुनः पुनः कुर्यात् भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ॥ अयमेव प्रयोगः स्यादवपाट्या
मपि क्रमः अयमेव क्रमः अवपाटिकायां योज्यः स्यात् ॥ नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धज
तुनास्तां स्नेहाक्तां श्रोतसि न्यस्य सिंचत्स्नेहैः प्रलापैः त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य
नाडीं विवर्द्धयेत् श्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् सेवनीं वर्जयन् युक्त्या
स्त्रयः हन्ति विधिं ततः निरुद्धे निरुद्धद्वारस्य निरुद्धमणेः नाडीं द्विद्वारां जतुनास्तां लिप्त्वा
स्नेहाक्तां लिंगे न्यस्य लिंगं बलादिभिः स्नेहैः सिंचेत् त्र्यहात्र्यहात् स्थूलतरां नाडीं नि
धाय स्रोतोद्वारं वर्द्धयेत् एवमप्यसिद्धौ धीमान् वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत्

जनैः हरेणुपद्मकालीसनीरासपीतचंदनोत्तमैः लेपः क्षौद्रयुक्तैः सक्षैमैरुपदंशव्र
णापहः तुत्थादि [illegible] मिर्नात्तिक्तद्रुमैः सस्पीकृतैः लेपोऽयुपदंशव्रणापहरः ॥ कफा
लेत्रिफलाद्रव्यासप्तमंजरीरोपणं परं कषायेरितिफलाद्रव्या ॥ त्तान्वितारोपणं ॥
सामान्यं साधनमिदं वृत्तिदोषं नुदेशोपकल्पेत सामान्येनसाधनं वृत्तिदोषं नुदेशोपक
ल्पेयत्विकित्सितं तद्रेपं ॥ न च याति यथापाकं प्रयत्नेत तेनपामर्दोपक्षैः स्निग्धसिरा
मांसैः क्षायेन रुधितिहि ध्रुजः यथाच पाकं न याति तथा [illegible] भ्रतियत्नैः का र्यः य
तः पक्षैस्नायाद्धिभिः क्षायणमेह्रोनश्यति ॥ ग्रर्ही सां छिन्नदाध्यानां क्रियाकार्याच्चदं
शाच्चत ग्रर्हीसां छिन्नानां दग्धानां चावदंशानुत्या क्रियाकार्या ॥ सर्षपीतिरिव [illegible] ताः
स्फोटैः कषायैरववर्णोयेत तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधये द्व्रणरोपणं सर्षपिकाशालल्मलि
विताकषायद्रव्यैः जंब्वादिभिः पूर्वोक्तैः सह समचूर्णैरववचूर्णयेत तैरेवकषायैस्तैलप
चेत तदभ्यंजनं व्रणरोपणंस्यात ॥ क्रियेयमवमर्दे पिरकंत्साव्यं तयोभयोः एतच्चि
कित्सितमवमंथेपिकार्यात यैवेतयोः सर्वपावमथयोरसेव्यं ॥ कुंभीका बा
हरेद्रक्तं पक्कायां शोधितेव्रणे तिंदुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणं कुंभीकाबं

196

दि२

शुक्रं न पतीच्छति ततो गर्भं न लभते तिरोगं अस्य प्रोक्तिदारुणान् ग्रस्त गुह्यरोगान् गुल्मादीनां
बाधास्थानि हेतुभिः इति समासेनैव षष्टिरोगाः कथितास्तेति शृणु यथा यथावश्येतिः शुक्रं न
पतीच्छति न ततो गर्भं नादद्ते रोगं अस्य दारुणानेन स्त्रीसाध्या नश्यन्ते वातपित्तकफैः शुक्र बाधाः
पीड्यविशेषान् दृष्ट्वा ति इति श्रीमद्गंगादत्तसुतमदनलालदत्तेन विरचितायाम् अनंगदर्पणटी
कायां सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्टं तु न रस्थाने गुह्यरोगविज्ञानीयो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३
अथातश्चिकित्सां वक्ष्यते ३४ गदाननो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ३४ मेढ्रमध्ये सिरां विध्येद्
पदंशेन वोच्छ्रिते शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः तिलकल्कघृतसौद्रेण लेपः व
क्षेत्तु पाकेऽते अथोपदंशजाविशेषाद्भते लिंगस्य मध्ये सिरां मोक्षयेत् शिशिरां च चिकित्सां लेपसेका
दिभिः कुर्यात् विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत पक्वे पाटिते च तिलकल्कान्मधुमिश्रो लेपः
३४ जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकाकुरान् शल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले सकषायः क्षालने तेन पक्वे तैलं च रोपणं जंबो
ऽर्जुनराजशल्लक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्रिफलां च जले पचेत् सकषायः
क्षालने हितं तेन कषायेन तैलं पक्वं रोपणं स्यात् ३४ तु क्षोगरि करवीरलामनोह्वालरसा

पित्तलायान्नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता अनास्प
र्शा महासार्त्तिर्नीलपीतासृगुवाहिनी वस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसा रारोचककारिणी श्रोणिवंक्ष
णरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता पित्तलायाः स्त्रियाः नरसंयोगे क्षवथूद्गारधारणात् पित्तान्वितेन
वायुना योनिर्दूषिता अनार्द्रिगुणास्यात् वंक्षणादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रोण्यादितोदक
त्स्यात् सापरिप्लुताख्या ॥ वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी उपप्लुतास्मृता योनिः
वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता अस्त्रं पिच्छिलं स्राविणी योनिरुपप्लुता स्यात् २० विप्लुताख्यां लक्षयति धा
वनात्संजातजंतुः कंडूला कंडूवातिरतिप्रिया अप्रक्षालना योनिसंभवैर्जन्तुभिः कंडूयुता
कंडूव्याहतु नाम्नातिरोमुरतामिर्लक्षिणो विप्लुताख्या ॥ अकाले वाहमानाया वायुः श्लेष्मरक्त
विमूर्छितः कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं सा कर्णिनी मता अकालवाहने कफ
रक्तमिश्रितो वायोनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधनीं कुर्यात् सा कर्णिनी गद्यते २१ त्रिभिर्दोषे
र्योनिर्गर्भाशयाश्रितैः यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापन्ना सान्निपातिकी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशय
श्रितैर्यथायोग्यमुपद्रवकारिभिर्या व्यापन्ना सा सान्निपातिका स्यात् इति योनिगदा नारीणां

श्री

मांसगर्भकोष्ठं च मारुतः कुरुते विहतां प्रस्रस्तां वातिकीमिव दुःखितां नु लत्रसंसांता
मज्जमेहा योनिर्महारजा पवनो दुष्टो योनेर्विवृतमासगर्भकोष्ठं च विवृतमसंवीभ्रष्टां वातिकी
ड मिवमु[illegible]खामुलत्र विश्लिष्टां पर्कशनत्वाद्योनिं कुरुते तां महारजां महायोनिं वदंति ११६
यथास्वैर्द्रव्यैरौद्धुं [illegible] ष्ठं पित्तं योनिमुपाश्रितं करोति दाहपाकोषपरीतां गंधज्वरान्वितां भृशं
लम्बहरिकुणपनीलपीतासितार्त्तवां सा व्यापत्पैत्तिकी यथायोग्यद्रव्यैः सर्वरोगनिदाघु
क्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं दाह[illegible]न्वितां करोति तथा मद्यश्यामादिगुणयुतार्त्तवां साधे
साद् श्लैष्मिकी भवेत् ७ रक्तयोन्याख्यामाहु गतिं सुते रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्रुतेः स्यात् ७ कफो
भिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां शीतलां कंडुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिं सा व्या
पच्छ्लैष्मिकी श्लेष्मणाभिष्यंदकरणहेतुभिः कुपितो योनौ पीडारहितां शीतलादिगुणां
तथा तद्विध पांडुपिच्छिलास्रुतिं यस्या सा तथा विधां कुर्यात् सैव विधा व्यापच्छ्लै
ष्मिकी स्यात् १८ ७ वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहि
तक्षया यस्या वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्श्यविवर्णयुतं सा लोहितक्षयाख्या ७

अन्नेनोत्पीडितायोनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् सास्थिमांसमुखं तीव्ररुजं मूत्रमु
खीति सा अतिसुहिताया निधुवने पवनेनान्नेनोत्पीडितेयोनेः संवेधि। निस्रोतसि स्थि
तो मुखं योनेरेव वक्रीकुर्यात् अस्थिमांसेन सह दारुणपीडां सा आपद्यते मूत्रमुखी स्यात्॥२६॥ वा
तलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोनिलः स्त्रियायोनिमण्डद्वारं कुर्यात्सूचीमुखीति सा वात
लाहारसेवि न्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियागर्भस्थायाः सूक्ष्मद्वारं योनिं कुर्यात् स सूची
मुखी सा स्यात्॥२७॥ वेगरोधात्तो वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनिःशोषं च शुष्का
ख्या सार्तिवेदना रोतो वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो वि ण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च क
रोति सा शुष्कसंज्ञा अतिरुजा स्यात्॥२८॥ षड्हात्प्रस्रावाद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत्
वमेत्सरुग्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता षडहेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वा पुंः
सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं वमेत् सा वामिनी गदिता॥२९॥ यानो वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बी
जदोषतः नरद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीज
दोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री स्यात् सा षण्ढसंज्ञा अनुपक्रमा॥३०॥ दुष्टो विष्टम्भयो

नणके स्मात्पतनं रुद्धा र्त्तिवस्युति स्त्रसंवंशरणकास्त्रीहोष्यां गुल्मं क्रमेण व ता स्तं स्मृ
स्नानादान् व्यापद्धानिकीनाम स्मृता विषमस्थांगशयनादि मिथ्योपचनः कुपितो
रुजाहीनं कुर्यात् तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वने तथा फेनिलादिगुणा
न्वेवल्लति तथा वेदनाणदो स्तंसंरजोक्रमेण च गुल्मं कुर्यात् तां स्तां स्मानेकविधान् रोगा
न् कुर्यात् सेवं विधा व्यापद्धानिकी स्मृता १ छ सेवातिवरणा शोफसंयुक्तानिव्यवायतः सै
वातिचरणा स्त्वयपयुक्तातिव्यवायात्स्यात् छ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं रुजन् सं
दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा मैथुनादतिबालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन् यो
निं संदूषयेत्ते प्राक्चरणेति सा स्यात् २ छ वेगोदावर्त्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः सा फेनिलं
रजः कृच्छ्रादुदावर्त्तं विमुंचति इयं व्यापदुदावर्त्ता वेगोदावर्त्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीड
यति ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावर्त्तं विसृजति एषा व्यापत् उदावर्त्ताख्या छ
जातघ्नी तु यदानिलः जातं जातं सुतं हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवाद्भवं यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्प
न्नं रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवज्जं हंति तदा जातघ्नी स्यात् ५ छ अत्याशिता या विषमं स्थिता याः सुरते मरुत्

शेषलोहितैः कृष्णैः स्फोटैः पिटिकामिश्रकैर्युतं लिङ्गं वेदनाश्च दारुणाः स्युस्तमेवं विद्यं रक्तार्बुदं ५
कू२

वा ११२ २

मेहने सर्वाङ्गसृतं वातशोणितकोपेन तं विद्याद्वातशोणितकं यत्तु पुंसि मेढ्रे छिद्रैः सहस्रमुखैः सर्वतः परि
तक्षितं वातशोणितकोपात् तं शतपोनकं विद्यात् ॥ पित्तास्रसंभवं त्वचं पाकं त्वक्पाको ज्वरदाह
वान् पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ॥ मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांस
शातनः सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः १९ ॥ सरागैरसितैः स्फोटैः पिटि
काभिश्च पीडितं मेहने वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृगर्बुदं जानीयात् २० ॥ मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधि
श्च त्रिदोषजः मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रन्थ्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं २१ विद्रधिश्च त्रिदोषजः
सर्वजो विद्रध्यादिविज्ञानीये २२ ॥ कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः पक्वानि सन्निपाते
न तान् विद्यात्तिलकालकान् कृष्णानि मांसानि भूत्वा परिशीर्यन्ते पक्वानि सन्निपातेन तानेवं प्रकारांस्ति
लकालकान् विद्यात् २३ ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाको विद्रधिस्तिलकालकान् चतुरो वर्जयेदेषां शे
षान् शीघ्रमुपाचरेत् एषां मध्ये मांसार्बुदादीन् चतुरस्त्यजेत् नोपक्रमेत् शेषान् षोडश रोगान् शी
घ्रमुपक्रमेत् विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् योनेर्व्यापदो विंशतिर्दुष्टाहाराद्भव
न्ति ॥ विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषैश्च दैवतः यो
नौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्रुक्तोदायामसुप्तताः पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनं फेनिला

संवाहे पिटिकाभवेत् हस्ताभ्यामतिहर्षेण संवाहे घर्षे सति संवाहपिटिका स्यात् ९ ॥ मर्दि
ते मर्दिते वस्त्रसंरब्धे वातकोपतः मर्दिते मलिते वस्त्रसंरब्धे वा संक्षोभिते वातकोपात् मर्दि
ते स्यात् १० ॥ विषमा कठिना भुग्ना वायुनाष्ठीलिका स्मृता याः पिटिका विषमास
मुन्नता तथा कठिना कु टिला च पवनेनाष्ठीलिकाख्या हिता ११ ॥ विमर्दनादिदुष्टेन वा
युना चर्म मेढ्रजं निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो
मणेः निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडू काठिन्यवत्तु तत् वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेढ्रजं चर्म सरुग्दाहं
निवर्तते क्वचित्कदाचित्पाकमपि याति तच्चर्म मणेरधः पिंडितं ग्रथितं प्रलंबं च स्यात् तत्सकफं
कफेन सह कंडूकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् १२ ॥ दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका
क्षेणणो हति यच्च दुःस्फुटितं चर्म तत्कथितमवपाटिका ॥ वा नेन दूषितं चर्म मणेः स
क्तं रुणद्धि चेत् स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मंदधारम वेदनं मणेर्विकाशरोधश्च स
निरु द्धमणिर्गदः वातेन चर्म दूषितं मणेः संसक्तं चेत्स्रोतो रुणद्धि ततो मंदधारमरुजं मूत्रमे
ति मणेश्च विकाशरोधः स एव विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः १३ ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्प
र्शहानिस्तदाकृपा शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु
× लिंगं शूकैरिवाहृतं ग्रथितारव्या कफोद्भवं लिंगं शूकैराकीर्णमिव स्यात् तद्ग्रथितसंज्ञकं कफजं १५ ॥

साध्यैः कुष्ठेमेदूसांतवीहिर्वीकेडुलामांसकीलकाः इंककेवा जायंते तथापिच्छिलर
क्तस्राविणः तथैव योनौष्ठ ने सदृशाः स्युः तेमांसकीलाऽर्शांसिनरोन्ते उपदिशंता
श्चमेढ्रेजं ताः ५ स्तंवयुतिमक जाता ऽश्मैवधूतिर ६ गुह्यस्यवहिरंतर्वापिटिकाः कफ
रक्तजाः सर्षपमानसंस्थानघनाः सर्षपिकाः स्मृताः गुह्यस्यबाह्यतोंतरिकफरक्तजाः
पिटिकाः सर्षपप्रमाणाः सर्षपाकाराघनाः सर्षपिकाः स्मृताः ७ पिटिका वहवो दीर्घा
दीर्यंते मध्यतश्चयाः सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान पिटिकावहवो दीर्घाम
ध्ये च या दीर्यंते सोऽवमंथो वेदनारोमवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ८ कुंभीकारक्तपित्तोत्था
जांबवास्थिनिभाऽस्रजा जंबवास्थिरूपांकुंभीकारक्तपित्ताद्भवाशीघ्रोत्पन्नैश्च प ९ अ
लजीमेहवद्विद्यात् अलजी प्रमेहे यथा तथात्रस्मिन्नपि विद्यात् १० उत्तमापित्तरक्तजा
पिटिकामाषमुद्गाभा उत्तमाख्यापित्तरक्तजा मेहपिटिकामाषसमामुद्गाभा विद्यात् ११
पिटिकापिटिकाचिता कर्णिकापुष्करस्य वज्जेया पुष्करिकेति सापिटिकाचितायापिटिकास्यात्॥
तयापद्मकर्णिकाकारापुष्करकर्णिकाभा तां पुष्करिकेति विद्यात् १२ पाणिभ्यांम्रृशसंवृद्धे

॥ उपदंशो नाम पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैरसृजा चेति ॥ उपदंशः पंचप्रकारः कथ
मित्याह दोषैः पृथक् त्रयः ३ तेन चतुर्थः सन्निपातेन पंचमः ॥ तत्र मारुतात् भेदतो
देरुजा तीव्रा तेन स्फुरित स्फोटत्वं एषां मध्ये वातेनोपदंशे भेदं स्फोटो भवति दार
ण पीडा तेन स्यात्वचः स्फुरितं स्फोटनं ॥ पक्वोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः पित्तेन श्व
यथुः पक्वोदुंबर फलनिभो ज्वरश्च स्यात् २ ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शी
तलो गुरुः श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ३ ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभ
वोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः लोहितेन लस्फोटकसंभवादयः स्युः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वय
थुर्मुष्कयोरपि तीव्रा रुगाशुपचनं दरणं कृमिसंभवः सर्वदोषजे सर्वलिंगत्वं श्वयथु
श्च मुष्कयोरपि स्यात् तीव्ररुक् शीघ्रपाकादिश्च ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्नि
पातजः एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः सन्निपातोत्थो मृत्युहेतुः १ ॥ जायंते कुपिते दोषे
गुह्यास्रक्त्वाश्रितास्रयैः अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः पि ॥ लाससवा
येनेति द्वयेच्छव सन्निभाः ते शोसपुपचेपायुंति मेढ्रे पुंस्त्वम गाद्वंवे दोषे गुह्यरक्तं मां

वाचिरोध्यो श्रुतार्द्द इच्छया यातो गुह्ये रोग विज्ञानं वाऽस्यास्यामः स्त्रीव्यवाय निवृत्तस्य सहसा भजतो
पवाहो वा धूपितसंकीर्णरोमवलिनातरजःपथं गंधचोदितमतिछिद्रं तीमणकेन वनस्पतिको दूषितं
स्पृशतस्तोयेरतो ते धावनैरेव वा विवर्द्धयिषयातीव्रानप्रलेपादीन् व्यवस्यत् मुष्टिदंतनखोत्पीडवि
षवत्कूकवा तवैः वेगनिग्रहदीर्घातिरहस्य [illegible] र्शविग्रहैर्दोषा दुष्टाः गता गुह्ये उपे
विंशति रोगाभयान् जनयंत्युपदंशादीन् वनितासंभोगादि निवृत्तस्य सहसा कस्मादेव स्त्री
व्यवायं भजतः केचित्करादिनैव व्यवायमासे कुर्वंति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहणं अथवेतिवक्ष्यमाण
गुणं ग्राह्यं ऐवं सेव्यमानस्य किं भूतां वातातद्यधि ष्टितस्या संकीर्णः संकटो मलिनो गुः सहमार
जो मार्गो यस्याः सा तथा विधा स्त्रियं तथाऽचमन्यायोनिं महिष्यादि तथा जननमिबंती तथा अ
गम्यामभिन्यादिनवस्तीं तथा दूषितं सविषजंत्वादिमिर्जलेस्पृशतः रतांते धावनैरेव वा
जले स्पृशतः विवर्द्धयितुमिच्छयातीव्राणां प्रलेपसेकादीनेवाप्रचारान् वा कुर्व्यप्रयच्छ
तेस्तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगसंरोधनेन तथादीर्घतिरवरस्पर्शेनेनवयानिविघ
ह्नानितैरेव दोषा दुष्टाः गुह्ये प्राप्ताः योविंशतिं वक्ष्यमाणानुपदंशादीन् कुर्वंति

ल४

पक्वा तेन पादा दाहो वेणलाद्यादि मिश्रा पिष्टैः कार्षिकैः सौलत्स्य कुडवे छागी क्षीरद्विकुडवे पचे
त् तैलं नस्यं तत् पलितं नीलिकालैः क्षीन् हन्ति मुखरोगं च व्यंगं वर्णिकं च मंजिष्ठा शावरोद्र वक्त्रुवरिका
लाक्षा हरिद्रा द्वयं नैपाली हरितालं कुंकुमं गदा गोरोचना गैरिरिकं पद्मं पांडु वटस्य चंदनं पुंडरीकलीय कौ
यकं पारद्विपत्तं गकनक त्वचं च कमलं जंबीजंतपा केसरं सिक्थं तु थवच्छकाढोठ साजं मज्जा क्षीरिं क्षीरि
व्रसंबुचाग्नौ सिद्धं सिद्धं व्यंग नीलादि नाशं वक्त्रे छायामेदवी चाभ्युधत्ते कनकस्यत्वकु कनकैल्वकृ
तां कनलत्वचं मंजिष्ठादीनि च साहतं मज्ञागो क्षीरं क्षीरि क्षेहकाथ एव दत्तो पकं व्यंगादिनाशि सि
द्धं व्याहृत तजानि मुखस्य कांतिं चांद्रमसी शोभां करोति शारदैन्द्रवि क्रीडितशालिनो ह्रति ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतो यानि शानि नानावने नाव नेनस्पेमार्कव स्वरसादीनि हितानि प्रसुप्तेगा
तकुष्ठेतं कुर्याद्दाहे च वह्निना प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितं कुर्यात् वह्निना च दहेत् ॥ उक्तोठे
कफपित्तोक्तं कोटे सर्वं च कोठिकं उक्तोटे कफपित्त विहितं कार्यं कोटे च सर्वं कुष्ठोक्तमिति
॥ इति श्री मंगांकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदरा
ख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोध्यायः ॥ अथ यकमप्रांत्ते गुह्यरोगं

ष्टिं त्वक्रसेन पिष्टं लेपः सवर्णकरः ॥ उत्पलपत्रं तगरं प्रियंगुकालीयकं बदरमज्जा । इदमुद्
र्त्तनं मासेन करोति शतपत्रसंकाशं उत्पलादिकमेतदुद्वर्त्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते ग्रंथौ ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यंगाय साधयेत् यथादोषमनुकान्स्नेहान्मधुककाथसंयुतैः ए
भिरेव सर्वैरादितैः पिष्टैर्मधुककाथाच्चितैर्मुखाभ्यंगार्थो यथादोषं यथमनुस्नेहान पाचयेत् ॥
यवान् सर्जरसं लोध्रमुशीरं चंदनं मधु घृतं गुडं च गोमूत्रेण पचेदादर्विलेपनात् तैदभ्यंगात्वि
हं त्यां उ नीलिकाव्यंगदूषिकान् मुखं करोति पद्माभं पादोपद्मदलोपमो यवादीनेदर्विले
पं यावद्गोमूत्रेण पाचयेत् तदाभ्यंगाद्व्यंगव नीलिकादीन् हंति वक्रं शतपत्रसदृशं करोति चर
णौ पंकजपत्रतुल्यौ विदधाति ॥ कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्टीकचंदने न्यग्रोधपा
दांकुरान्नपद्मकं पद्मकेसरं सनीलोत्पलं मंजिष्ठापालिंदं सलिलाढके पक्वापादा
वशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः लाक्षायत्तंगमंजिष्ठायष्टीमधुककुंकुमैः अजाक्षीरद्वि
गुणे तैलस्य कुडवं पचेत नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूषिकान् हंति तन्नस्यम
भ्यासं मुखोपचयवर्णकृत् कुंकुमादिकम नीलोत्पलमंजिष्ठपलप्रमाणं जलाढके

क्रंवेन्नाद्यो बंगाहरो मुखकांतिकरो लेप इति कृकलासस्याक्रम्यते द्वे जीरके कृष्णतिलाः
सर्षपाः पयसा सह पिष्टाः कुर्वंति वक्त्रं कुंदुमपास्तव्यंगलांछनं जीरद्वयपारदयः लेप
प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रं वैदेनिरस्तव्यंगलांछनं दधति वक्त्रमिंदुः व्यंगमिव सो
छनमिति रूपकालंकारः ॥ क्षीरपिष्टा घृते सौद्रे प्रयुक्ता वा मसूरिका लुप्ताः मसूराः क्षी
रपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्सौद्रकल्कितः
सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितं पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मोशलीजटा
गौरसर्षपमुशलीमूलयुक्तं वा सालमालिकं मसूरान् च त्रिफलाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पि
र्मोक्षीकान्विता लेपः शाल्मलिकंटकान्वा क्षीरपिष्टा वा लेपः कोलस्य मज्जा वदरस्य म
ज्जा शशासृक् सौद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः सप्ताहं वीजपूरस्यांतरस्थितं कुष्ठं माक्षीकयुतं वा
लेपः मोशलीजटा शाल्मलीमूलं पयगली क्षीरपिष्टं सक्षौद्रं वा लेपः गव्यमस्थिताली
मलान्वितं सघृतं तमालीकं वा लेपः ॥ अश्वगंधा मूलमस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः लेपः
सवर्णकृत् क्षीरेण स्वरसेन चूर्णितं चके अश्वगंधामूल हरिद्रादिको लेपः सवर्णकरः तिलकं

दंतंदहेत निरुष्ममाणवनार्यं रुहपायोष्ठिकिल्मितं तिरुहमूलाणिसद्दशांकार्यो
ह्यविष्यणुद्याजितोष्माणं साधयेत पात्रकमेण दुष्टं कुनखमप्येवं कुनखं दुष्टम
प्येवमेवसाधयेत वरुणावल्लसेपुनः प्यानाक्रान्तिकोकासीसपटोलीरोचनातिलै
सनिंबपत्रैरालिंपेत मूलसेनुचराणांकांजिकसिक्तोकासीसाद्भिः सनिंबपत्रैरालेप
त दहेत्तु तिलकालिकान् मषांश्च सूर्यकांतेन क्षारेणापद्विचाग्निनातिलकालका
तेषां च सूर्यकांतादिभिर्दहेत नष्टदुष्कन्याणान्त्रेण मसकीलजतुमणीलांछनादित्रये
कुर्याच्छ्रियामस्त्रक्षिराव्यये लेपयेद्वीरपिष्टैश्चसीरहरिद्राशंखैर्चर्मकीलजतुमणी
शहुसांतह्यव्यतष्टे च सूर्यकांतादिभिर्दहेत लांछमादिषु विश्वयथासन्नसिरांविध्येत
तीरिष्टतालांकामिरं कुरैश्चतीरिपिष्टैः प्रलेपयेत कौगोश्रुचार्ज्जनतवम्वामंजिष्ठावा
सभिपित्तकाल्लिपः सचवतीनावाघ्येलाश्चसुरजामपीकं कुंभादिषु चायं लेपः
अर्जुनवल्कमतोक पिष्टंवामंजिष्ठामातीकसहितावा क्षेनाश्वसुरजास।
वीसलवनीनाकुर्ल्का बंदनमंजिष्ठाकुष्टरोध्रप्रियंगवः वटांकुरामसू।
॥ ॥ ॥ सूराष्ट्रचंगनात्रामुखकांतिदार ॥ ।

विद्रुतादीन जालांतानिरिवेकांश्च पित्तवीसर्पवच्चिकित्सेत् अग्निरोहिणी
म्। णीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् चिप्पं च लंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशो
धनं च धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात् तत्र जालकगर्दभस्य जालगर्द
भस्य लेखनादि यथावस्थं सदा कुर्यात् विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरे
त् विदारिकां रक्ते हृते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् तत्र श
र्करार्बुदे शर्करार्बुदे तु मेदोर्बुदक्रियां कुर्यादिति प्रदुष्टं सवजुछिद्रं संपाकम
मिणि स्थितं वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेत् वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादेजा
ते च वर्जयेत् इतरस्य तु नः शुद्धस्यास्रे हृते लिंपेत् समदारेवताम् उपामाकुलत्थि
कामूलदंतीपललसक्तुभिः इतरस्तु नवं वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते हृते शणमादिभिः स
लवणकर्णिकारगरुभिर्लिंपेत् पक्कं तु दुष्टमांसानि निगनी सर्पाच्छ्रेणाययेत् श
स्त्रेण सध्यग्गणचक्रारेण ज्वलनेन वा पक्कं तु दुष्टमांसानि सपित्तं गतीं शोधयेत्
केन शस्त्रेण कथं सम्यक् अपक्कान्तारेणाग्निना वा शस्त्रेणोत्कृत्य निषेधान्देहेन क।

२०८

किञ्चित्तं विचत्तराह अथातो क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ छ ॥ विस्राव
यन्‌ जलौकोभिरपक्वाञ्जनमलकां अजगल्लिकामपक्वां जलजन्माभिर्विला
पयेत्‌ ॥ छ ॥ शेदपिनायवपत्राविलपापलेपयेत्‌ शरकूष्ममनोह्वाले ॥
पवपत्त्योशेदपिनाविलापनार्थं प्रलेपादयो दार्वीहिभिश्च ॥ रत्नपाषाणगर्दभा।
त्‌ विविधिल्कां स्वाचरेत्पक्काणाव्रणवन्नाजगल्लिकान्‌ कपाषाणगर्दभं पावटेष।
विधिः तेनग्रन्थिकच्छपणालकपाषाणगर्दभा तां पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठ
ष्टते तां स्वपक्कानजगल्लिकां च व्रणवदुपक्रमेत्‌ ॥ शेपक्कं त्वं बरु बचाप्रलेको
ढुषनृषके वटपल्लवयक्कावानालिके गेधप्रुल्लेय: अथंतोवमनंन सं।
ललाटेचसिराव्यध: मषेहृषकेशेषादय: प्रलेपा: वटपल्लवयक्कानालि
केरञ्जकयोवा एवमप्यनुपशमेवमनंनसंहिते ललाटेचसिर:मोक्ता ॥ छ ॥
निंवाबुवांतोनिंवांबुसाधितेपञ्चकंटके पिवेत्तोद्धावितं सर्पि निवारगवप
लेपनं पञ्चकंटके निंवांबुना कृतवमनो निबक्काथपक्वं घृतं सतोदृपिवे
त्‌ निंबकर्णिकाराभ्यां लेप: विहृतादोस्तु जालानाश्चि किञ्जस्तेरिवेलिकान्‌ पित्तबीज
॥ ॥ पिवत्तेवी मरुपिवक्त्र हस्तम्भात्‌ अयांग्निरोहिणी ।

१०८

पुरुषत्वं वितथा पुरुषस्पर्शाख्या मर्दवं मर्दवं शैथिल्यं वा तत्स्यात् पित्तेन ताम्रत्वं तं किं
चिन्नीलं कफेन श्वेतं नतां तं सर्वं तु च स्यात् रक्ताद्रक्तां तं किंचिदाताम्रं सो षं विमि
विमायने च छवाफनोद्दीरिताश्लेष्मान तं प्राप्य विसृष्यति तत्रस्वं जायते पां
डुक्रमेण च विचेतनाश्मल्पकं दूरविक्लेदा सा प्रसुप्ति: प्रसुप्तिना पवनेन कफ:
प्रेरितस्त्वं च प्राप्य विसृष्यति अनेन तं तत्कपां डुक्रमेण च विचेतनाश्मल्पकं दूर
विक्लेदरहिता च जायते सा प्रसुप्तित: प्रसुप्ति: स्यात् अथ समस्य वमनोदीर्णपि।
त्तश्लेष्मान निग्रहे मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च उत्कोठ: अथ समस्य व
मनेन प्रेरितपित्तश्लेष्मान्न निग्रहे मंडलान्यतिमात्रकंडूनि लोहितानि बा।
हूनि च उत्कोठ: एषानुबंध: कोठ इत्युच्यते प्रोक्ता षड्गुणा इत्येतेन कुष्ठरोगा वि।
भागण: इत्यनेन प्रकारेण षड्गुणा तत्र कुष्ठरोगाविभागो नोक्त: इति छ इति श्री
मद्गंकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायाम सर्वांगहृदयटीकायां सर्वांगसु
दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने च कुष्ठरोगविज्ञानीयो नाम एकत्रिंशोध्याय: प्रथितेषां वि।

गुल्मोरसमिन्याङ्गकुष्ठकर्दमसंस्पर्शिकं हृल्लेदयकलांतरा अंगुल्योलमशि।
तिवदंति छतिलाभांस्तिलकालकान् कृष्णानवेदनांश्लक्ष्णान्तिलसदृ
शान् कृष्णवर्णान रुजांश्लक्ष्णांस्तिलकालान्याङ्ग मर्षांल्लानेवचोन्नतान् तानि
वचतिलकान्नन्नतानमखे:नाङ्ग मषेमशकन्नततरां श्लेष्मकीलान् सितासिता
न्मषेभ्य:मकाशात् येउन्नततमस्वरानाङ्गतथाविधो जतुमणिसहजो लोहि।
तस्तुस: नतमारणी जतुमणि: सहजो लोहितवर्णश्लक्ष्णसो है हलं सितंवाम
हजंमंडलेलांछनंसमं मषेलंपष्टलं सहजंमंडलाकारं शारीरसमलांछनमाङ्
शोकक्रोधादिकुपितातवातपित्तान्मुखेतनु: श्याममलंमंडलंव्यंगंवक्तादन्य
त्रनीलिका वातपित्तालंकादिकुहान्नेनुपशास्तुवर्णंमंडलाकारं मुखेव्यं
गंवदंति मुखादन्यत्रनीलिका परुषंपरुषस्पर्शंव्यंगं श्यावंचमारुता
त् पित्तात्ताम्रांतमानीलंश्वेतांतंकंडुमत्कफात् रक्तादंतांतमंताम्रसोषचिमिचि

दाहैर्वल्मीकोसौ मम स्मजः पाणितले पादतले संधौ जत्रूर्ध्वे वाग्रंथिर्वल्मीकरू
वणानेकरूपवीयते तद्वद्वल्मीकवत् बहूनि वमान्याणनि चातो भृशं सतोर्वदनेरूप
लतितोरुग्दाहकंडूक्लेदवहुलो वल्मीकाख्योसौ त्रिदोषजः शार्करोन्मथिते पादे
कंटकादिभिर्वीतते कीलसदृशो ग्रंथिरुत्सन्नो जायते तत्कदरं नाम वेगसंधारणा
दापुरयानोपातसंघर्षं आणकरोति वाप्यांतमार्गमस्यततः शकृत् कृच्छ्राद्विनिर्गच्छति
व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः अपानो वायुर्वेगसंधारणाद्यापानाश्रयं मार्गं व्याप्यांत
रुणकरोति ततोस्यान्तरस्य कृच्छ्रेण शकृद्विनिर्याति अयं रोगो रुद्धगुदः स्मृतः कुर्या
पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं चिप्यमपरतरोगं च विद्यादुपनखं चितं पि
त्तानिलौ कर्तॄन् नखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्वीत तं चिप्यं तथा अनन्तरोगमपा
नखं च विद्यात् कुष्ठोऽपि घातात् रूक्षः कृष्णः खरश्च कुणखो नखः अभिघातात् दुष्ट
वर्णो रूक्षः कृष्णः खरश्च नखः कुनखः कुष्ठकर्दमसंस्पर्शात् कंडूक्लेदादिनितांतरः सं

तंहंति छ· त्रिलिंगा पिटिका ह्लानस्तर्द्धमिति विलिका त्रिदोषलक्षणपिटिका
वद्भुलानक्षतुण उर्द्धमिति वेत्यकात्ता छ विद्रधीकं द्वकठिना विद्रधीकलक्षणे वि
द्रधिकं द्वकठिना कर्त्ता यावक्षणे च विद्रधिस्यात् कर्त्ताच लक्षणं तस्मिन् लक्षणं च
कांत यारित्वदिनाद्भस्तः मेदोनिलकफैर्ग्रंथिः स्नायुमांससिराश्रये भिन्नो वसा।
ज्वमधां भस्तवेत तत्रो लक्षणे निलः मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् दुर्गं
धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलः तांस्त्रावयंति निचितां विद्यान्तच्छर्करार्बुदं सि
रापवनकफैस्नायु मांससिरास्थियै ग्रंथिस्यात् सच भिन्नो वसात्र्वतमफः
निर्मस्त्रवेत् तस्मिन्वमनो पिको मांसं विशोष्य ग्रंथिला नशर्कराः कु
॥ र्यात् ततो दोषाल्लोणकं सां निचितां दुर्गंधं लोहितं क्लिन्नं विवि
धवर्णं स्रावयंति तदेवं बुधं शर्करार्बुदं विंद्यात् छ· पाणिपाद
तले संधौ जनर्द्धं चोपचीयते वल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिस्तद्वद्ब
ण भिन्नैवेः रुग्दाहकंडूक्लेदैः ॥ ॥

राविस्फोटांनत्वोत्कटान्तान्सरागपिटकैराचितां कक्षेति कक्षासन्नेषुप्रापोदेशेषु मानि
लात् कक्षासन्नेषुप्रदेशेषु मागर्दभीकस्येत्युच्यते साचवातात्स्यात् पित्ताद्भवंतिपिटि
कास्फुत्वालाजोपमाश्चना: तस्मामेवपित्तेन स्फुत्वा: पिटिकालाजाकारा:घनाकक्षा
संज्ञाएवस्तु नाहृष्णीमहृत्नीत्वेकांगंधनामेतिकीर्तिता नाहृष्णीलाजासहृष्णीमहृती।
पिटिकैकांगंधनामेतिस्मृता चर्मस्फोटइकस्मेशारीरे पिटिकारुजायफनाश्चना राजिकाप्र
माणाराजिकासंज्ञा दोषै:पित्तोल्बणैर्मंदैर्विसर्पतिविसर्पवत् शोफोपाकस्तन्
स्ताम्रोज्वलकृज्जालगर्दभ: पित्तापिकेदोषैर्मंदैर्विसर्पतिविसर्पवत् शोफोपा।
कस्तनुस्ताम्रोज्वरकृज्जालगर्दभ: पित्तापिकेदोषैर्मंदैःशोफोविसर्पत्युववविसर्प
ति तथाअपाकस्ताम्रवर्णोज्वरकारीचससजालगर्दभ:स्या छमलेपित्तोल्वणैस्फोटा
ज्वरिणोर्मांसदारुणा: कक्षाभागेषुजायंतेयेग्न्याभा:साग्निरोहिणी पंचाहात्सप्ता
त्राद्वात्ताहंतिजीवितं पित्तोल्वणैर्मलैर्ज्वरवत्मांसदारुणा: स्फोटा:क्षताप्रदेशेषु
येग्निसदृशाजायंते साप्तावग्निरोहिणीत्युच्यते पंचाहेनसप्तरात्रेणपक्षेणवाजीव।

मुखदूषिकाश्च नेपद्मकंटकाश्लेष्माद्यैः पद्मनिवकंटकैश्चीयते नीरुजैः।
श्वेतैः शरीरं कफवातजैः पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेदाद्यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेत
वर्णैर्वातकफजैः पद्मनिवशरीरं चीयते ॥ पित्तेन पिटिकाः हृतापक्वो
डुंबरसन्निभाः महादाहज्वरकरी विवृता विवृताननाः पित्तेन या पिटि
का वृत्तेलापक्वोडुंबरनिभा महादाहज्वरकृच्च सा विवृताख्या विवृतमुखा
स्यात् ॥ गात्रेष्वंतर्मुखवक्त्रस्था दाहज्वररुजान्विताः मसूरमात्रास्तद्वर्णा।
स्तन्संज्ञा पिटिका उक्ता गात्रेषु वपवेषु वक्त्रस्य चांतरे दाहादियुता मसू
रप्रमाणा तद्वर्णा सा स्तन्संज्ञा मसूरिका च ता पिटिका ततः कष्टतरा।
स्फोटाख्या महारुजाः ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणाः तमा स्फोटा महा
रुजाः विस्फोटसंज्ञा याः पद्मकर्णिकाकाराः पिटिकाः पिटिका विता
सा विद्या वातपित्ताभ्यां पद्मकर्णिकानिभाया पिटिका पिटिकेति विता
सा वातपित्ताभ्यां विद्या स्यात् ताभ्यामेव च गात्रेदिभिः मंडला विपुलोन्नता।
न्नासरागपिटिकाविता ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभी संज्ञा मंडलाका

१०५

क्षुद्ररोगा गविकाराणंक्रमप्रमाणमाविर्भावमुराह अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः स्नि
ग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा पिटिका कफवाताभ्यां बालानाम अजगल्लिका।
बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिका अजगल्लिका ख्यातास्यात् यवप्रख्या
यवप्रख्यायवप्रख्यो नाम्ना मांसाश्रिता घनाः ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्याय वसंज्ञा सा
यवप्रख्याय वृसंज्ञा सा यवप्रख्याय वाकारा मांसाश्रिता घनाकठिना च स्यात् अवक्त्रा
चालजी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता ग्रंथयः
पंच वा षड्वा किंभूता अमुखास्ता अलजी वृत्ता च तुला स्तोकपूया घना उन्नता स्यात् कः
कर्णस्योर्ध्वं समंतात्सा पिटिका कठिना ग्ररुक्कणलूकाभा पनसिका कर्णस्योपरिष्टा
त् पटितो वा पिटिका कठिणा नीरुजा नलकनिभा पनसिकासंज्ञा स्यात् शोफस्त्वल्पर
जः स्थिरः हनुसंधिसमुद्भूतः श्लेष्मा पाषाणगर्दभः शोफो रुजः स्थिरो हनुसंधि
समाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः छ्णास्मलीकंटकाकाशः पिटिकास
रुजोच नाः मेदोगर्भा मृखेषुर्नामाभ्यां च मसूषट्टषिका वातकफाभ्यां शाल्मली।
लीकंटकसदृणा पिटिकाः सरुजा बिनाचनामे दोगर्भास्ता रुणानां मुखेषु तेच

ट्ना न र्हंगतिं सम्यगोषिण्णाभिलाषं ते तारक लेनस्त्रेणपुनः पुनर्दारयेत् छ
व्रणेष्ठुदृष्टस्त्वलास्यगंभीरादिष्टस्थापनं घावन्नोप्नोति तैलानि नन्नाडीष्वपिणास्या।
ते दुष्टेषु सन्नलमयूलेषु गंभीरादिषु व्रणेषु धन्नायनं कथितं यावन्नयउक्तायानि तै
लानि न तेत्व विकित्सितं नाडीष्वपि कथ्यते पिष्टं चैव फलं लेपान्नाडीव्रणहरं परं।
श्वेचोफलं पिष्टलेपेण परं नाडीव्रणहृत् घोटाफलत्वगलवणं समलाताकुकस्यप।
त्रैवनितापपष्ठ स्नुगर्कदुग्धान्वितपषकल्कोवर्तीकृतो हन्त्यचिरेणनाडीं घोटाफला
दिकाद्वीलीरस्नुगर्कदुग्धफनपष कल्कोवर्तीकृतोद्दाणेवनाडींहंति ३ दूवन्नांष्टतं
सामुद्रसोवर्चालसिंधजन्मसुपक घोटाफलवेषमयष्मा स्यान्नाति गायत्रिजपल्लवा
श्वकटंकटेयीस्तथवेतकीच कल्केभंगोचर्लेवर्त्याचेतेषु सेव्यमानेषु अप्येगाति।
रिवनष्यति श्वपलाश्वपलेषु भ तिरिव समुद्रलवणादिकं कल्केभंगोचर्लेव
र्त्याचश्च मीषु भ्यस्यमानेषु गातिरिवगतिः पीडुनश्यति च पलाचपलेषु नरेषु भ।
ति विनिपथेति ३ उपजातिरायवि ३ इति श्रीमन्नाकदन्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने गृध्यवृद्धश्रीपर्दापवीना

यमन्तांडुनिभानि मध्यास्थानालानि कर्षेदिति स्पष्टार्थोक्तिः पंक्तिद्वयमात्रं न्यक्कमंत्रदेवं
स्पष्टतस्य वचनं उपजानिवृत्तं छ्वा गुल्फकर्णान्तु भिन्नस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खंडुका
द्विभज्य ग्राणेज वेधः स्वराजवत्सो भिन्नात्तमात्रं नपरेवदंति गुल्फतं पावतकर्णा
दरमासाग्निनः स्पष्टमिन्यस्य कर्णानां स्थलं वर्तनानि पतस्थान नात स्थानेनियमं
करोति ग्राणज वेडुति स्वस्तुकं भवति नासाग्राकर्णप्रतिस्यष्टते सति स्वमितस्यक
स्मात् गुल्फं पावन्नवमेवत तस्य खंडुकाफुल्फाटष्टभागं विभज्यन्कारं दूवस्त्राहतं उपा
नान्यानि लानाडीं पाटितां साफलेपयेत् प्रत्यकपुष्पीफलफलैस्तिलैः पिष्टैः ससैंध
वैः वातान्नाडीमुपनामुपनासुपादूषितां साफलकनामपामार्गादिभिर्लेपयेत् पै।
त्तीं तु नाडीं पाटितां तिलादिभिः प्रादह्येत् छ श्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैंध
वैः श्लेष्मिकीं च पाटितां तिलसौराष्ट्रादिभिः प्रदेहरेत् शल्यजां तिलमधुघृतैर्लेपा
येच्छिन्नशोधितां शल्यजां गतिंभिन्नां शोधितां च तिलमधुघृतैर्लेपयेत् छ अन्नशल्यं
सामेषिणोभिवानः सम्यगेषितां चारपीतेन सूत्रेणबद्धणोदारयेत्कृति शस्त्रेणछे

भयदवस्थाहूपानाहृहृद्रोपिदारुकृमिः तैलवीरसंस्तिहृनस्येमंगेचपूजितं उन्नम
वारुणपादीनां मूलैलैः तैलं वीरतु लंसिद्धं नस्यंगोवहितं उन्नमेवोन्नमकांतिम
त्पनरसामिनिहृस्तः उन्नमकाचामावर्णिच्छा उन्नमकारणीत्यर्थः उन्नमारणीक
रंभाः छ गोवामोक्षाखुराद्दग्धाकटतैलेन लेपन रोमगुदेनतु हृस्ताहिवायसावा
सयंमनः गवाक्षीवांखुराद्दग्धाकटतैलेन विघ्रितेन लेपोहिता हृल्लसर्पोदापरुं
गुदो तैलेनकाकोवासयंमनन्तं गुलोतैलेन पांतोराद्दस्यान्यपार्ष्णिजंघासमाश्रितंव
स्वेरूद्दमःपस्सादामेदोहृत्वाग्निनादहेत एवमस्यपनेहितं उत्पन्नेपांतोसत्वाणोगा
स्यापरपार्ष्णिजंघासमाश्रितंवस्तेरूद्दमथपस्ताद्दामेदोहृत्वाजलमंदहेत छ स्थित।
स्योर्द्धपदंमितातन्मानेनचपार्ष्णितः ततःऊर्ध्वंहरेदूर्ध्वीनिस्याहूभगवान्नि
मिः स्थितस्यपुंस ऊर्द्धपदंमितातन्मानेन पार्ष्णिप्रदेशातन्माद्वेमितात।
त ऊर्ध्वंग्रथान् हरेदितिनिमिःमुनिः प्राहृशयोवदत्सीलीति ः छ०।
पार्ष्णिप्रतिष्ठादशचांगुलानिमुक्त्वोर्ध्वस्तिंचगदानिपार्ष्णे विदा
॥ ॥ ॥ ॥

तेन तैलेन नगतुमालाविरोक्षायूपवाहिनी वा साध्यप्रापिनासादिभिः क्षिप्यन्ति तैलं।
लांगलिकीकंदकल्कादंचनुगुणे निर्गुंडीस्वरसेयक्कं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् लांग
लकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्कं नस्याद्यैरपचिजित् पादइति
पाठे लांगलकीकंदकल्कपादोपि स्नेहे तदेवं भद्रश्रीदारुमरिचहरिद्राद्वयत्रिवृद्घ
नैः मनःशिलालल्लनदविशालाकरवीरकैः गोमूत्रपिष्टैः पिष्टैःपलिकैर्विषस्यार्द्ध।
लेन च ब्राह्मीरसार्कजदीरगोशकृद्रसंयुतं प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोह
ति पानाद्यैःपीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः भद्रश्रीदार्वीदिभिःफलिकैर्गोमू।
त्रपिष्टैर्विषस्यार्द्धपलेन च कल्केः क्षीरसादिभिः संयुक्तं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पा
नाद्यैरभ्यस्यं कुष्ठादीनपीत्युमेव हंति छत्रं चाद्रीतककीलालाकटुरोहिणिचंदनैः तै
लं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् वचाहरीतकादिभिः कल्कितैः स्वेलं पक्कं।
पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् छपारेवुवोऽन्नवं मूलं पिष्टं तंडुलवारिणा नस्यालेपा
द्वडुष्टाहर अपचीविषजंतुजित् पारेवुवा मूलं तंडुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन।
च दुष्टाहंः प्रमतीनहंति छमूलैरु नमवारुणापीनपर्णीसहाचरात् हारोथ

वाचनं सिरायाप इरेदूर्ध्वं पिवेन्मूत्रेण ताम्रजं अपच्यामृहीपः शोधनं दन्त्यादिभि
स्तापितं हतं यातनं च नस्याक फेमेहो हरं धूमापि कममप्यसेन सिरापारं कं हरेत रक्त
जनेग मूत्रेण लोहितं पिवेत ग्रंथीनपक्कानालिपेन्नाकुलीपटलाग्रे छिन्नान्।
लवणयोग्मलपाकं छिनः नन्नु मर्दयेत आमानग्रंथीन्नाकुल्यादिभिरालिंपेत का।
ठिनान ग्रंथीन लवणपोटल्यादि छिन्नान पश्चाद्गुग्गुलादिना मर्दयेत शमीमूलकशि
ग्रुनां बीजैः सयव सर्षपै लेपः पिष्टोम्लतक्रेण ग्रंथिगंडविलापनः पाषाणादिभिः।
म्लतक्र पिष्टो लेपो ग्रंथ्यादि विम्लापनः तृणानि निंच प्रंयाणि कृ भल्लातके महा
सरा व सतुटेद ग्या सार्ध सिद्धार्थकेतमे एतच्छाग तु ना पिष्टं गंडमाला प्रलेपनं छ पाको
न्मुखान्स्कनास्य स्यापि न श्लेष्म हरेजपेत अथ पक्कान्नेव वोधृत्य तारा बिनि भागनु पाचरेत
पाकोन्मुखान ग्रंथीन हत्वं तरकं स्यापिन श्लेष्म हृद्दूवौ जपेत अथवा अपक्वानेव ग्रंथीनु।
द्धृत्य ताराग्निभागनुपक्रामेत छ काकादनी लांगलिका नहिकोतुंडिकीफले जीमूत
वानेक कोटी विशालाकृतवेधनैः पठान्विते पलार्हापो विषक षियतैः पचेत प्रस्थक
रंजतैलस्य निर्गुंडी स्वरसाधके अनेन माला गंडानां चिरजापूपुवाहिनी सिद्धियसा
ध्यक स्यापि पानाभ्यंजनावनैः काकाटन्यादिभिः कल्कैः कर्षांशितैर्विषकर्षा
यु तैलं कटुकं जतैलस्य प्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढके पचेत ॥ १

घोर्मस्नेहनरंहितं कुर्यात् श्लीपदे तिलजे विध्येत्स्निग्धोपनाहितैः सिरामुपरि।
गुल्फस्य द्व्यंगुले पाययेत् मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितं जैर्ह्नन्वापि देवस
र्षपांनावाग्निना हरेत् गुल्फस्याधः सिरामोक्षः श्लीपदे वातोक्के स्निग्धस्विन्ने च उ।
पनाहिते च गुल्फस्य द्व्यंगुले उपरि सिरां विध्येत् तं च श्लीपदिनं मासमेरंडोद्भवं
तैलं गोमूत्रयुक्तं पाययेत् जीर्णे चैरंडतैले पुराणमन्नं शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षी।
रेण सहाश्नीयेत् त्रैवृतं वा पिबेत् एवमप्यशांतो वह्निना दहेत् यथा गुल्फस्याध
स्तात् सिरां मोक्षयेत् कृपैत्ते सर्वं चापित्तजित् पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तविचिकित्सि
तं हितं सिरामंगुष्ठके विध्वा कफजे पीलयेद्यमान् साक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमा
नांस्तथाभया लिंपेत्सर्षपवार्त्ताकीमूलाभ्यां धान्यपायाथवा कफजे तु सिरामंगुष्ठ
के विधाय यवान्नं पीलयेत् कषायगुणफकानि कृष्णानि मालनीकानिकानि हतानि
त्रयावर्द्धमानं हितं आदित्क्रमेण हरीतकी हिता सर्षपमूलनवार्त्ताकीमूलेन च
लिंपेत् धान्नापायवासपालिंपेत् छकुर्हीपःपायनं येयमपच्यां सास्थितं प्र।
ते दंतीद्रवंतीत्रिवृताजालिनीदेववदाविभिः पीलयेत् कफमेदोघ्नं यथागदूष

निगतिरित्यनेनेति ॥ ष्टदोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ असो नाडीयथादोषैरित्यसाध्या
सन्निपातेनेति चतुर्थपंचमी शल्यहेतुः ॥ वातात्परुषसूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलाद्रमास्रवत्यभ्य
धिकं रात्रौ वातात्परुजादिगुणा ॥१॥ पित्तात्तृङ्ज्वरदाहकृत् पीतोष्णस्रवति पूयानं दिवा चाति निषिं
चति पित्तेनोष्णपूयास्रावी दिवसे वा निशायेनमुक्त्वा ॥२॥ घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना
कफात् निशि वाभ्यधिकं कफाद्घनपिच्छिलस्रावा कण्डूमती कठिना निशि वाभ्यधिकस्रा
वास्यात् ॥३॥ सर्वैः सर्वाकृतिं सन्निपातजेन तु सर्वैः दोषैः सर्वाकारा ज्ञातव्या ॥४॥ अन्तः स्थितं शल्यमना
हृतं तु करोति नाडीं वहेनेव सा सफेनां तु विष्ठं तन्वल्पमसंमिश्रं उष्णं सरुजं च नित्यं अन्तः
स्थितं शल्यमनाहृतं सत्नाडीं करोति असृक् च शल्यवतः पुंसः सा नाडी फेनिलं तत्स्रावं दिवाणव
पूयं नित्यमेव सरुजं वहति इति ॥५॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता
यां सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीवि
ज्ञानीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ अथ ग्रन्थ्यादीनां चिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः अथातो ग्र
न्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत्क्रियाः ॥ आ
मेष्वपक्वेषु ग्रन्थिषु यथास्वं शोफे चिकित्सा क्रियाश्चिकित्सितं ॥ हस्तिकाविरुग्व्याघ्रीकर्णास्विन्नेन स
र्पिषा स्नेहयेत्सुरसिकामं च ततोऽस्य हस्तलेपनं ॥ सुरसादिभिः सिद्धेन सर्पिषा सुरसिकामं च ततः स्वेद

१००

ह्रस्वत्वात् ॥ तन्मजे स्त्रस्य शनैर्नीतं समहत्त्वप्रवृद्धिमुपैति ततस्त्रीयदंष्ट्रीतिकृत्वा नं सहत्त्वपरिस्रावं नश्यते न पा
कित्वा सो ऽष्टकर्णोऽर्बुदं मेदोजं तत्पारवत् स्त्रीयदंष्ट्राजापतेन नष्टे देहे मेदुरं मांसपाणौ दिग्धपिपासवत् स्त्रीय
दंष्ट्राजापत्नश्च मेदोजं वदन्ति सर्वत्र पदेशो विशेषणे रोगस्वभावाजायेत ॥ अथैतस्याः कवमन्या सन्तत्वावेता
गण्डमालाः सवर्णान्कठिनान्स्निग्धान्वार्ताककामलाकाकेनीत् अवगाढान्बहून्गण्डान्स्निग्धया
कोमलकुर्वते पच्यते लसज्जस्त्रावि स्रवत्यस्येति कंडुराः नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः गंडमा
लापचीचेयं दृष्टं वत्सपञ्चहितभाव्यः मेदःस्या कफगंडाद्यगादोषाः सवर्णानकठिनान् स्निग्धान् वार्ताका
मलाः काकारान्नवगाढान् बहून् गंडान् स्निग्धकाम्लकुर्वंते नवगंडाः सोल्कपीडाः पचंते अपमेव
स्रवंति अपचेत्यादिकंडुराः कंडुरा इति नद्दत्तः इति कंडुराः नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबंधि
नः ॥ यमीदं शीघ्रं गंडमाला अपचीचोच्यते दृष्टं वत्सपञ्चहितभावः ॥ तोयजेन ज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्का
शपीनसो रोगं गंडमालेज्वरादिषु तोनमजेन् ॥ अथ नाडीविज्ञानमाह अभेदाम पक्वशोफस्य व्रणोपाय
ज्ञमे विनः अनुप्रविष्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रवेतः
नाड्याकारत्वरं मेघानां तौ वानेकगतिर्गतिः पक्वशोफस्याभेदनादयथा से
वितश्च पुंसो व्रणात् पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरं व्रजति सा
दूरगमनात् गतिरित्युच्यते नाडीवत्संस्रवेत नाडीत्युच्यते अन्ये
षां नवं नवकृत्तामनेकामाडी अन्तर्जवेर्का नाडीत्युच्यते से वनाडी अनेकग

१००

साध्याः पुनः स्थूलाः खराश्चलास्तथा मर्मसु कंठस्यान्तरस्याश्च ग्रंथयस्त्वसाध्याः ॥ मेदसश्चैषिनो
र्बुदा न ग्रन्थिलक्षणं च मेदोजितैः योदाः दोषादिभिस्तन्तत् प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ग्रंथे
र्यन्मेदस्तेऽर्बुदं तस्माद्वार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं कथं दोषैः स्त्रीणि रक्तं मांसं मेदश्चेति स्त्रीणीत्यादि तस्माद्बु
दं मेदः कफबाहुल्यात् स्थिरत्वात् प्रायः पचनं न याति ॥ सिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यांतःप्रपी
ड्य च पाचयेत् तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितं मांसांकुरैश्चितं याति चाशु स्रवेत्ततः अजस्रं दुष्टरुधिरं
भूरि तच्छोणितार्बुदं सिरास्थितं रक्तं दोषा वातादयस्ततः संकोच्यांतरं तत्र च प्रपीड्य पाचयेत् तत्
पक्वं च सदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितं मांसांकुरैश्चितं तद्गच्छति वृद्धं च सदा अजस्रं तनं दुष्टरुधिरं प्र
भूतं स्रवेति तदेवंविधं शोणितार्बुदं गच्छेत् मांसार्बुदमेदोऽर्बुदयोः पूर्वलक्षणं तन्न्यथिलक्षणेनैवो
क्तमपरत्वान्नेहोक्तं तेषां समांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् तेषु षडर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे
द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत् अपराणि चत्वारि साधयेत् ॥ प्रस्थितावेतलोर्वादिमथकार्यं कफोल्वणा
दोषा मांसगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते शनैः शनैः यं तं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते अथ कोपं
वेत्तणोरुप्रभृति दोषा गताः कफोल्वणाः मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निविरस्रपथ्यंशो
नैषानेविदधाति तदेतत् श्लीपदं प्रचक्षते ॥ परिपोटपुतेक्रम समनिमित्ररुजं खरं रूक्षं वातात्
श्लीपदं वातात् परिपोटेन युक्तं कृष्णं सुविषमं तीव्ररुजं खरं रूक्षं च स्यात् ॥ पित्तात्तु पीतं दाहज्वरावि
तं कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्बृहत् कफेन गुरु स्निग्धं रुजा रहितं मांसांकुरैश्चितं म

९५

दोषैर्दुष्टैर्लोहितेन मतिर्ग्रंथिर्भवेत् जंतुवृक्कमिवुन्नतं गृह्णन्नस्मि रामांसं च संश्रित्य साधावितः शोफः
समानलक्षणस्मात् ४ मांसले दूषिते मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृ
तिः मांसले राहारैर्मांसं दूषितं ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं करोति ५ प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मां
सेथवानिर्मितं वायुनाकुलंने ग्रंथिभृशं स्निग्धमृदु चलं श्लेष्मतुल्याकृतिर्देहक्षयवृद्धयोर्द्धक्षयवृद्धिमान्
त्राषनेमेदस्नास्वावासिनेस्रवेत् मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्धं वायुना मांसेनीनं मथवा तं चिनीतं मेदोग्रंथिं
भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकृतं तथा शरीरक्षयवृद्धिमान् तयोर्द्ध योपस्य नेतनाद्दसोकरोति सच
ग्रंथिर्भिन्नः सनयनेनानाप्रमसितंसितं च मेदः स्रवति अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु य
त् सोस्थिग्रंथिः अस्थिभंगेनाभिघातेनवा अस्थ्युन्नतमवनतं वा यस्मात् सास्थिग्रंथिः ६ पदातेस्स
सहसांभोवगाहनात् व्यायामाद्वा प्रतानस्य सिराजालं सशोणितं वायुः संपीड्य संकोच्य च क्रोकृ
त्य विशोष्य च तिः सप्रतानात् ग्रंथिं कुरुते स सिरस्तु वृत्तः पदातेः सहसैव जलावगाहाद्वा प्रतानस्य नस्य
ग्लानस्य एव तु कृताः सरक्तं सिराजालं संपीड्य तथा संकोच्य च क्रोकृत्य विशोष्य च तिः स्फुरन्नोरुजं ग्रंथिं क
रुते स सिरा सज्ञाः तिः स्फुरंमिति सारनिस्फलमाष्टिनाष्टवे ७ अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसा
शिनः सार्द्रे वा बंधरहिते गात्रेऽश्माभिहतेथवा वातोस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात्सदाहं कं
डूमान् व्रणग्रंथिरसौ स्मृतः व्रणे तथा रूढमात्रे तथा रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्यार्द्रे वा सार्द्रे व्रणे वंध
रहिते शरीरे अश्माभिहते वा वातो रक्तमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात् दाहादियुतं राष व्रणग्रंथिस्स
तो मतिर्मिः ८ साध्यादोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः मर्मकंठोदरस्थाश्च दोषास्रमेदोजाः ग्रंथयः

९५

यंजनसाधनानि व्रणाधिकारात्परिशीलनाद्व सम्यग्विदित्वोपचिकं विदध्याम् भगंदरेषु सर्वे
षूपक्रमविशेषोऽक्तः शोधनानि तु लक्ष्म व्रणानि षड्कट साधनानि तेषु व्रणाधिकारात्परिशील
नाद्व सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात ॥ छ ॥ अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्ण
मसात्म्यं साहसानि विविधानि च रूढव्रणोऽपि परिहृत्य रेदत्यिकं वा भगंदरव्रणो रूढोपि नरस्तु पृष्ठगम
नादिकं वर्षं यावच्चरेत् यत्किंचिद् वा परिहरेदिति साधनानि ते ॥ छ ॥ इति श्रीमद्गोकदत्त श्रीमद्रुणदत्त
विरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भगंदरप्रतिषेधो नामा
ष्टाविंशोऽध्यायः ॥ छ ॥ अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः कफप्रधानाः
कुर्वंति मेदोमांसास्रगा मलाः वृत्तोन्नतं विग्रथितं ग्रंथिं ग्रथनात्स्मृतः मेदोमांसरक्तस्थिताः क
फप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं विग्रथितं कुर्वंति स ग्रथनाद्ग्रंथिः स्मृतः ॥ छ ॥ दोषास्रमांसमेदोस्थिसिराव्र
णभावा नव ते तेच ग्रंथयो दोषात्मकत्वान्नवसंख्याः स्मृताः ॥ छ ॥ तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसि
तः स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक्
तेषु मध्ये वामारापमादिगुणः अपक्वः स्यात् स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ॥ छ ॥ पित्तात्सदाहः पी
ताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति पित्तेन दाहयुक्तः अथवा रक्तः शोफः शीघ्रं पच्यते भि
न्नः स उष्णमस्रकं स्रवति २ ॥ छ ॥ श्लेष्मणा नीरुजो घनः शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्रवे
त् ३ ॥ छ ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्छत्सु जंतुषु सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः

विनं भगंदरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहं मधुकाहिरेतैः सबीजपूरैःसैलैर्विपाचितं भगंदरादिघ्नं छ
मधुनैलघुनाविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाप्लुता टाः कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहदंतनाडीव्रणरोहणा
भवंति विडंगसारादयोमाक्षीकेनमधुनालीढाः कृम्यादिव्रणरोगणास्युः मागधिकाकणाः पिप्पलीतं
डुलाः रूपंचदृदशिकंचूर्णं छ अमृतात्रुटिवेल्लवत्सककलिंगपथ्यामलकानिगुग्गुलुः क्रमवृद्धमिदंमपहृतं
पिडकाशोथभगंदरानजयेत् अमृतादिकमिदंक्रमेणभागवृद्ध्यावृद्धंमधुना उक्तपिडकादीनजयति
वैनालीयं छ मागधिकाग्निकलिंगविडंगैर्बिल्वयुतैः सवरापलषड्भिः गुग्गुलुसद्दशनसमेतैः तोडयुतैःस
कलामपनाशः मागधिकादिकैर्विलयुतैः पृथक्पलमितैस्त्रिफलापलषट् सहितैः सर्वैस्तुल्येनगु
गुल्लनायुतैनमधुसमेतैः त्रिभिस्तैर्मात्रयाभक्षितैः त्रिभिस्तैर्मात्रयाभक्षितैः समस्तव्याधिहरणास्यात् छ
गुग्गुलुपंचपलंपलिकाग्रामागधिकात्रिफलाचपृथक्स्यात् त्वक्त्रुटिकंघृतमधुलीढंकुष्ठभगंदर
गुल्मगतिघ्नं गुग्गुल्वादिकंचौद्रलीढंकुष्ठादिघ्नं स्वायंभवाख्योगुग्गुलुरेषप्रसिद्धः दीपकश्चूर्णं छ
शृंगवेररजोयुक्तंतदेवक्वाथभावितं क्वाथेनदशमूलस्यविशेषाद्वातरोगजित् तदेवगुग्गुल्वादिद्वयंसेवी
चूर्णमिपुतंदशमूलक्वाथेनसंभावितंशोषेणवातरोगरोगजित् छ उनमाखदिरसारजंरजः शीलपत्र
सनवारिभावितं हंतितत्समद्दिषाख्यमाक्षिकंकुष्ठमेहपिडकाभगंदरान् त्रिफलादिरजअसनक्वा
थेनभावितेनहला महिषाख्यमाक्षिकंशीलपनेकुष्ठादीन्हंति रेनारलोगुरुपुत
रेणाहृता छ भगंदरेषेववविशेषउक्तः शोषाणांत

भगंदरस्यकाप्रमाद्व्याधिविकित्स्यः अनंतरं शाल्यवतास्य शास्त्रमाहरेत् तथाक्षिप्तं लेयं भोजनं च द
द्यात् पीडापांचसमांपिंडस्वेदादयः सस्निग्धाहिताः ॥ सर्वस्य हृषितैच्छेदानालोच्ययोजयेत गोती
र्थसर्वतोभद्रदललांगलार्धान् वर्द्धच्छेदं च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्यचतुरः छेदान् गोतीर्थकादीन् कुर्यात्
तानेवछेदानाह गोतीर्थमादि ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः सर्वतः सर्वतोभद्रः
पार्श्वछेदोर्द्धलांगलः पार्श्वद्वये लांगलकः शास्त्रेण पार्श्वगतेन यच्छेदः स गोतीर्थकाख्यः स चक्रा
वगतेन गोतीत्रिकाकारः सर्वतोपच्छेदः स सर्वतोभद्राख्यः काष्ठाकारः यः एकस्मिन्पार्श्वे छेदः स च
दललांगलकाख्यः कुद्दालसदृशेन हलाकारः पार्श्वद्वये यच्छेदः स लांगलकाख्यः स पूर्णहलाकारः स
मस्तांश्चाग्निनादहेत् स्रावमार्गान्निः शेषान्नैवविकुरुते पुनः व्रणानां सर्वास्रावमार्गान्निःशेषं
कृत्वा अग्निनादहेत् एवं कृते सतिपुनर्विकारं व्रणो नायाति ॥ यत्नेन कोष्टशुद्धौ च भिषक् स्यान्नंतरान
रा नस्य भगंदरिणः कोष्टशुद्धौ वानंतरानंतरा वैद्योपनेत् ॥ लेपो व्रणो विडालास्थित्रिफलारसकल्कितं
मार्जारास्थित्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ॥ स्नेहनिष्पन्नीमलपुलांगलिशालपाठकं भास्मिस
जेकरवीरत्वचा सधार्कैः अभ्यंजनाय विपचेत भगंदराणां तैलं वदंति परमं हितमेतदेषां ज्योतिष्म
मादिभिरभ्यंगार्थे तैलं पचेत् भगंदराणामेतेषामेतत्परमतिशयेन हितं वदंति वसंततिलकं वृत्तं
वत्समाणां च मधुकादिरुतं विलेपनं ॥ मधुकरोध्रकणाम्लविरेणुकाद्विरजनीफलिनीपद्रसा
हिवाः कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोधकाः सवीजपूरच्छदनेरमिश्रैर्लेविया

८०

विदार्य निःशीघ्रमेव असाध्युम्मार्गेणतनजश्चोष्ठेन ॰ ॥ तेषु हन्याच्च कंडादीन्विधायाहरणविशेषतः तेषु
भगंदरेषु व्रणमध्ये यायोच्छृंगाग्निन विद्यात् ॥ यदर्कक्षीरसाधनास्तेषां निवयतनेजोमंत्रेण प्रवाहिनीं वलि
धामेसेवनीं वा समाश्रितेनेतेषाम्पाकृच्छ्रसाध्यनाः यत एकदोषजा हि दोषजाश्चसन्निपातजं सतनं चक्षुं जेत
प्रवाहिणीवलिप्राप्तं भगंदरं तं मन्त्रजेत् तथा सेवनीमाश्रितं यज्जातं तत्तु वर्जयेत् ॥ अस्य पिडिकामेव तथा
पत्राद्युपचरेत् अपक्वस्य कस्तुनि समकार्य यथा पाकं न गच्छति अथास्य भगंदरस्य पिडिकामेव पिडिकावस्था
मेव पत्नं कृतास्य ह्यादि भिषग्योपक्रमे यथा पाकं न प्राप्नोति ॥ पाके पुनरूपस्निग्धं स्वेदितं तत्त्वावगाहनं च
त्रपित्वा शं सविवं पश्येत्सम्यग्भगंदरं अर्वाचीनपराचीनमन्तर्मुखं वहिर्मुखं पाकेन तस्य यस्त्रियमवा
गाहेनव स्वेदितं तनोभासमभि वयं त्रपित्वा स्वष्टभगंदरं पश्येदवाङ्गखयमात्रं मुखं वीनम्यं हवहिर्मुखं च समुद्र
निरूप्य अवाचीनमिति विभाषा चेरलिङ्ग स्थिया मिति साध्येव ॥ः अर्थानन्तरं वमेषिता सम्यक्कृपास्त्रा
णापाटयेत् वहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेणासाधयेत् अग्निना वा भिषक् साधु चारेणा वाष्टकं यथ अनेन
रमंतर्मुखमेषिण्यायां पिण्यासम्यक्शस्त्रेणापाटयेत् वहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षा
रेणासाधयेत् ज्वलनेन वा उष्ट्रक यरमस्य ग्रीवं क्षारेणैव साधु क्वा वैद्यः साधयेत् नवयित्वा ॥ जाडोरेक
नराः कृत्वापाटयेत्स्तयेन कं तास्रस्टासशेषाणाम्प्रस्य दोषं गुदे मध्या शानपीनकाख्यानेकानराना डीः
कृत्वापाटयेत् विनाडीः पाटयेत् अमथ्यायाक हृल्लये व गुदे यादिने मस्तः स्यात् ॥ परिहेपिणाचा
र्यवं नाडूंकैः क्षारसूत्रकः परिहेपिणा व भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकेरेवं क्रमोन्साधयेत् ॥ अ
र्शो भगंदरे पूर्वं मर्शो मिप्रतिसाधयेत् सर्वोपचार्यैः ततजः शाल्मपालवनस्तुनः आहरेत तथा दया
कृमिघ्न लेपभाजने पिट्टनाड्यादयः स्वेदाः स्त्रियमधार्हे जिपूजिताः अर्शो भगंदरे पूर्वं अर्शांसि प्रतिसाध

८०

जापिटिकाशतपोनकवन्निर्नतेनवमलब्बह्वारैश्छिद्रैः क्रमेणाचीयते किंकुर्वाणैः अच्छेनमूत्रसास्रावैःसद
फेनमनवरतंस्रवद्भिः अयंशतपोनकसंज्ञोभगंदरः ॥ उष्ट्रग्रीवमाह पित्तजः पित्तजस्तुभगंदर उष्ट्रग्री
वाख्यः २ ॥ बहुपिच्छापरिस्रावीपरिस्रावीकफोद्भवः कफोद्भवोभगंदरोबहुपिच्छापरिस्रावीस्यात् सवि
परिस्रावीकथ्यते ३ ॥ वातपित्तामयैर्दोषैःपरिक्षिप्यगुदंगतिः जायतेपरितस्तत्रप्राकारपरिखेवचा
वातपित्तामयैर्दोषैःकथ्यते ततुगुदंपरिक्षिप्यगतिः पुरप्राकारंपरिखेवजायते ४ ॥ कफपित्तेन
पूर्वोक्तउन्नामाश्रितमक्थ्यतः अर्शोमूलेनतः शोफः कंडूदाहादिनान्भवेत् सशीघ्रंपक्वभिन्नोसक्ले
दयन्मूलमर्शसः स्रवन्जनसंगतिभिरयमर्शोभगंदरः पूर्वोक्तउन्नामसमाश्रितकफपित्तेपराकु
थ्यतः ततस्तेकोपात्अर्शोमूलेशोफः कंड्वादिमान्स्यात् सशोफः पक्वभिन्नोस्यात्अर्शसोमूलमाश्रि
वक्लेदयन्गतिभि रजस्रंस्रवति सशोफार्शोभगंदरउच्यते ५ ॥ सर्वजः शंबूकावर्त्तोशंबूकावर्त्तस
सन्निभः गतयोदारयंसस्मिन्रुग्वेगदारुणोगुदं सन्निपातोद्भवः शंबूकावर्त्तसंज्ञः शंबूकावर्त्तस
सः स्यात् अस्मिन्सर्वजेभगंदरेरुग्वेगैस्तीव्रैगतयोगुदंदारयंति ६ ॥ अस्थिलेशाभ्यवहृतो
मांसगृध्नायदागुदं क्षणोतितिर्यग्निर्गच्छन्नस्मार्गेलतन्नगतिः स्यात्ततः पूयदोस्मीयोमांसकोथे
ननत्रजायंतेकृमयस्तस्यदारणैः परितोगुदं विदार्यपतितविदादुन्मार्गस्तुतनजस्रसं अस्थिले
शोमांसगाध्येनभक्ष्योयदातिर्यगुन्मार्गनिर्गच्छन्गुदंक्षणोति तवातताङ्गतिः स्यात् ततः पूयपू
स्मीयोगतोमांसकोथेनतत्रस्मिन्कृमयोभवंति तेवकृमवः तस्यभगंदरैरोगागुदंमततयंतः परितो

रहितस्य पुंसः तेषु भगादिषु श्रीयमाणेषु वेष्टितैः शूलैश्च कृमिः क्रमेण वातादीन् वमति ॥ दो
षैः पृथग् युतैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः भगंदराख्यो व्रणो दोषैः पृथक्कृत्रियाश्च तेषु दोषेषि
या सर्वैरेक आगंतुरष्टमो भगंदरः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं अपक्वे यः पि
टिका कथ्यते पक्वे यः पर्भगंदरमाहुः ॥ गूढमूलां ससंरंभां रुग्गाढ्यां रूढकोपिनां भगंदरक
रीं विद्यात् पिटिकां नततोन्यथा पिटिकागूढमूलादिगुणां भगंदरकरीं विद्यात् अतोन्यथा वि
पर्ययेण पिटिकामात्रं विजानीयात् तत्र यथा दारुणां तोदभेदस्फुरणरुक्करी पिटिकामारुतात्
तेषु मध्याच्छ्रावादिगुणा पिटिका पवनात्स्यात् ॥ पित्ता उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता रागिणी तनुरूष्मा
ज्वरधूमायनान्विता पित्तात्पिटिका उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रितरागादिगुणान्विता च स्यात् स्थिरास्नि
ग्धा महामहामूला पाण्डुः कंडूमती कफात् कफात्पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ॥ पांडुराकिं
चिद्दोषाकृच्छ्रपाकाकपानिलात् श्लेष्मापवनात्पिटिका पांडुरादिगुणा स्यात् कफपित्तज
स्तुभगंदरोर्द्धिः समीपस्थित्यस्मारभागेप्रजिवादयिष्यति नेनेद नामपिटिकांशंत्वक्कनानाभिहिता ॥
पादेंगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधस्तथा शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता सर्वैर्दोषैः
पादांगुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका स्यात् ॥ व्रणतां यांति तासां प
क्वाः प्रमादात् तास्त्र पिटिकाः प्रमादादपतत्प्रपक्वाः सद्यो व्रणतां यांति ॥ तत्र वातेन जायते
शतपोनकसंज्ञमंगुस्तपक्षेः पातपीनकचक्रमात् अच्छे स्वच्छिरास्रावमनस्थे फेनसंयुतं शतपोनकसंज्ञपं तेषुम

मा.नि.

नप्रकारेण तीरेस्थितानानन्तरं नं प्रतिसारणीयेन शोधितानां समसराजीरेवं मधुयष्टीकल्कितेन च जलेनावस
येद्वि शोधयेच्च वसनेन तिलकल्केन पुनरपि च यानलीराशो क्षिप्तान् पूर्वं देवानि शापेन शोधितानां पगनन
षास्रव्याविराजसः संचूर्ण्यां नलराशे सचूर्णेन योजयेत् यार्थाः तानेवाह नलदेयानि रूपकं दन्तिकं पम
कादीस्यादि किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगुणसहितैः सचूर्णैः योजयित्वा चैनं तिलपिष्टं सकलचार
कादिगं पडुष्यसिद्धेन क्षीरेण सहपीड्येत् ततस्तेन तैलसैंधकादिभिर्नलदादिभिश्चकल्कीकृतैर्दुग्धसहितैः
पचेत् इक्ष्वग्ना राजवृक्षयतैलमतिवीर्यमस्थिस्थितकर्णपयोग्र्यपरं नश्यति नाडीनाशनतिवीर्यवान् व्यापिनोप्या
गजपत्रि विविधैः पानमस्यादिभिः प्रयोगैस्सा गताः ॥ इति श्रीमदृणांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि
तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भगन्दरप्रतिषेधो नाम समविंशोध्यायः ॥ व
णसामान्यमुक्त्वा भगंदरप्रतिषेधमाचष्टे अथातो भगंदरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः इत्यपि पृष्ठगमनकठिनोत्कट
कासनैः अर्शोनिदानाभिहितैरपरैः स्वनिषेवितैः अनिशादष्टपाकेन सद्योवासाथवा गदः प्रायेण पिडिका
पूर्वा योगुलेद्व्यंगुले पिवा पायोर्व्रणोन्तर्वाह्यो वादुष्टः स भगंदरो भवेत् वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्प
दनात्मकः भगंदरः सहसपद्माद्भिरर्शोनिदानोक्तैरपरैरपि निषेवितैरशुभमभ्याकृतकर्मविपाकेन
सद्योवासाथ चिरेणाभिः पायोरंगुलेद्व्यंगुले वा पायोर्व्रणोन्तर्वाह्योवावाह्यलिपाः नपिडिकापूर्वोऽदुष्टः स गो
वस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वात्स्पनसमावः स भगंदरः स्यात् ॥ सर्वश्चद्वारपश्चात्क्षिपावतः भगवास्थिगुदासे
षदोधमायाभूमिभिः वातमूत्रशकृच्छुक्रैः स स्रवेत् मतिक्रमात् भगादीन् सर्वान् दारयतिक्रूपा

ध्मंगानवासनैर्बिल्वान् बल्लायहिनान् भग्नस्य योजयेत् तथा वस्तिकर्मपाकुसेद्रूपकः पंचांगमूला
दिनोक्रमभ्यसेन् शाल्मरसड्ग्याद्यैः येष्टिकैरविहादिभिः मात्रयोपचरेद्युग्मसंधिसंश्लेषकामि
माढिनोक्रमभ्यसेन् शाल्मरसड्ग्याद्यैः यष्टिकैरविदादिभिः नात्रयोपचरेद्रुग्मसंश्लेषकामिति।
लानिनशास्यतेनस्संसंधिविश्लेषक्रहिंसा शाल्मादिभिस्तयायेष्टिकैरविदाभिः संधिसंश्लेषका
रिभिर्मात्रयाभग्नस्यपाणचरेद्रूपक्रमेत् तस्यभग्रस्यस्नानिन्नशास्यते यतः साग्लानि संधिवि
श्लेषकुरुते ॥ लवणंकटुकंक्षारमम्लंमैथुनमातपं व्यायामंचनसेवेतभग्नारूक्षंवभोजने
भग्नोलवणाकंरूक्षेवाहारंनसेवत ॥ क्रमान्निलान्विरजसाररवसवहानूसमन्ति यावद्दितिवा
रिणावासयेत् संशोषयेद्दिनेयुग्मे सायंचेक्षनन्तीरेनच्छवमथुक्रमपिनेवतोपि पुनरपि पीन
ययस्कांस्तान्द्ववदेवशोषितानावाटविगतत्वचा नरजस्कानूसंचूर्णमाच्चूर्णितेयेस्मात् नलस्वा
लकलोदिनिकानवमितिलवकुष्टवलाद्यपैः अगुरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारु
पद्मकादिगणैनैमिलपिष्टननभ्रतन् समसर्गंधभैषज्यसिद्धद्रव्येनपीडयेत् शेलपराश्लाघ्य
मतीकसेककालानुसारीननयत्नरोधैः सहीरघक्तैः सप्तपक्कदूर्वेस्मलेपचेन्नेलदादिभिर्यग
यतैलमिदमन्त्रममस्थिस्थैर्यकृज्जयतिवाग्भ्यविकारान् वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापि
नोपिविविधैरुपयोगे क्रुमान्निलानवहम्यस्थिरेजलेसमरात्रीविगतरोमक्रमस्तथाद्दव
सनसंयतानवासयेत् पतौप्स्मपविरलान् विकीर्यप्रतिदिनंसंशोषयेत् तथैवपूर्वोक्ते

९५

गार्थ्वकीलाः कीलकाः पंचस्थिग्रस्थिलिद्वे नवः काथिः तेषां वस्थानास्यात् जंघोर्वीद्वेद्वे
कीलकौ नलेपकः कीलकौ श्रोणिभगस्य पृष्ठवंशानभगस्य पार्श्वयोर्द्वौद्वावेकरक्तिन्न
नप्रवाद् श्रोणिपार्श्वमादि वक्षस्तनकयोश्च भगस्यैवेकैककीलकौ योज्याः विशेषस्तनोना
मदिष्य कीलकोयोज्यो युक्तिवशात् ॥ सोऽतेभगसंधीन् विधिमेवं समाचरेत् भगस
धीनां विमोक्षे एवं प्रकारं विधिं समाचरेत् संधाश्चिरविमुक्तास्तु स्निग्धसिन्नान्स्वदुकनात्
उक्तैर्विधानैर्वुध्याच यथास्थानमानयेत् चिरविमुक्तांस्तु संधानपूर्वं स्निग्धान् यथाम्
स्विन्नान्स्वदुकनात् यथोक्तैर्विधानैर्वुध्य च विशेषेण यथात्मीयस्थाने प्रापयेत् ॥ अस्थि
धिभग्रेरूढे तन्विषमोल्वणसाधिते आपोथ्य भंगंयमपेत्तनो भग्नवदाचरेत् असंधोभग्न
रूढेवविषमोल्वणसाधितेसति भंगमापोथ्य भंक्त्वा यथास्थानं भंगं यमयेत् अनन्तरं भग्न
वदाचरेत ॥ भग्नेनैतिर्यथा पाकं प्रयपनेन तथाभिषक् पक्वसांसशिरास्नायुः संधिः श्ले
षन गच्छति भग्नं यथा पाकेन प्राप्नोति तथा वैद्योपनेतुं कुर्यात् यतः संधिः पक्वमांससिरा
स्नायुः संधिः श्लेषनयाति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भगस्य योजयेत् चतः प्र
योगान् वस्ताश्चवक्तिकमेवशीलयेत् वातव्याधिकथिता स्नेहाश्चतः प्रयोगान् यान्नरा

निनामाकर्णानिकोष्ठाणिभुज्यंतेकुट्टिलीक्रियंते तथानलकानिभंगेयानि कपाला
निचविदार्यंते अस्थानिचास्थानिवाङ्गुल्येनस्फुटंति एतत्सर्वंदुःसाध्यं ॥ अथवानन
मन्नमसमन्नंनेवावपीड्येन ग्रोह्छेहनित्मिममथोगतंचोपरिवन्नेयेन ॥ आछन्नोमी
उन्नोन्नामचमसंहेएवंपनैः संधीन्शरीरगान्सर्वाम्स्थूलानण्यचलानपि इमैतैः स्था
पनोपायैः सम्यक्संस्थाप्यनिश्चलं परिभ्रमनमपिक्षिविष्टपिन्वामवेस्तनः कदंबोदु
वरास्वत्थसर्कार्जुनपलाशजैः वंशोद्भवैर्वाप्यथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः सम्यक्तैः
समंनिस्तैर्भैर्वल्कैर्विशेषविज्ञायचक्रनेलेवानत्त्राथपसंयुते सखेवासंविज्ञानतावंय
नवावचारणीयं ॥ एततेनसेककलेपाम्स्चविदध्याद्ग्राधीनलान एतनसेकादीमुस्त्री
नलानक्कर्यान ॥ मसिष्टिलानंसमपिष्टंमधुशेषयमायिते प्रातः प्रातः पिवेद्वद्धः शी
नलेलाह्यपायते मधुशेषयमायितेगोडुग्धेशानोभूतेसचूर्नलालापाविते मधः पुमा
नप्रातः प्रातः पिवेत ॥ सवृणामानमग्रस्ववृणोमपुच्छनोत्त्रैः कषायैः पतिसायीयथशे
षोभंगोदितः क्रमः सवृणोभग्रस्यावृणोमच्चूनोत्त्रैः कषायैः प्रतीसानीसारणीयः अ
थशेषः क्रमोभगकथितोविधेयः ॥ लेवानिवृणामोसानिप्रतिष्यमधुमयिषा सदधो

९१

नयात्कृशादीनामविपन्नदुसाध्यं ॥ भिन्नंकपालंपक्वयोःसंधिमुक्तंच्युतंचयत् जघनंप्रतिपिष्टं
चभग्नं यत्तद्विवर्जयेत् कृशयोःकटीप्रदेशोपक्वपालेविदारितं पच्चसंधिविमुक्तंपच्चसंधेच्युतंत
थापच्चजघनेप्रतिपिष्टंचभग्नंयत्तद्विवर्जयेत् परिहरेत् ॥ असंश्लिष्टकपालललाटचूर्णितं
तथा यच्चभग्नंभवेच्छंखशिरःपृष्ठस्तनांतरे ललाटमसंश्लिष्टकपालेभिन्नं चूर्णितंचनोप
क्रमेत् शंखशिरःपृष्ठस्तनानांमध्येयद्भग्नंभवेत्तच्चवर्जयेत् सम्यक्प्रमितमप्यस्थिदुर्न्यासा
त् दुर्निबंधनात् संक्षोभाद्वापिपद्भ्रष्टेहिक्रियांनहिविवर्जयेत् आदितः प्रथममेवय
त्वास्थिदुर्जातमप्यगुप्तस्तन्नस्यात्तच्चदुःसाध्यं अथवास्थिसंधियो
दुर्जातःस्यात्सचदुःसाध्यः दुर्जातेचदुर्जातमप्रदुर्जा
तंनपुंसकमनपुंसकेनैकशेषः तरुणा
स्त्रीनिभुज्यतेभज्यतेनलकानित्तु क
पालानिविभक्तानिस्फुटंतन्न
न्त्रानिभूयसानथा
तरुणास्थी

९१

241

सर्वस्यापनं पर्याप्ताद्रुपयोगाय न ध्यानं तु देहस्य ते पानादिभिरभ्यंगो हेत्वादिप्रका
र् संधीनां भंगो संधेर्वा संधिभंगे प्रसारणे आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तनाच
ररस्मिन् संधिभंगे निशोफः सर्वांगस्यास्य निद्रायेन रुजा अल्पविशेषिते अशक्ति
पीड्यमाने च सशोषु तास्मात् इति संधेर्पराभंगस्य लक्षणं उक्तं तत्र भंगभेदेनाविक
याभिहिते न समर्व्वस्य भंगस्य साध्यने चिकित्सितेन यथा वभोगायस्मात् तथापरेस्म
ने ह्यो प्राज्याणदारिय नस्थिस्पर्शपाश्वंकरोति यत् यत्रास्थिलेशः प्रविशेत्मध्य
मस्थोविदारितनाभयं यद्वाभिघातेन किं विरेवावशोषितं उन्नम्यमानं हननं वाच्छमज्ज
निमज्जति ततः दुःसाध्यं क्रूपापाशक्तिवान्तलास्थिनामपि प्राज्यास्थनेणवस्य प्र
स्थाणवः प्रभूतसूक्ष्माः तदारादारणानि विद्धेनेयत्रास्थिनि तत्प्रभूताणुदारियद
स्थिनतत् दुःसाध्यं यत्रास्थिस्पर्शमनिशाष्टंकरोति तद्वदुःसाध्यं यत्रास्थिलेशो
दारितः पाटितोस्यामध्यप्रविशेत् ततच दुःसाध्यं यद्वाभियातेनभग्नंकिंभूतं किं
विरेवावशोषितं भवेत्तत्तद्दुःसाध्यं यद्वोन्नम्यमानं हननं समं स्यात् तद्वदुःसाध्यं

लेरोपणमुत्तमं नालीसारिभिः कल्कैलेपकैर्न्नैलैसद्योव्रणेव्रणरोपणपरमञ्जं ॥ गूढप्रहाराभिहृ
तेयत्निते विषमोच्चकैः कार्यं वातास्रनिवृत्तिमर्द्दनाभ्यंजनादिकं गूढप्रहाराभिहतेनत्वाविषमंप
तितेनत्वोच्चकैः पतितेनचवातरक्तहरादिकंकार्यं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणमभिहतं हतं वा
सयेत्तैलद्रोण्यां क्षीणंमांसरसाशिनं विश्लिष्टदेहादिकंनरंतैलद्रोण्यांरसाशिनंवासयेदिति
इतिश्रीमत्सांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सद्योव्र
णप्रतिषेधोनामषड्विंशोऽध्यायः ॥ अस्मादनन्तरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः प्रारभ्यते ॥
अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोऽस्थ्नः संध्य
स्थितः प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्ता इतरस्मि
न्नस्पर्शासहः सर्वावस्थासु तिव्यथा अशक्तिश्चेष्टनेले
पिपीड्यमानेसशब्दता समासादिनभंगस्य
लक्षणंबहुधानतत् भिद्यते
भंगभेदेनतस्यस

त्रणापंत्रणासंवत्सरंयावदत्नवह्निने ॥ छ ॥ उदरान्मेदसोवृद्धिंविनिर्गतोभस्मनामदाग्रवकीर्यक
षायेर्वाम्लतोमलेस्नतः समं हढंबध्याचसूत्रेणाबद्धयेत् कुशलोभिषक्ततोलोनाग्नि
प्तनमेनशस्त्रेणासकृदेवनस्यादन्याथारुजाटोपोमरसृवीछिद्यमानया सतोद्रेणाव्रणा
वद्धेसजीर्णोन्नेचूर्णंपिवेन लीसंवासाक्कनाविडालालाहागीत्तरकैः स्नौ रुग्यदजनिमय
स्यान्नैःपंपसृंवोदितोविधिः मेदोग्रग्युदितेनतच्चैलमभ्यंजनेहितं जवसन्मेदसोवृद्धि
निर्गतोभस्मना मदा अवकीर्याथवाम्लत्वाचूर्णैः कषायैर्मूलेरवकीर्यततोमूले
नसमंदृढं चक्कत्वामत्रेणाबध्वाततोत्तोनवह्निप्तनमेनशस्त्रेणाकुशलोवैद्योमकृदेवव
द्धपेत् अन्यथाछिन्नयारुजाघ्राटोपोमरसृवीस्यात ततोव्रणोसमाहीकेवद्देन्नवसजी
र्णोसनिचूर्णंपिवेत् अथवाशाकरादिभिः शुनदृष्टंपिवेनचतुर्गुणेनहीरंवारुजाराहृत
त् अन्ननरंसृवोक्तोविधिनत्रमेदोग्रथ्यादतंतैलमभ्यंजनेहितं ॥ छ ॥ नालीमंपघ्रकंमा
सीहरेणावगुरुचंदनं हरिद्रेपमवीजानिमोशीरमंथकंचतैः पधंकसंयोत्रणाकृत्तंने

ष्टते अंगुष्ठमात्रप्रदेशके ऽञ्जलेनो हेतुर्येदपि नयं मर्माणि विशं मं न सकालेपीर येनि च मुक्षमे
त्रतीरेणाद्दीक्षतं वहच्छनपरिस्तनमगुष्ठमात्रलं प्रदेशे जले नो हेतुर्येन नथा एवमेवमर्णपनाय
विशं वितिनक्कालेच पीरयेनि ॥ ह्य ॥ यूणासोऽल्मेह हृत्वा ह्यकोष्ठ मे ऽवमनाविपात् नसमा गोनज
वरं पाटयित्काप्रवेशायेन् यथा स्थाने स्थिते सम्यग् गेहे सीघ्येदत्रवृणा स्थानादपेनमाद त्रजी
वनं कुपितं च नन वेष्टयित्वा तु पट्टेन वृन्तेन परिषेचयेत् पापयेत्तनतः कोलं विज्ञानेलपुन
पपः मडुक्रियार्थमाकृतो वायोस्मायः पद्मनये अन्तर्वर्तिनवर्षवयथोक्तोवणपत्रणाव
ण सृत्तनाटं नमव हृत्वाद्भोष्ठमनाविपादं तं जठरंतसमागेन पाटयित्वाप्रवेशात् यथा
स्थाने स्थिते सम्यग्गेहे सतियमाह्रणसी ध्येत् स्थानाच्युत मे त्रजीव नंदर
ति कुपितं च तत्रैव पट्टेन वेष्टयित्वा पश्चाद्धृतेपरिषेचये
त् अन्ततरं विज्ञाने लाग्नितका
लं दीरं पिवेत्तु क्तनोम
हृकरणा सपवमानस्य
वपवर्त्तनायय
यो क्तो।

१२

१२

245

वति छिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्ठभेदो द्विप्रकार उक्तः प्रथमे छिन्नांत्राख्ये मूर्छादयो
स्युः किंच दैवस्तु द्वितीये भिन्नांत्राख्ये निशायेन बाधकास्तु छिन्नांत्रो देही ससंशयी स्याज्जी
वने भिन्नांत्रो न जातु जीवति ॥ यथा संमार्गमापन्नापस्य विण्मूत्रमारुताः सुपद्रवः स भिन्न
पि कोष्ठे जीवन संशयं यस्य विण्मूत्रमारुता यथा यथा मार्गं प्राप्ता विगतोपद्रवश्च स नरो
भिन्नकोष्ठोपि सन् जीवति ॥ अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं पनतोन्यथा
उत्संगलिसिरो ग्रस्तं न च्येके च दंतिनत्वंत्रमभिन्नं निष्क्रांतं
प्रवेशनीयमंतरे न च तोन्यथा भिन्नमित्यर्थः
अस्यैवमाचष्टे उत्संगिलशिरसाम
कोटिशीर्षेण ग्रस्तं भिन्नमप्यंत्रं
प्रवेश्यं ॥ शत्रालपयसासि
क्तंरक्तोलितांगुभिः प्रवेशो
पेत्क्षिपन्नवीचनेनाक्रमणैः शनैः अंत्रं निष्क्रांतं तृणा
दिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाभ्यक्तं क्षिपन्नवः शनैः शनैः
प्रवेशयेत् ॥ क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कमभिसर्पिः परि

मेदोभागे पैत्तिके स्योत्पिरस्रागमने ॥ शूलभिन्नोष्ठपादः सूक्ष्मे श्लेष्मोत्ती भिरभिषूयेते
मुसजा स्यन्दमाने नपासं सूत्रणवाहिवन्न साणयोभिन्नोपि सूक्ष्मे श्लेष्मोत्तो भिन्नोहिते न
स्पन्दमानेनाभिष्ट्यंतेयोग्य सूत्रणवास्तिरिव ॥ तद्वातलौहितपातपादो
च्छासकराननं रक्तालपांडुवदनमानाद्वंच विवर्जयेत ॥ तेषमध्ये व्रतं वालीनं पीत

पादेशीतोच्छासंशिशिरकं पीनवक्त्रं लोहितासंपांडुवदनमानद्रं च वर्जयेत ॥ ॥
आमाशयस्थं वमनं हितं पक्वाशयाश्रये विरेचनं निरूहं च तत्र स्नेहोस्ते विशोधनेः
आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं पक्वाशयगते विरेचनं निरूहं च विगतस्नेहहस्ले
स्त्र विशोधने हितं ॥ यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः भुंजीतान्नं यवा
गुं वासिकं यवमयवना यवागीमांसरसैः स्नेहहितैः स्वं भक्षयेत् ये चांसे यवान्वितं
पिवेत् ॥ आतनिः स्त्रुतरक्तस्त्वभिन्नकोष्ठः पिवेदसृक अतिनिः स्रुतिलो
हितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिवेत् ॥ छिन्नं भिन्नं त्र भेदनकोष्ठभेदो द्विधा स्मृताः
मूर्छीदयोस्याः प्रथमे हितीये वनिवाधकाः क्षिणं त्रसंशयी देहो छिन्नांगो नेवजी

च्छामरात्तं समुपाचरेदिति वचनात् मलस्तंगहृत्तं नावपूरकमस्माद मलस्तंगस्य
मजातस्य सूत्रता वन्यनीवजाम्मलिप्का नवादेत ॥ रक्तपूर्णकोष्ठस्य सास्वेदव
तिनिधापयेन्न अंगादन्यसाद्रुलोहूने मलिनास्मि नत्रणे स्वेदवतिनिधापयेत्
॥ हृगावगाढाः सूक्ष्मास्यायव्रणाद्रणाः अन्तःशोणिता सेचयेत्स्रक्षमलेन सूक्ष्मने
त्रार्पितेन नतान् येव्रणा हृतवगाढादिगुणास्तांश्च कलेनकोद्रूककाष्ठगुडवेन
तैलेन सेचयेत् किंभूतेन सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन सूक्ष्मेन ॥ भिन्नकोष्ठस्य जाप
णोमूर्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ज्वरदाहस्तव्यध्मानं भक्तस्यानभिलंदनं सगो विण्मूत्र
मरुताश्वासः स्वेदोलिरत्नता लोहगंधतमास्यस्याहात्रेचविगंधता भिन्नकोष्ठेरके
न पूर्णे मतिमूर्छायाः सु: ॥ आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि आध्मानेनातिमा
त्रेण शूलेन च विशस्यते आमाशयस्थे रुधिरे रक्तघर्दमतस्याध्मानेनातिमात्रेण
शूलेन च विशस्यते प्रपद्यते ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरे शूलं गौरवमेव च नाभेरध
शीतता चैव स्यादित्यर्थः रक्तस्य वा गमः पक्वाशयस्थलोहितेन शूलसहितेन गौरवं भवेत् ना

कर्णस्यानाऽहृऐ स्रुते सति तैलेन स्रोतः पूरयेत् ॥ कृकाटिकायां छिन्नायां निःशब्द
स्यपपाहते समं निवपणवधीयात स्रवा णीं त्रिनिःशंरं कृकाटिकायां छिन्नायां वाते
पिनिर्याति सनिसम स्याप यितास्रु नाचमितं तं शीघ्रं वधीयात ॥ श्रामाथ गुर्वेला
जातीचंदनपर्पटैः शिलार्द्धम स्नातस्योसिद्धं मेलवरोपणं काकातुमार्पादिभि
कभिकल्कितैः सिद्धतैलहवणायो रोपणं ॥ छिन्नं निःशेषतः प्रात्वा दग्ध्वा तैले
नयुक्तितः वधीयात्कोशबंधेन नतो व्रणवदाचरेत् निःशेषणछिन्नं वोरवादग्ध्वा तै
लनयुक्त्याकोशबंधेन वधीयात् अनेन तं व्रणमिवाचरेत ॥ कार्याणात्पाटते
विद्धे भंगाद्विवालिनेक्रिया विद्धेशल्पाहते सतिभंगाहिदलिनेक्रिया ॥ शिरसो
पहते पात्ये वालवर्त्तिप्रवेशयेत् मस्तलंगस्तुतेक्रु दोहन्यादेव चलोमया व्रणा
रोहतिचैकेकंशनेरपचयेकवे मस्तलंगस्कसैरवादेमसिक्कानतमनावमीत
शिरसाणाल्ये निपतितेसतिवालवर्त्तिप्रवेशयेत अन्यथा मस्तलंगस्रावात्वात
वाणः कुद्दपवंव्रणेनहन्यात् व्रणेरोहतिसत्ये केकंकचंप्रानैर्नयेत् आवरमो

८१

८१

249

कर्णस्थानाद्र्ध्वेस्तु ते सतिने लेनम्बोतः स्यायेत् कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गि
कृत्यपमाहते समंनिवपणवधीयात स्कन्धाशीर्षं निरंतरं कृकाटिकायां छि
न्नायां वा ते पि निर्याति सति समं स्यापयित्वा स्कन्धाच निरंतरं णीञ्चैव धीयात् ९
आज्येन सर्पिषा वात्र परिषेकः प्रशस्यते उक्तानो वानि भेषजानि तर्पयीत व स्वयं
त्रितः स्वाज्येन हुतेन च परिषेकः श्रेयः उन्नानसत्व भोजनैर्भेषजैनसपवित
स्पणात् ९ चानेशाखा सन्ति येक स्यंगात्रे समप्रविशिने स्नावेलि
तवंयेनवधीयात् चनवासमाचर्मणागो फणावंधः कार्यस्तासंगते व्रणेशा
खाम्रहतमानरंतिर्यकास्थितं शरीरे समकस्यापयित्वे स्नावलितवंधेनव
नेनवासमावधीयात स्वसंगते व्रणे चर्मणानो फणावंधो विधेयः ९
पादौ विर्दं विमुक्तस्समोसनेत्रचवारिणा ॥ प्रवेशपवृषणौ सीवनेत्से ॥
विस्रामनसंजयथा कार्यस्तुगोफणावंधः कस्मामावेष्टणपेटकंस्वेह ॥
सेकेनकुर्वीततत्रक्लिच्यतिहियातिहिव्रणः विलविमुक्तस्य पादौने ॥

श्रवणे चूर्णं नियोजयेत् घृष्टे व्रणे पीडा मृणपुष्पस्य चूर्णं नियोजयेत् ॥ कच्छा
दीप्यवत्त्वेन शूवत्तेष्ठन व्रणेक क्षारीं नियोजयेत् विच्छिन्न प्रविलीवितनोः
सीवन विधिनोक्तेन वन्धनेनानुबन्धनेन पीडनेन विच्छिन्ने प्रविलविते निवद्ध व्रणे सीव
नपूर्वोक्तेन तथा वंधन वपत्तान योजयेत् ॥ असाध्यं स्फुटितं नेत्रं मदीर्णलं
वंतेन यत सन्निवेशनं यथास्थानं समथा विद्धसिरे भिषक् पीडयेत्पाणिनाप्त।
मपलाशं तागिलेननतः स्फुटितेलोचनमसाध्यं अस्फुटितं तयेन्त्रं नमदीर्णलंवनेन
न स्वस्थाने सन्निवेशणस्या विहितसिरे पद्मपत्रांतरे तेन हस्तेन पीडयेत् ॥ ततोस्य सेचये
त्सेनतर्पणं च हितं हविः विपक्व याज्य सान्दं गौ वक्षीरमंकोन्यलैः समपयस्कः प
नहि सर्वनेत्राभिघातजित् अनेनन रसमस्यान्तरस्यच्युतंक्षाग मस्तीरैः समस्यादिभिः कल्कैः पक्वं
सेवनाद्धि हितं यत तच्छूलं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ गलपीडावसन्ने हि शिवमनोकाशनत्त
वाः प्राणायामोच्छ्वासकार्ये क्रियावसन्नेत्रवत् गलपीडनमवसन्नेत्रे च मनादयः कायीः
प्राणायामो वान्तथा सन्नने च क्रियावात हिताः ॥ कर्णस्थानाच्युते स्रुतेस्थाने सेलेन शयेत

तथाप्रततैरेकस्माद्वर्णादितैः ७ ज्रुष्टेविदलतैश्चेघसुत्रत्रामिष्यतेविधिः ततो हि
तंसद्वव्यसंपाकलेनाप्सुजायते यथापूर्वाङ्काविक्रिसाज्ञप्यते यस्मान्नयोर्द्वे
विदलितयोरसमेलस्सवति तेनतत्कारणेनचतयोरागुणोद्भवपाकोजायते ७
ग्रन्थे मध्यस्सवतिप्रायसोमत्रविततै ततोरक्तत्वयाङ्गापौक्रूपितेतिरुनाको
रेहपानपरीषकसेदलेपाय्यनादनं सेहवास्तिचक्रुर्वीतवातद्रोषप्रसाधितं
ग्रमत्रविततेवज्ञरकेस्सवति नचर्वदिपाकंयाति ग्रन्तेलरमस्पतरकस्यावात् पव
नेक्रूपितेतिरुजाकोसतिसेहपानादिकंसेहवानिचवानहरौषधप्रसाधितंकु
र्वीत ७ इतिसमाहिकःप्रोक्तः मयोव्रणाहितोविधि समादाङ्गतवेगेनपूर्वो
क्तविधिमाचरेत् इत्येवसमाहिकः मयोव्रणाहितोविधिरुक्तः समाहेननिवृत्तइति
प्रागवयहसेणगितिठक समाहाहूर्ध्वंगतेलोभेसति पूर्वोक्तविधिव्रणप्रतिषेधो
क्तंकुर्यात् ७ प्रायःसामान्यकर्मेदंवक्ष्यतेनपृथकपृथक् प्रोयोवाडुल्यतसयो
व्रणापतत्सयोमान्यकर्मपृथकरविशेषणकर्मभणिष्यते ७ ज्रुष्टरुजानिग्रहा

253

८३

शेषास्थियत्न पातितं पक्ष्मीभूतया तिलं स्यात् सूक्ष्मसूत्रवेणुशलाविंदयन्त्रहिस्यक
ष्यते कोष्ठवर्तिते अन्त्रं तु कोष्ठे यदि हृत्तं नाडिनं स्याच्छेतेविदलितं न तन्न ह्रस्वते यस्य
ऊरः क्षतपरीतत्तं तत्पतत्त्वाद्भिः सहास्थ्या एव तानाने छेदः सद्योव्रणं सिंचेदग्र
यष्ट्याह्वसर्पिषा नीवश्च पैकवोऽस्मेन बलातैलेन वा पुनः अथैव व्रणस्वचूर्ण
तानासह्यवेतिस सद्योव्रणं तीव्रव्यथमभ्य पद्मीह्यतेन कोस्नेन बलातैलेन वा पु
नः पुनः सिंचेत् ७ ततोऽव्रणं नियद्राष्ट्रेन कालेविमतस्य च कषाय पीतमय्य
र हितपालेपादपो हिताः ततोऽव्रणमभ्युषणानयेत कालनिग्रहीतस्य च कषायार
पालेपयापाशस्यते छ सद्योव्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशोषतः मधुसर्पिश्च युं
जीतपित्तश्लेष्मुरिमाः क्रियाः सद्योव्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माली
कं सच्यूतपुंजीतं तथा पित्तधीश्च पीताः क्रिया हिता ७ संरंभेषु कर्तव्यमूर्ध्व
वा यशोधनं उपवासो हितं भुक्त पतनंतरं क्रमात्तण समरंभेषु व्रणेषु ऊर्ध्वमध
श्च शोधनं कार्यं तथोपवासो विधातव्यः यवस्यावपानतृप्तीक्रभोजनं हितं

८३

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुं
दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पंचविंशोऽध्यायः २५ व्रणप्रक्रमात्स
द्योव्रणप्रतिषेधं व्याविख्यासुराह १ अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
सद्योव्रणा ये सहसा संभवंत्यभिघाततः अनेनेत्यपि तेरंगमध्यानेत्वष्टमष्टधा घृ
ष्टावकृत्तविछिन्नप्रविलंबितपातितं विद्धभिन्नविदलितं अभिघातात्सहसैव ये स
द्योव्रणा जायंते अस्यांसौरपितैश्चैतोः शरीरे त्वष्टमष्टधा कथ्यंते तानेवाष्टप्रकारा
नाह घृष्टेत्यादि अथैषामेव लक्षणान्याह तत्र घृष्टं लसीकया रक्तलेशेन वा यु
क्तं सभाषं छेदनाद्भवेत् अवगाढं ततः तत्रं विच्छिन्नं स्यात् विच्छिन्नं स्यात्तनो
पिच प्रविलंबि सप्राणाषेस्थिपातितं पतितं बंबेना सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धकोष्ठ
विवर्जितं भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुत प्रहारापीडनात्येषास्त्सहास्या
स्पष्टेनोगतां तेषु मध्ये घृष्टं लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं स्रवेत् छेदनोत्सेधा
षंतस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् ततोऽप्यगाधाद्गतं विच्छिन्नं स्यात् प्रविलंबिस

दंतोमर्धमसैलंसांजनंचलेपोरोमोद्भवकरः तुत्थेवतैलपीतस्तुनाचनस्यान्न
कोहिजामषोपूर्वगुणः ॥ व्रणिनोरास्नकर्मीतस्यपथ्यापथ्यान्नमादिशेत व
णिनोपास्नकर्मविधिकथितंपथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ॥ दूर्वाचमूलेवर्गस्त्रवा
तघ्नोवातिकेहितः न्यग्रोधपद्मकाद्योस्तुसिन्नप्रद्रुचिते श्रावस्वधारिन्नस्त्रः
कफमिश्रास्तुमिश्रजे दूर्वाचमूलेतथैवर्गोवातघ्नोवातािकेहितः तथापि
पैत्तकेन्यग्रोधाद्यः पद्मकाद्योहितो श्लेष्मकेश्वारग्वधादिः कफघ्नोहितः मिश्रे
तुमिश्रतोपक्रमोहितः एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः चूर्णोवि
र्त्तिश्चसंयोज्याव्रणेसमयथामयंएभिः पूर्वोक्तैप्रक्षालनाद्यः समवणेस नि
पथ्यास्वयोज्याः ॥ जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवामंजिष्ठा
भयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्तांह्वबीजान्वितैः सर्पिः साध्यमनेनसूक्ष्मवदनामर्माश्रि
ताक्लेदनोगंभीरासहृजोव्रणाःसगतयः शुद्ध्यंतिरोहंतिचन्याप्याविधिः सर्पिः साध्यंश्र
भयभृशिरामजश्चैनेनसर्पिषासत्वरोह्वः सम्मंस्यात्पक्वव्रणःसंशुद्धोति रोहंतिवेतिशार्दूल
विक्रीडितवृत्तं

८९

केनघृतेनरोपयेत् रोपणद्रव्यसिद्धेनतैलेनकफवातोत्थान्रोपयेत् कुष्ठका
ष्ठीरोप्रभयासर्जसिंदूरांजनतुत्थकं चूर्णितैलमदनैर्युक्तंरोपणमुत्तमं काक्षा
दिकंसूक्ष्मरजःकृतंतैलमदनैर्युक्तंप्रोक्षेद्रोपणं ७ समानांस्थिरमांसानांनख
स्यानांचूर्णं ७ समानांस्थिरमांसानांतानखस्यानांचूर्णरथ्यते समनींचणा
नांस्थिरमांसानांतानखस्यानांचूर्णमिदं ७ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फल
रोध्रजैः त्वचमाप्रनिगृह्णतित्वक्पूर्णैश्चूर्णितव्रणं ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्र
णश्चूर्णितः शीघ्रमेवत्वचंनिगृह्णति ७ लाक्षामनोह्वामंजिष्ठाहरिताल
निशाद्वयैः प्रलेपःसघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरःपरः परं लाक्षादिभिर्घृतेनक्षौ
द्रसहितोलेपःपरंत्वग्विशुद्धिकरः ७ कालीयकलताम्रास्थिहेमकालार
सोत्तमैः सगोमयरसःसवर्णकरणः परं कालीयकादिभिर्लेपःसगोशकृद्र
सःपरंसवर्णकरणः दग्धोवारणदंतोंतर्धूमंतैलरसांजनं रोममंजननोले
पनंतैलपरिहृतं चतुष्पादत्वग्रोमास्थिवक्र शृंगाखुरजामसी वारणा

८५

257

र्म्मणश्चोध्यासु: पटुत्वादार्थेन्द्रवक्रक्लिन्नो नदेवम्बुद्धानां व्रणानां शोधणं
रोपणं च अस्थिगस्थाः ह्रस्वार्थंकटुफलमधुपरिका समगाधानकोष्ठष्यपा
मव्रणेरोपणमस्थगंधादिक व्रणेरोपणे ॥ ७ अपेतपूतिमांसानां मांसस्था
नामरोहतां कल्कसंरोहणंकुर्यात्तिलानां मधुकान्वितं अपगतपूतिमांसा
नां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं संरोहणं कुर्यात् ॥ ७ स्निग्धोस्यतिक
मधुरकषायत्वैः स सर्व्वजित् स सैन्धवनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं एवी
भ्यां सर्पिषा वा सोयुक्तः स्यादुपरोपणः पञ्चतिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः स
र्व्वरोगजित् ससारीक निम्बपत्राभ्यां युक्तस्तिलकल्कः परं संशोधनं एवं वा भ्यांसौ
इनिम्बपत्राभ्यां सर्पिषा वा सो तिलकल्को युक्तः पीडनरोहणं कुर्यात् ॥ ७ तिलव
यवकल्कं न के चिदिच्छन्ति नहि दः केचिद्व्रणस्य रूपाभिज्ञाय वकेञ्च वदिच्छन्ति सा
सपिण्डाविषागेतु गंभीरान् सोष्मणोव्रणान् क्षीरसेचनं भेषजं सनेनाञ्जनरोपयेत्
रोपणेष्वथ स्निग्धेन तैलेन कफवातजान् सामसपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपण

इद्यए

येत् ॥ अकालमांसगंभीरेव्रणेउत्सादनंहितं न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्रुगं
मानिलैः अथमत्सादमांसानिविविधिनोपहितानिच मांसंमांसादमांसेनवर्द्धते
शुद्धचेतसः व्रणेष्वकालमांसेगंभीरेउत्सादनंहितं न्यग्रोधादिभिः तथामां
सादानां प्राणिनांमांसानिसुष्ठसमूतानिचभक्षयेत् यतःशुद्धमनसोमांसेन
पिशितंवर्द्धते ॥ उत्सन्नमृदुमांसानांव्रणानामवसादनं जातीमुकुलकासीस
मनोह्वालपुराश्रिकैः व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानांजातीमुकुलादिभिरवसाद
नंहितं ॥ उत्सन्नमांसानुकाठिनान्कंडूकोष्ठिरोषयितान् व्रणानमृदुखशो
धयेत्क्षारकर्मणा उत्सन्नमांसादिकान्व्रणान्स्तथापेनमृदुविशोधयेत्क्षारानृता
कर्मणाविशोधयेत् स्रवंतोश्मभिन्नामूत्रंयेचान्येरक्तवाहिनः छिन्नाश्चसंधयो
येषांयथोक्तैर्येचशोधनैः शोध्यमानाननशुध्यंति शोध्यास्तेग्निकर्मणा शुद्धा
नोयेव्रणायेन्समसादायपदीरितं अश्मभिन्नाव्रणामूत्रंस्रवंतोयेचान्येरक्तवाहि
नोयेषांचसंधयःछिन्नायेचयथोक्तैः शोधनैः शोध्यमानाननशुध्यंति तेग्निक

८४

व समस्तं क्षालनादिभिः क्षालनेनालेपः चूर्णैस्तैलैरसक्रियाचूर्णैश्च वर्तिभिश्चेति स
मतेभ्यः खदिरारग्वधादिभिरिति दुष्टव्रणशोधनगणोक्तो यथा मेहादिभुव ॥ अ
थवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिंबपत्रजः अविमुक्ते विमुक्ते तु न्यग्रोधादिगणोद्भ
वः अथवा अविमुक्ते व्रणे पटोलीनिंबपत्रजः क्वाथः क्षालने हितः विमुक्ते व्र
णे न्यग्रोधादिगणोद्भवः क्वाथः क्षालने हितः ॥ पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्द
न्तीनिशाद्वयं निंबपत्राणि चालेपः सघृतो व्रणशोधनः पटोलादिभिर्लेपः सै
यवघृतो व्रणशोधनः ॥ व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् कृ
तया त्रिवृतादन्तीलांगलीमधुसैंधवैः व्रणान् सूक्ष्ममुखान् संधिमर्माश्रितान्
कृतया त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ॥ वाताभिभूतान् सास्रावान् धू
पयेत् उग्रवेदनान् यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराद्रवैः वाताभिभूता
न् सास्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ॥ निर्वापयेद्भृशं शीतैः
पित्तरक्तविषोल्वणान् ॥ पित्तादिकान् शीतैर्भृशं निर्वापय ॥ ॥

णानांतथास्तथानांकरिनानांतीव्रदंष्ट्राक्रमनश्कानांशोफानांव्रणानामपिचेदक
स्तंभणांऊहितहृतादिसत्क्रतानूपमांसाद्यैः स्वेदोहितः अनमोत्क्रमासिलाभ
शाडुग्येनिर्वापितास्तेनैवतीव्ररुणापिशादाहजाज्वराः ॥ स्थिराणांमन्दरुजः शोफान्
स्नेहैर्वातकफापहैः अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्याशनैः शनैः विम्लापना
र्थंमृद्नीयात्तलेनांगुष्ठकेनवा यवगोधूममुद्गैश्चसिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् शोफान्
स्थिरामल्पपीडान्वातकफघ्नैः स्नेहैः भिन्नपित्वास्वेदपित्वाचवेणुनाड्याविम्लाप
नार्थंशनैःशनैर्मर्दयेत् तलेनांगुष्ठकेनवामर्दयेत् यवादिभिः सिद्धपिष्टैः
प्रदेहयेत् ॥ विलीयतेसंचयंचनतस्मादुपनाहयेत् अविदग्धस्तथाशान्तिंवि
दग्धः पाकमृच्छति एवंकृतेयदिशोफोनविलीयतेततःसमुपनाहयेत्
तथाकृतेसत्यविदग्धः शोफः शांतिमाप्नोति विदग्धस्तुपच्यते ॥ सकोलातिल
वल्लीमाषमुद्गसक्तुपिंडिका सकिण्वकुष्ठलवणाकोष्णाशस्तोपनाहनेदो
दिधुनासक्तुपिंडिकाम्लदधियुताकिण्वाद्यानिलाकोष्णोपनाहेश्रेष्ठः ॥

७ शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते विषजुष्टे विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक्
दुष्टास्रेऽपगते सद्यः शोफरागरुजाशमः शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण ज
लौकाप्रभृतिभिरसृग्हरेत् यतो दुष्टास्रेऽपनीते सद्य एव शोफादीनां शमः स्यात् ७ हृ
ते च रुधिरे सुपीते स्पर्शवीर्ययोः सुस्नेहैर्णाल्पदद्रवैः पिष्टैः क्षीरैस्तरसद्रवैः घृतधौ
तचूर्णोपेतैरूरस्थैस्नाषिभिः प्रतिलोम हितो लेपः सेकाभ्यंगाकृता पुनःपुनः
पुनः स्राविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुहृषीत द्रव्यैः। सुस्नेहैर्णाल्पसिन्हे वाहिनि
पिष्टैः न तु पर्युषितैस्तण्डुलीयादिद्रव्यैः घृतधौतेन घृतयुक्तैर्मधूत्पलैः शोणितभिर्ले
पो हितः प्रतिलोमं न तु अनुलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिताः ७ न्यग्रोधो
दुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परं न्यग्रो
धादिवल्कभिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः वातोल्वणानां शोफानां क
ठिनानां महारुजानां स्रुतास्रजां च शोफानां व्रणानामपि विरेचनं आनूपवेसवारा
द्यैः स्वेदः सोमा स्निग्धा पुनः भृशं निर्वापिताः क्षीरेन मिश्रदाहरुग्वरा वातोल्व

वेतद्ःसाध्याः ॥ नैव सिध्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनां पिपासितानामति ज्ञानांगाखा
सिकास्रविपाकिनां भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ज्वरादिमतां व्रणानेव सिध्यंति
शिरःकपाले वा भिन्ने च मस्तुलुंगदर्शने व्रणे नहि सिध्यति साध्यो ह्रेदालिरा ह्ये सद्द्यानी साङ्गे
क्रामिभक्षणात् अस्थिभेदात् सरलत्वात् विषवाद इति किंतात मिथ्यावंध्य इति वेदाङ्गे
साङ्गे मादि षट्नात् तो भाद्रपदकोश्वासोहि स्यादि तिकर्पनात् मद्यपानो दिवा स्वप्न
घवायामात्रि जागरात् व्रणेमिथ्योपचाराच्च नैव साध्यो विरोहति स्वाङ्गे ह्रेदादेः काव
णान्माध्यो पि व्रणे न सिध्यति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः स्थिराश्चपि
टिकावंतो रोहतीति तत्रादि पोतवर्णस्य कपोतकर्णाभाः प्रक्लेदवर्जितास्तथा व पिटकावंतो
स्थालिप्ताः यास्तव्रणा रोहीति निर्दिशेत् ॥ अथाशोफावस्थायां यथा मंत्रं विशोधनं योग्यव
व्रणे शोफावस्थायां वमनं यथाक्रमं तंत्र म शोधनं वमनं वा योज्यं मृद्वानां दिशोफो व्रणाश्च शी
घ्रं शाम्यति ऊर्ध्वान्धीनो यत्र शोफावस्थायां समनंते दोषाग्निरग्निरिवेतनप्रयाति सहसा प्रामं।
शोफावस्थायां समनं तं शीतोपचारं ऊर्ध्वान्तेन शीतोपचारेण कृतेन सन्तादोषाग्निरग्निरिव सहसैव प्र
मयाति ॥

सर्वैर्लक्षणैर्नोपेतं कषायं सर्गजादीन्विद्यात् ॥ जिह्वाप्रभो मरुज्जस्त्वणः प्रायोवोप
पिटकः समः किं विद्रुतं नमध्यो वा व्रणः स्फुटोनुपद्रवः जिह्वाप्रभादिगुणोनुप
द्रवः सुरवः साध्यानन्तगामिषु सिरास्नायुसंधस्थो निर्व्रणप्रायः कोष्ठे मर्मस्वनाम्य
घोरः साध्यान्यत्र रोगोत्तरं नगादिव्रणप्रायान्तथा कोष्ठे मर्मवेषस्थितुत्तरो नांडः सा
ध्यानि ॥ सुसाध्यः स तु मासमात्रो यो बलवान्निव्रणः वृद्धो दीर्घकालस्थितः कस्तत्व
स्याकृतिस्त्वयाः तथा स्फिक पायुमेढ्रोष्ठप्रांतवंक्षणगंडकाः सुसाध्या अतिव्रणः
सुसाध्यः वृद्धादिगुणास्फिक्स्तनादिषु च सुसाध्यः ॥ कृच्छ्रसाध्यानि दृष्टान
नासिकायांगनाभिषु सेवनीजवंक्षोत्रपार्श्व कक्ष्यास्तनेषु च मर्मादिषु स्थि
तः कृच्छ्रसाध्याः ॥ फेनपूर्णानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी भगंदरोंत्रवृद्धि
लयाकपालस्थिसंश्रितः ऊर्ध्वनाविषजः शनाणाविष्णामपुमेहिनां व्रणः कृच्छ्रेण
सिध्यन्ति येषां च सर्वव्रणोव्रणाः फेनादिवहः शल्ययुक्तः ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरं
अंत्रवृद्धिर्वस्तयाकृष्टिमतादीनां व्रणः कृच्छ्रेण सिध्यन्ते तथा येषां व्रणो व्रणास्तुः

॥ अथ क्रमप्राप्तं व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधव्याख्यानादिनाहारात् ॥ अथातो व्रणप्रति-
षेधं व्याख्यास्यामः व्रणो द्विविधो निजागंतुश्च दुष्टशुद्धविभेदतः निजो दोषैः शरीरोत्थः आगं-
तुर्बाह्यहेतुजः दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः व्रणो द्विप्रकारो निजागंतु-
भेदाच्च निजो व्रणः शारीरैर्दोषैर्भवति आगंतुर्बाह्यहेतुजस्तद्वा दोषैरधिष्ठितो दुष्टः
शुद्धो दोषैरनधिष्ठितः ॥ महत्त्वविवृतताकाठिन्यासदुतापि वा अन्यत्स्वभावस-
वर्णमत्यौष्ण्यमतिशीतता ३ कंडूपाकदाहार्त्तिरतिपूयपरिस्रुतिः पूतिमांससिरास्ना-
युच्छन्नतोन्नतिमितातिरुक्षमरक्तमदाहाश्रयपूयकदुष्टादिभिरुपद्रुतिः दीर्घकालानुबं-
धश्च विद्यात् दुष्टव्रणाकृतिं सप्तनवादियोवस्तः तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ॥ स
पंचदशधा दोषैः समस्तैः स पंचदशधा क्रमशो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् तत्र पृथक् दोषै-
स्त्रयः संसर्गजास्त्रयः सन्निपाते नैक इति एवंभूता रक्तसहितैः सप्त एवं चतुर्दश
रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश तत्र प्रागभ्यथापिमूलेनर्तेनिलाहारः पि-
त्ताच्छोषः कफोदयात् रागो रक्ताच्च पाकः स्यादिस्यात् दिहेकदोषजत्वं द्विदोषजनत्र

लाक्षां शीलयेन्नरः॥ नावनं मूर्द्ध्नि तैलं च लेपयेच्च समाहितैः। पियालबीजमधुककुष्ठमाषाः सर्ष
पैः। लाक्षामलकयष्ट्याह्वगजयष्टीकेन तथा कोरदूषतगारवारि प्रक्षालनं हितं दारुणके लाक्षां
शिरां विध्येत् मज्जां मूर्द्ध्नि तैलं मूर्द्ध्नि वस्तिं च शीलयेत् पियालादिभिः समाहितैर्लेपयेत् लाक्षादिभिः
तैलयुतैर्लेपः कोद्रवतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितं ॥ इन्द्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् प्रकाश्याद्दन्ता
सीसमनोह्वालककोषलेः वमासमरलम्भोक्षागुंजाफलकलेन तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा मतोद्
लद्धवाश्रीकरवीरत्वेनरसेन वा धत्तूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा षयवाग्निकहविनिलपुष्पत्रिकंटकैः
इन्द्रलुप्ते तथा गृहे केशा सिरां विध्वा मधुप्रक्षायप्रक्षालने कृत्वा काशीसादिभिर्लेपयेत् वन्यदेवदारुभ्यां वा
लेपयेत् ॥ तैलाक्तं हस्तिदन्तस्य मषीं वा चौषधं परं हस्तिदन्तमषीतैलाक्ता वा वानामौषधं परं ॥ मत्ता

नद रोमाक्ष मैक्षमषीमेषविषाणजा क्षितरोमाकृमेमेषविषाणजामषीतैलाक्ता सेष्या ॥ वर्जयेद्वारिणा
सेकं यावद्रोमसमुद्भवाः जलसेकं च वर्जयेत यावद्रोमोद्गतिः ॥ खलतौ पलिते वल्यां हरिलोम्नि वशो
धितं नस्यवक्रशिरोभ्यंगप्रदेहसमयाचरेत् खलत्यादिषु शोधितमानुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ॥ सिद्धं
तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनं मार्कवानिवजे तैलं क्षीरमुक्तावयेत्पलितः वेरत्यादिभिर्जीवनीयैश्च
पक्वं तैलेन संहितं निर्गुण्ड्याद्वां वा तैलं मासं क्षीरभुक्तावयेत्पलितः संपक्वं व्रतन्नवर्षपरः ॥ नीलीशिरीषको
रंटभृंगराजसमभावितं शेलुतिलरामाणांबीजं काकांडकीसमं पिष्ट्वाजपयसा लोहपात्रिंपादद कं

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमस्रवनान्निर्हरेत ग्रंउरक्तं न विस्रावयेत् कुतो हेतोरित्याह कृमिभिः पीतरक्त।
त्वात् ॥ कं वातामिलाषविहितः कंपे नाहाछिनाकम: कं पे वातामिलाषो क्तो विधिर्दाहाछिना नवे जन्मो
त्तरं जाते यो ... जयेद्दुपशीर्षके वातव्याधिक्रियां पक्के कर्म विद्रधिवोदितं उपशीर्षकेन वेजन्मो
त्तरं जाते वातव्याधिविहितं त्रिते कुर्यात पक्वे विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ॥ ग्रामपक्वे यथायो
गं विद्रधीपिटकार्बुदं अमिपक्वे च विद्रधोपिटिकायामर्बुदे च यथास्वं कर्म कुर्यात् ॥ अरुंषि
काजलौकाभिर्हृतास्रां निंबवारिणा सिक्तां प्रभूतलवणैर्लिंपेदश्वशकृद्रसैः पटोलनिंबपत्रै
र्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः गोमूत्रजीर्णपिंयाकः शकृत्काकुक्कुटैरपि अरुंषिका जलौकाभिः
निःसृतरक्तां निंबजलेन सिक्तां वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिंपेत् पटोलनिंबपत्रैर्निशान्वितैः
सपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा कुक्कुटः ॥ कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतं रूषि
कालेपनं कंड्रक्लेददाहार्तिनाशनं कुष्ठं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रूषिकालेपनं कंड्वादिहि
तं ॥ मालतीचित्रकास्फोतकरंजसाधितं वा वा रूषिकयोस्तैलमभ्यंगः दुरूढयोः मा
लत्यादिप्रसाधितं तैलं वा चारूषिकयोः दुरूढयोरभ्यंगः ॥ अशांतौ सिरा व्यधयेत्तत्र व
मनादिभिः अशांतौ सत्यां मूर्ध्नः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ॥ विधोत्सिरां दारूणकेला

धनवातजः जीवनीयसृतेक्षीरसर्पिर्वा पानंनस्ययोः मूर्द्धाभितापे पित्तसंभवे स्निग्धस्य सततः शिरो
मालेपयेत् तथा शिरोभ्यसोले यादयः शीताः हिताः जीवनीयसृतेक्षीरघृतेपानंनस्ययोर्हितं ॥ क
कर्तृवेधरक्तेनपेयेत तत्तस्यास्यात्स्वशंखके रक्तंजेपेनच्छिदिस्तिंतेकार्यं शंखकेच इत्याख्यापेषा
एवोपक्रमः कार्यः ॥ क श्लेष्माभितापेजीर्णज्वरेहितः कटुकैर्वमेत् स्नेहयुक्तेयनस्यापा
तेतीक्ष्णो स्वमेधजैः स्यात्तेवापवासोत्र श्लेष्मणामिशिरोभितापे ऊरणीय तेनस्वेदनः कटुके
र्वमेत् वेदादयो मृतादिद्रव्येर्हासंते उपवासश्चात्रहितः ॥ क निचयेमिश्रमाचरेत् सन्निपाते।
मिश्रमाचरेत् ॥ क कृमिजेशिरोरोगेनस्येनसूक्ष्मंकृमिजंतवः मज्ञाः शोणितगंधेननिर्यांतिघ्रा
णवक्त्रयोः मौल्यांनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणंततः कृमिजेशिरोगेतेननस्यंदेयं तेनशोणी
तेनरक्तेन जंतवोमूर्छंति रक्तगंधेनचमज्ञाघ्राणेनवक्त्रेणचनिर्गच्छंति अनंतरंतीक्ष्णनस्यधू
माभ्यांनिर्हरणंकुर्यात् ॥ क विडंगस्वर्जिकादंतीहिंगुगोमूत्रसाधितं कटुनिंबेंगुदीपीलुतैलंनां
स्यपथक् पृथक् विडंगादिभिः साधितंसर्षपतैलं निंबतैलमिंगुदीतैलं पीलुतैलंवापृथक्
पृथक्नस्यंहितं ॥ क अजामूत्रयुतंतेनस्यंकृमिजित्क्रिमिजित्परं पूतिमत्स्ययुतंकुर्याद्धूमंनाव
नमेवजैः अजामूत्रयुतंहिंगुनस्यंवरंकृमिघ्नंपूतिमत्स्यानितेनस्यधूमंकुर्यात् ॥ क

वर्णस्पर्शनाशः स्यात् ॥ असाध्यास्त्रिपातजखलतिः पलितानि च । खलितिः सन्निपातेनासाध्या प
लितानि च सन्निपातेनासाध्यानि दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति आग्नेयमेवेदं नेत्रवनं खल्वाप्यमेवेति
मन्यं तथा सन्निपातेनोत्पन्नानि पलितानि चासाध्यानीति ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपलितेन रसायनेन
शरीरपरिणामोद्भवानि नु पलितानि रसायनमपेक्षन्त इति ॥ इति श्रीमद्गौतमदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ अथैतद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यन्नाह अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
शिरोभितापे निलजे वातव्याधिविधिं चरेत् पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ॥
घृतमंक्ष्यं शिरोरोगेऽपि वेदनाप्रपन्नोऽनुपः माषान्मजान् कुल्माषान् वातहेत्वादेर्हृतान्वितान् तैलं।
तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः वातघ्नद्र
व्यलादिसिद्धक्षीरेण सेवनं स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरोभ्यङ्गतर्पणं ॥ ॥ शिरोरोगेऽपि घृतं पि
बेत् पश्चाद्दुग्धं क्षीरं पिबेत् माषादीन्घृतान्वितान् खादेत् दृढस्य प्रयोऽनुपः स्यात् तिलानां तैलं।
कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् पिण्डस्वेदानुपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः वातह
रद्रव्यमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेवनं हितं स्निग्धं च नस्यादिकं हितं ॥ वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरम
र्धोदकं पचेत् क्षीरावशिष्टं तत्पीतं मथित्वा सारमाहरेत् ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्स्यात्जि

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति ततः श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुण
द्धि तेन कारणेनास्येंद्रलुप्तवतोऽन्येषां रोम्णामनुत्पत्तिः तदेतदिंद्रलुप्तं रुज्यां चाचक्षतेऽन्ये वदंति ॥ ख
लतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः किंतु खलतौ क्रमेण केशानां
शातनं तिंद्रलुप्ते युगपदेव सहसा ॥ सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता कफाद्घनत्वग्वर्णांश्च यथा
स्वं निर्दिशेत्त्वचि दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्र[illegible]भा दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च
जायते सा खलतिर्वातादग्निदग्धाभा स्यात् पित्तात्स्विन्नशिरावृता स्यात् कफेन घनत्वक् त्वग्व
र्णांश्च यथादोषं निर्दिशेत् सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणा खलतिः नखप्रभा सा वासाध्या अ
ग्निदग्धतुल्या रोमरहिता सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा
शिरोगतः केशान्सदोषः पचति पलितं तेन वत्सतः शोकादिभिरुद्धतः शरीरोष्मा मूर्छितो दोषैः सहितः
केशान्पचति अतः पलितं जायते ॥ तच्चानात्स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं जलप्रभं पित्तात्सदाहं पीताभं
कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणं तच्च पलितं वातात् स्फुटितादि
गुणं स्यात् पित्तेन सदाहं पीतवर्णं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सशुक्लं च सर्वैस्तु दोषैः संकी
र्णलक्षणं विद्यात् ॥ शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं शिरोरुजोद्भवापरं पलितं वि

१ऊंनस्त्रिरात्रेत्पज्जीवितनेहरति शोधंचचिकित्सितः स्निग्धपिंगपिशाङ्कानां त्वचिन्नोत्थानि ॥ पित्तानु१

नित्कं निक्तसादस्मात्संपस्मिन् शंखकेसः एवमन्यदपि योज्यं संचानुर्बंधः शंखकादिषु ललाटेषु नासतः रजे
समस्पर्दनां कुर्यादनुत्सेधं दीर्घाद्यं म्रासमध्यान्न विवर्द्धेमः रुक्दतः संविसर्पतः संस्थवस्थितशीतोसमुत्सरत्वाजा
न्यस्यनतः परं सर्पावर्त्तः स पित्तानुबद्धो मारुतः संखादि पुरुजेसस्पदेतां कुर्यात् विंसतां रुजं अनुत्सेधेदय
मदयोदयाः सान्तो म्रासमध्यार्द्धमध्यार्द्धमर्यादीकत्वात् दहनशीला सा पीडावृध्दितस्याविशेषेण तथाच
नियतशीतोत्सरत्वात् भ्रान्तो मध्यास्तात् दर्शं गच्छति सास्येवं सर्पावर्त्तउक्तः ॥ दशमुक्तादशरोगाः शि
रोगताः दशैते मर्द्धगा नारोगाउक्ताः ॥ शिरस्येव चव स्वतेकपालेसाधयेनव शिरस्येव कपालेनव रोगा
भलिष्यते ॥ कपालेयव्रतेदुष्टगर्भस्यत्वापिजायते सवर्णोनीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं कपालेप्वनं
दुष्टेगर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमानवर्णो जायते तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात्
॥ यथादोषोदयं कुर्यान्त्पिटकार्बुदविद्रधीन् पिटकादीन्ब्रीन् यथादोषोदयं कुर्यात् ॥ कपालेकेदव
हुलः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकास्युररूषिकाः कपालेक्लेदबहुलः पित्ता
सृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पिटिका अरूंषिकाः स्युः कंडूश्लेष्म चुलितावरोत्यक
स्फुटनं त्वचः सुसूक्ष्म कफवाताभ्यां विपादारुणकं तु तत् कंड्वादिकं त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं पतन् तद्दा
रुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितं प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्ले
ष्मासशोणितः रोमकूपान्रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसंभवः तदिंद्रलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे

वेद्विरोधमापन्नज्वरादयमस्तु ॥ अस्रविः कफजेमहेंगुरुस्तिमितशीतता शिरानिसुप्तं द्रताल संस्पर्शदाह
पिकानिशितं दाम्रना लिकूटनं कर्णे कंडूपनेवमिः कफजे शिरोभितापे गर्भ्याद यमस्तुः दिवापीड़ा मंद
भवति विभावर्यामधिका तया तं ईदयमस्तुः ॥ रक्तात्पित्ताधिकरजः रक्तोद्भवो मस्तकतापः पित्ताधिकरजः
स्यात् ॥ सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ॥ संकीर्णभोजनेनमर्दुष्टक्षौद्रेति सधिराभि
वातकोपिते सन्निपाते च जायते मूर्ध्नि जंतवः शिरसस्तोपिबंतोत्र घोरा रुजं कुर्वति देवताः चित्तविभ्रंशरुज
ननी ज्वरः कासो बलक्षयः रौक्ष्यशोकव्यथे च दाहस्फुटनपूतिताः कपालेतालुशिरसोः कंडूः शोषः
प्रमीलकः ताम्राक्षसिंहाणकतां कर्णनादश्च जंतुज संकीर्णाहारैः शिरसि स्निग्धदिते रुधिरे मांसे च
सन्निपाते च कोपिते क्रमयो मूर्ध्नि जायंते ते च मस्तुरिक्तं पिबंतो दारुणाः पीड़ामनोविभ्रंशकारिणी जन
यंति ज्वरादयमस्तुः तथा कपाले तालुशिरसोः कंडूशोषस्तुः तथा ताम्राक्षसिंहाणकत्वं कर्णनादश्च
कृमिजे स्यात् ॥ वातोल्बणाः शिरः कंपंते स्तं तेकुर्वते मलाः वाताधिका दोषाः शिरः कंपायकु
र्वते ॥ पित्तव्यथा नेत्रे तालुष्ठे शंखे शोफः सतोदेन नेः तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृष्णमाः तिज्ञो
सापीतवदनः त्रिप्रकारो शंखकः त्रिरात्राज्जीवितं हंति सिध्यत्यथाप्यसाधितः पित्ताधिकैः दोषैः स
रक्तैः शंखदेशोत्पाति दाहादयमस्तुः स च शंखकास्त्रिरात्रं स्यापीतवर्णं मुखः त्रिप्रकारी च स्यात्

नपोतो मुखे वस्थितो गंडूषो धारितो मुखु [illegible] गदान्नशेषान्हि हंति उपजाति ॥ अथ रसः कोपितो
दार्वीघनीभूतः सगैरिकः ॥ शार्ङ्गधरः ॥ समपुवजपाकनाशीत्रुणापहः दार्वीरसः क्वथितो घनीभूतः सगै
रिकः सौद्रो मुखस्थो व्रणपाकादिघ्नः ॥ पटोलनिंबयवजाद्धवासाजात्यरिमेदमो खदिरस्सवरायाम्बुद।
षगेवषकल्पना पटोलादीनां पयगेव कल्पना कार्यः ॥ खदिरसो वरायार्य मदयं त्यहि मारकेः गं
डूषानुसंतोधार्यो दुर्बलद्विजशांतये खदिरादिमिर्जलस्मृतैर्गंडूषो द्विजदार्ढ्यकृत् धार्यः गहिमारकस्त
रिमेद मुखदंतमूलगलजाः ज्ञायेरोगाः कफात्र भूयिष्ठाः तस्मात्तेषामसकृद्रुधिरं विस्रावयेत् उ
र्ध्वं मुखादिगदावाहृत्येन [illegible] कफरक्तमपि प्राप्यतः तस्मात्तेषामसकृद्रुधिरं पुनः पुनर्विस्राव
येत् ॥ कायशिरसोर्विरेकोवमनं कवलग्रहाः कटुकानि तीक्ष्णाः प्रायः शस्यन्ते यत्कफरक्तहरं तथा कर्मका
यशिरसोर्विरेकादिकं यदुक्तं तेनते यं शस्तं कफरक्तहरं च यत्कर्म तत्कर्तव्यं ॥ यवतृणधान्यं मुद्गं विदलैः
क्षारोषितैरपक्षेरहाः पूपाः मस्ताश्च हिताः पञ्चान्यत् श्लेष्मनाशाय ॥ तेषां मुखदंतरोगाणां भक्तं भोजनं
यवतृणधान्यं क्षारोषितैः क्षारोदके उषितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः हिताः पूर्णभक्ताश्च हिताः अन्यदपि श्लेष्मन
शायं यत्तत्भवति प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुंधते प्रमादवतः कंठामयाश्चिकित्सितमतोऽ
तेतेषु कुर्वीत प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमपि निरुंधंति यतः अतोस्मात्तेतो ले

मस्तासमंगातिक्तापीतारोध्रतेजोवतीनां चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्त्तिकंडूपाकस्रावाणां नाशनो घर्षणेन पा
ठानां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्त्यादीनां घर्षणेन नाशनः वैद्यदेवी ॥ गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षारा
म्लपोवतातेजोह्वैः मुखदंतगलविकारेषु क्षौद्रः कालकोविधायं चूर्णः गृहधूमादिभिश्चूर्णः समासितः
कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः ॥ दार्वीत्वक्तिंबुरुवमनःशिलायावशूकहरितालैः धार्यः पीतकचूर्णो
दंतास्यगलामयेषु समधुराज्यः दार्व्यादिभिः पीतकाख्यचूर्णो दंतास्यामयेषु समधुगतो धार्यः गीतिरार्या ॥
छित्वारसमवगणय्य यद्योषवेणुगिरिताद्यैः गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रिया छित्वादीनि
गोमूत्रेण विपक्वा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी भवति ॥ गोमूत्रक्वथने नविलीनविग्रहाणां
पथ्यानंजिलमितिकुवनाविताना गुटिकां नरमतां वा पिबकरोगाः स्फोटारं तयमिव नस्यशंसनयोः
गोमूत्रक्वथनेन विलीनशरीराणां पथ्यानां वा लालकरानपुष्याकुष्ठेमोविनानां मलयितारं नरं खला
अपि तेगाननस्यरोगान मनयोः स्फोटारं तयमिवेन्दुपमालंकारः इत्यर्थः ॥ सक्षौद्रो दोषारयपटोल
मुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः पथ्याहराजद्रुमचंदनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य सक्षौद्र
दिभिः क्वाथं मुखपाकहरं पिबेत् ॥ पटोलमुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितिक्ताद्विनिशामृता
नां पीतः कषायो मधुमान्निहंति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् पटोलादीनां कषायो मधुम

कं चंदनं द्वयरोध्रु पुंडूकद्य घ्याकृष्णातां जनद्वयं धातुकीकफलं हि निशांत्रिफला च तु जातजोंगकं मुस्त
मंजिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकं पद्मकेसरमंगाझ्वशीतेस्मिं लध्याद्यालिकांदधकं जातिपत्रिकांस
जातिफलं सलवंगकंकोलकं स्फुटिकं मुष्ककरमिकर्ष्र्करकुडवं चतुर्भावपेत्रतः कारयेद्गुटिकाः सदा चे
नाधार्या मुखेन नक्तंदायहाः खदिरस्यातुलां तैलेन तुलां चारिमेदसो वल्का जलघट चतुष्टये पचेत् यावदव
थिते प्रतेस्मिन् पुनः काथना तु नीमत्ते कार्षिकाणि तु चूर्णानि क्षेप्यादीनि क्षिपेत् अस्मिन्शीते
जातिपत्रादीन्यथकर्पूलिकान्क्षिपेत् कृष्णमोन्वलकर्षरकुडवं चात्र क्षिपेत् अनेनतरं गुटिकाः कारये
त् एताः सदामुखे धार्योः सर्वमुखरोगहराः ॥ काथ्योषधात्र प्रयोजने नैनं तैलं पचेत्क्षत्यनयानंदेव
सर्वमुखरोगेषु तथैवदाहदंतस्थिरत्वे तद्विदमेव मुखं ॥ काथ्योषधं लोः खदिरस्यादिमेदसोः प्रत्येकं प्र
तीत्यमरिमेदसो वल्कलात् तैलेप्रयोज्य खदिरसारातुलो अन्यत्सर्वं पूर्ववद्देहं इति तैलं पचेद्दनपेवकल्क
तथा तत्तैलं सर्वमुखरोगघ्नं दंतस्थिरकृतो वेदमेवप्रधानमाहुः इंदुवज्राः खदिरेणैता गुटिका सेतैलमिदं
वारिमेदसा प्रथितं द्वयमप्येतत् प्रतिदिनमभ्यस्तं स्वस्थस्यापि हि जदाढ्यकृत् आर्याः ॥ लघुगंगूचीस
मनः प्रवालदार्वीयवासत्रिफला कषायः क्षौद्रेणयुक्तः कवलग्रहोयं सर्वानमयान् वक्त्रगतान्निहंति
लक्षादिभिः कषायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोयं सर्वमुखरोगान् हंति इंद्रवज्रा ॥ पाठादार्वीकुट
अनुशीलयन्प्रतिदिनं स्वस्थोपि हठ हि जोभवति खदिरेणैता गुटिका सेतैलं चैनद्द्वारिमेदसाप्रथितं २

मेदोभवे गलगंडे सिरां विध्येन कफघ्नं च विधिं सेवेत अशनादिवृत्तौ चैनं पानं गोमूत्रे लोपाययेत् ८

तैलं सकुस्त्यादेवदारुभिः गुडूच्यादिभिर्वा सह कुस्त्यादेवदारुभिः कल्कितैः गलगंडिनमानुरं पक्वं तैलं पाययेत् ॥ कर्तव्यं कफजे येन स्वेदविम्लापनेन त्वेति कफोत्कृष्टेन न न वा न गलगंडे जातं चिकित्सितं कार्यं किं तु स्वेदविम्लापनेचानार्पं कार्यं ॥ लेपो जनगंधादि विषाणे शलाका विघाणिकाः गुंजालाबुमकाकाम्रपलाशदंता रकल्किताः कफजे गलगंडे जनगंधादयः पलाशक्षारेण श्रोतकल्किता लेपः ॥ मदनमुंतेहर दंतां रंयत्काकोद्रवमुद्गादि वैत साधितं वत्सकादि वा तैलं सपट्टं पंचकैः कफघ्नं धूमवमनानावनादीन्व शीलयेत् हतो मिमिमिणिन स्वतार गोमू त्रे सूत्रं पत्काहीरत्नोपेन पिवेज्जलेन वेघमेलोइ नेवारीतिव च नात् किं भक्त सन्कोद्रवमुद्गवत्सकादिभिर्वा तैलं साधितं हितं कफघ्नं धूमकादीन् शीलयेत् ॥ मेदोभवे सिरां विध्येत् कफघ्नं च विधिं भजेत् अशनादिजपत्रेनं पानं मूत्रे लोपाययेत् ॥ सर्ग्रतोपा ढपि त्वचवनीन वृणवदाचरेत् शुशां तोसर्वांपाटयित्वा सर्वान् निवृणवदुपक्रमेत् ॥ मुखपाके बुसदो र्द्वयोर्ज्या मुखधावनः कषितास्त्रिपुलाया ठामहीकाजातिपल्लवाः निष्ठ्यो भक्षयित्वा वा कुठेरादि गणोपवा मुखपाके बुसमासीकामुखधावनाः कषितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः अथ वा त्रिफला दिनभत्सयित्वा निष्ठेव्यः भक्ष्याणि ष्ठीवेत कुवेरादिगणो वा हरितकवर्गोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेव्यः मुख पाके निलातल्कासापले दापति मारसीं तैलेवा तन्देः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः मुखपाके निलाह्मसा दयत्नि सारसीं वात ध्नैः सिद्धं तैलं कवलेन नस्ये च हितं ॥ पिनासेरक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः

व्याधिर्विवर्द्धते रक्तायां गलशुंडिकायां सत्यां जिह्वायामग्रेण निविष्टं कृत्स्नं दीर्घकर्कटिकाबीजसदृशं वडि
शादिनाऽग्रवलंबितं गलशुंडिकाग्रेण छेदयेत् कथं नातिशयेन शीतेन नातिशयेन मूले यतोऽतिछेदेऽस
त्यसृक्स्रवान्मृत्युः हीनच्छेदे तु व्याधिर्विवर्द्धते ॥ मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकटुकैः छि
न्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलश्च पुनः कटुकातिविषापाठानिवरास्नावचाबुभिः छिन्नायां मरिचादिभिः
ससैंधवैः सक्षौद्रैर्घर्षणं कवलं कटुकादिक्वाथेन ॥ संघाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् संहते
पुष्पुटे कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण समाचरेत् अपक्वे तालुपाके तु कालीयकक्षौद्रनागरैः घर्षणं
कवलः शीतकषायमधुरौषधैः अपक्वे तु तालुपाके कालीयकादिभिर्घर्षणं शीतकषायमधुरौषधैः क
वलः ॥ पक्वे यथावद्विच्छेद्य तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं व्योषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणं पक्वे यथा
पद्विच्छेद्य तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यं क्षारपदं चतुरंगपाठितं व्योषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधार
णं ॥ तालुशोषे तृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकं कणाशुंठीसृतं पानमम्लैर्गंडूषधारणं धन्वमांसरसाः
स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनं तालुशोषे तृषितस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यं पिप्पलीशुंठीभ्यां शृ
तं जलपानं अम्लैः कांजिकादिभिर्गंडूषधारणं धन्वमांसरसाः स्निग्धाः तथा क्षीरस्य सर्पिषश्च नाव
नं हितं ॥ कंठरोगेष्वसृग्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च क्वाथः पानं च दार्वीत्वङ्निंबतार्क्ष्यकलिंगजः

खदिरस्य दुष्कंटकैः क्षीरवृक्षांकुरगंडूषो नस्यं तैलं च तत्कृते [illegible] उभयत्र ऊर्ध्व
धूमकायं मूर्ध्नि च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दंतांतरगामस्य चरेत् दंतान् समुद्धृत्या
ग्निना दहेत् कुष्ठं नेकगतिं पूर्वां गुडेन मदनेन वा दहेत् जात्यादिभिर्धावने हितं क्षीरिवृक्षांकुरगं
डूषः तत्पक्वं च तैलं नस्ये ॥ कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कंटकेष्वनिलात्मसु जिह्वायां वातोत्थेषु कंट
केषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं जिह्वायां कुर्यात् ॥ पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते प्रतिसारण
गंडूषनावनं मधुरैर्हितं पित्तजातेषु जिह्वाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते प्रतिसारणादि मधुरैर्हितं
॥ न वैजिह्वालसे छेदं तन्नु शस्त्रेणान्नस्य वेत् नैवजिह्वालसस्य शस्त्रेणोपक्रमः किं तु शस्त्रेणैतेन स्य
शेत् एतत् पूर्वत्रा च पर्वे वाधा स्पर्शनं कर्षमित्यन्ये जगदो ॥ उपजिह्वामाक्षयावडिशेना
धिजिह्विकां ॥ छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च [illegible] अधिजिह्वि [illegible]
[illegible] कां वडिशेनाकृष्य मंडलाग्रेण छेदयेत् किं च ताउपजिह्वां तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च का
र्यं ॥ उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ॥ कफघ्नैः गुंडिकाध्मानस्य गंडूषघर्षणैः गुडि
काकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ॥ तालुवीजवत्तिमं बद्धायामसिराततं अग्नेनि विधं जिह्वा
यां वडिशायवस्तं बिन छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रेन च मूलतः ॥ छेदात् स्रुत्वा यान्मृत्युर्हीने

क्षुं घर्षणं कवलं नस्यापोऽहितं ॥ दंतपुप्पुटके स्विन्नभिन्नविलिखिते पंचमूलक्वाथिकां सठीसैंधवैः प्र
तिसारणं दंतपुप्पुटके स्विन्नभिन्नविलिखिते वच्यादिभिः प्रतिसारणं ॥ विद्धोकडुनोऽस्मरू
तेः कवललेपनं घर्षणं कटकाकुपक्वाज्ञिकालोधवाजवैः रक्तेन्याकं हिमैः पक्काचोदाहोवगाढ
कः विद्धोकडुलादिभिः केवलं लेपनं हितं कटुकादिभिर्घर्षणं हितं शीतलैः पाकेरतेन पक्कः पा
रनीयः दाहोवगाढः ॥ शोषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणं लोध्रमुस्तमिशिग्रहालारसंयवै
गविम्कैः सकक्कलैः कवायैः च्यनेगं गण्डूषस्त्यने पद्मचीरोध्रोत्पलानंतसारिवागुरुचंदनैः समौरि
कलित्तागु हैः सिद्धतैलं च नावनं शोषिरे छिन्नलिखिते रोध्रादिभिर्मोचिकयुक्तैः प्रतिसारणं ते
रेव कषायैर्गण्डूषश्च स्यात् पद्मकादिभिः पक्वतैलं नावनं ॥ किल्लाधिमांसके सक्षौद्रैः प्रति
सारयेत् वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः पटोलनिंबत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ अ
धिमांसकं छित्वा वचादिजैश्चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् पटोलादिकषायः कवलो हितः ॥ विदर्भे
दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् क्षारं युंज्यात्ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलं विदर्भे दंतमूलानि मंडला
बार ग्रेण शोधयेत् क्षारं युंजीत ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलं ॥ संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ना
डीं दंतानुगं दंतसमुद्धृत्याग्निना दहेत् गुडूचीनेकगतिं शस्त्रं भेदान गृह्णेन वा धावनं जातिमदन

सरक्तमपिपूर्वं मूलाद्धिमोत्थितं लघुना संदंशकेन दंतं ततो निर्घातानेन यंत्रेण वोद्धरेत् अनंतरं तैलं मधुयष्टीव
णेयुतं गंडूषं धारयेत् माक्षीकं वा मधुयष्टीचूर्णयुतं ॥ ततो विदारीयष्ट्याह्वशृंगाटककसेरुभिः तैलं दश
गुणक्षीरे सिद्धं युंजीत नावने ततो विदार्यादिभिर्दशगुणक्षीरे तैलं पक्वं नस्ये युंजीत ॥ कृशादुर्बलवृद्धा
नां चलान् ज्ञातांश्च नोद्धरेत् नोद्धरेज्जोत्तरे दंतं बहूपद्रवकृद्धिसः एषामपि युक्तैः स्निग्धस्वादुशीतः क्रमो
हितः ॥ कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् यस्मात्स उद्धृतो बहूपद्रवकरः एषामपि दंतैर
द्धृतैः स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ॥ विस्रावितास्रशीतादे सतोदेऽतिसारणं मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफ
लाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः तत्र क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितं विस्राविते रक्ते शीतादे सतोदि
नि सतोदे प्रतिसारणं हितं तेषां मुस्तादीनां क्वाथः कवलः साधितं तैलं नस्यं ॥ दंतमांसान्युप
कुशे स्विन्नान्युस्मा वा धारणैः मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ततश्च प्रतिसार्याणि
तमसैरमधुयुतैः लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः सकुष्ठसैंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः गुरवो
षायतमंडेन तैलं वा कवलग्रहः घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः उपकुशे दंतमांसानि स्वि
न्नान्युस्मा वा गंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ततो लाक्षादिद्रव्यैस्तमे
रमधुयुतैः प्रतिसारणीयानि अनंतरं सुखोष्णघृतमंडं तैलं वा कवलग्रहः मधुरैः स्वय

मालिकंयपदात्तारेणानअरं कृमिदंतमिवोत्पाद्य तद्वच्चोपचरेद्बुधा अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रणाद्यवक्रिया
अधिदंतकमालिकंयपदात्तारेणानअरं न दाकृमिदंतं यथोत्पाद्य तथैवोपक्रमेत् अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रणा
द्यवचिकित्सा कार्या ॥ कृ ॥ अहिंसन दंतमूला निदंतेभ्यः शर्करां हरेत् लाक्षचूर्णमधुयुतेनैस्तत्र प्रतिसा
रयेत् दंतेभ्यः शर्करां हरेदंतमूलानि अहिंसयन् अपीड्यन् रक्तं ततोनंतरं दार्वीरां विलिख्यलाक्षचू
र्णमधुयुते प्रतिसारयेत् ॥ कृ ॥ कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं वसमाचरेत् कपालिकायामप्येवमेव दंतो
पक्रमः कार्यः दंतहर्षोक्तं वसमाचरेत् ॥ कृ ॥ जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकं स्निग्धैश्चालेपगं
डूषनस्याहारैश्चवातघ्नैः गुडेन दर्शनामृषिरं म पूर्वकेन वा दहेत् सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशू
लजित् कृमिदंतकं स्विन्नमचलं विस्रावणैः विस्रावयेत् तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपादिभिः गुडेन द
र्शनमृषिरं मदनेन दहेद्वा सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितं ततः कृमिमूलजित् ॥ कृ ॥ हिंगुकटफलकासीस
सर्जिकाकुष्ठवेल्लजं रजोरजंजयत्याशु वक्त्रस्य दशनोत्थितं हिंग्वादिकेचूर्णं वदने स्थितं दंतधतं रजोहरेत्
॥ कृ ॥ गंडूषमात्रयत्तैलमेभिरेव च साधितं कार्यं वा पूर्वकमेरंडद्विजाग्रीमकदंवजे एभिरेव हिंग्वादिभिः काथ
युक्तं सिद्धं तैलं गंडूषं रोगिणां ग्राहयेत् एरंडादिजैः काथयुक्तं तैलं गंडूषं धारयेद्वा ॥ कृ ॥ क्रियायोगैर्बहुवि
धैरित्यशांतरजे भृशं हरेदंतमथो छ्रेदं तं पूर्वं मूलादि मोचितं संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन च तैलं सप
ज्ञाक्ररजो गंडूषो मधुवा ततः इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशांतपीडं दंतं

त्रिमदस्कंदहेन्मो दोजमग्निना ॥ प्रियंगुरोध्रत्रिफला मोतिकैः प्रतिसारयेत् ॥ मेदोजमोष्ठेति
न्नमित्वं विदारितं गतमेदस्कं स्वेन्नमग्निना दहेत् ॥ प्रियंग्वादिभिः प्रतिसारयेत् ॥ क ॥ सक्षौद्रघर्षेण
तोदनाभिन्नमष्ठे जलार्बुदे ॥ गलगण्डेतिहृदे वा तारोग्निर्वा प्रतिक्रिया तोदनाः पिप्पली मरिचा
दयः समासिकाः भिन्नमुष्ठे जलार्बुदेऽष्ठं गलगण्डे प्रतिहृदे जलार्बुदे तारेग्निरथवा
चिकित्सितं ॥ आमाष्ठवत्सा स्वलजीगंडे स्रागफवदाचरेत् ॥ आमाष्ठवत्सा स्वलजीगंडे लोफ
वहुपक्वमेत् ॥ क ॥ खिन्नस्य शीतदंतस्य पालीविलिखितां दहेत् ॥ तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघ
नसैंधवैः ॥ दाडिमत्वक्प्रवरानार्द्धकोनातेंद्य स्विनागरैः ॥ कवलाः क्षीरिणां क्वाथे रहेसेव
नावनं ॥ शीतदंतस्य खिन्नस्य पाली विलिखितां तैलेन दहेत् ॥ दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादि
युतैः प्रतिसार्या च क्षीरिणां क्वाथैः कविलोहितैः नस्यमणुतैलेहितं ॥ क ॥ दंतहर्षे तथा भेदे सर्वो
वातहरा क्रिया ॥ तिलयष्टी मधुकृतं क्षीरं गंडूषधारणं ॥ दंतभेदे हर्षे च सर्वो वातघ्नी क्रिया ॥ स्नाति
लयष्टीमधुसृते क्षीरे गंडूषधारणं ॥ स्नेहदमन्तलोचुगंडूषः ॥ चलद्विजे नस्य रोध्रकणाम्ब्रेण
पत्रेंगण्डूषधारणं ॥ स्निग्धाः शीताश्च यथावस्थं नस्याच कवलादयः ॥ चलन् द्विजेदशनमूलं तु
स्वेदहेंगंडूषः नस्यादिभिर्बधंतां स्निग्धानस्यादयो वस्याद्यशादम्यसनीयाः ॥ क ॥ अधिदंतक

तं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितं वातहरमधुरौषधसाधितं नस्यतैलं प्रयोज्यं ॥ महास्नेहेन वातोर्द्ध्व
सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुलुसर्जरसादिभिः ॥ सर्जरसमधूच्छिष्टकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धे
न महास्नेहेन सर्पिर्मज्जवसातैलाख्येनाक्तः पिचुर्वातोर्द्ध्वे वातजे ऊर्द्ध्वकोपे हितः ॥ यष्ट्याह्व र
सयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणं ॥ तेनैव महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वातोर्द्ध्वे वा प्रतिसारणं हितं
॥ नाड्योर्द्ध्वं स्वेदयेत् दुग्धसिक्तैरेरंडपल्लवैः ॥ दुग्धवातोर्द्ध्वं दुग्धसिक्तैरेरंडपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत्
॥ स्वेदोऽविहितेनस्यं तस्य मूर्द्धि च तथैतां स्वेदोऽविहितं स्वेदो ऽयुक्ते नस्यं प्रयोज्यं तथा तस्य मूर्द्धि
तर्पणं शिरोऽभ्यंगः कार्यः ॥ पित्ताभिघातजां चोर्द्ध्वं जलौकाभिरुपाचरेत् पित्तजमभिघातजमो
र्द्ध्वकोपं जलौकाभिरुपाचरेत् चिकित्सेत् ताभिः रक्तं स्रावयेत् ॥ सोमपर्णजरसतोदमधुकैः प्रति
सारणं पित्तोर्द्ध्वके अभिघातजे च ऊर्द्ध्वकोपे लोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितं ॥ गुडूचीयष्टिपद्मगसि
द्धम्यंजनेघृतं गुडूच्यादिभिः कल्कितैर्घृतं सिद्धं अभ्यंजने हितं ॥ पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिये
ति अनयोः पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्रधिवत् क्रिया चिकित्सा कार्यः ॥ शोणितजेऽपि च
इदमेव भवेत्कार्यं कर्मेति शोणितजे रक्तोर्द्ध्वे इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ॥ उष्णेन कफोत्थे पा
ठाक्षारमधुक्षौद्रैः प्रतिसारणं ध्वनन्नावनगंडूषाः उपोस्याः कफोत्थे दः वचोत्थेऽपि
हितान्तेरनवर्षपाठादिभिः प्रतिसारणं हितं तथा धूमादयः कफघ्ना हिताः ॥ कासिकं मित्रे।

कफात्पञ्चालुपिटिकागलौघः शुषिरो महान् स्वरघ्नोर्द्धगदः स्युः साताः शतघ्नीवलयालसाः ना
डीव्रणः कायेनिवमांडूकाः सर्वेस्युः रोहिणी दशनस्फुटनं दंतभेदः प्रकोपजिह्विका गलगंडः स्व
रभंगः कंठोन्नासोऽतिवत्सरः तेषामेषु मध्येनुपक्रमाः असाध्याः करालो नाम दंतरोगः महा
शुषिरो दंतरोगः स्वरघ्नो गलरोगः ऊर्द्धगदो वक्त्ररोगः शतघ्नीवलयौ कंठरोगौ अलसो जिह्वा
रोगः त्रिदोषात्सन्निपातात् नाडीदंतनमूलजा ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽप्यसाध्यः रक्तात्सन्नि

रा६

पातात्जातो रोहिणी दंतभेदो दशनस्फुटितश्चासाध्यः प्रकोपजिह्विकाप्यसाध्या गलगंडः
स्वरभंगः कंठोन्नासोऽतिवत्सरोप्यसाध्यः याप्यस्तु स्यात् भेदश्च दंतहर्षो दंतभेदश्चता
वेतौ याप्यौ शेषान्शस्त्रौषधैर्जयेत् शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् यथायोगैर्वक्ष्यमा
णैरिति इति श्रीमद्गोकदत्तपुत्रश्रीमदाढमल्लविरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां षष्ठे
उत्तरस्थाने एकविंशोध्यायः ॥ अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः खंडोष्ठस्य
विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् खंडोष्ठस्य किंभूतस्य स्निग्धस्विन्नस्य ओष्ठप्रांतौ वि
लिख्य सम्यक्सीवेत् मसृणेन सूत्रेण स्यूत्वा [illegible] व्रणवदुपचारं कुर्यात् इत्यधीतच्छन्नास्य [illegible]
स्योपरिकवलिकां दद्यात् ॥ पत्रोजोतिष्मतीरोध्रपद्मावतीसारिवात्वचैः पटोलपत्रकाक
माच्याचतैलमभ्यंजनं पचेत् मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ॥ नस्यं वने

पात्रई वक्त्ररोगेष्वंकुर्वन्नई गदमुत्सः अस्रोगत्मक कादिभिर्वा पुरथः प्रतिहतो वक्त्ररोगेष्वंकु
र्वन्नर्थयाति सञ्जाउ गदइतिसंज्ञितः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषतिक्तावक्त्रता ॥ क्षारोक्ति
तकेन समावृतास्ते इति पित्तजे पित्तोद्भवे मुखस्य पाके दाहस्त्रषो भवतः तथा तिक्तवक्त्रता ति
क्तास्यत्वं भवेत् क्षारोक्तत्वारे रोहितं पत्रवतं व्रणोलेन समाना तास्य मरुजा व्रणा भवंति ॥
नवचरक्तजेइति रक्तजे पाके मुखस्यांतः पित्तजपाकवल्लक्षणानि भवंति ॥ कफजे मधुरा
मधुरास्यत्वं स्यात् तथा कंडूमत्सिद्धिता व्रणा भवंति ॥ अंतः कपोलमाश्रित्य श्यावं पांडु
कफार्बुदं कुर्यात्तत्यादितं छित्वं मदितं च विवर्द्धते कफोऽन्तोऽन्तः कपोलं माश्रित्य अर्बुदं
श्यावं पांडु उत्क्रुर्यात् तदार्बुदं पाटितं छित्त्वं मदितं च विवर्द्धते ॥ मरवपाको भवेत्साद्दे
सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः मलैर्वातादिभिः तान्त्रे सरलैः सर्वैरेव मुखपाको भवति सर्वपाकः सर्व
दोषलक्षणो भवति पूत्यास्यता च तेरवदंतकाष्ठादिविद्विषः दंतकाष्ठविद्वेषिणो नरस्यैते
रेव दोषैः पूत्यास्यतास्य निवृत्तत्वंस्यात् ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले व
क्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः एकादशैकोदशचत्वारोदशतथाष्टच सप्तदश वक्त्र
वक्त्रसादिले ओष्ठामयाएकादशोक्ताः गंडे एकः द्विजे दंते दश दंतमूले त्रयोदश
जिह्वायां पंच तालुन्यष्टौ गले सप्तदश वक्त्रे सर्वत्र त्रयामयाः एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरामयाः आ
ख्याताः उक्ताः ॥ तेषु वल्पककृताः कंठालोमा मसरक्तोष्ठा वक्त्रे दाबिलजाट्टिना।

ऽशं विरसास्यतां च कुर्यात् ॥ स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् स कफात्गलेलेपं च कु
र्यात् मधुरास्यतां गलेगलगंडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत् स कफः स्व
तालुगलेलेपं कुर्यात् तथा मधुरास्यतां मधुरवक्त्रत्वं च कुर्यात् ॥ मेदसः स्निग्धमान् हानिवृद्धोऽस्मा
नुविधीयते देहं रुक्षस्य कुरुते गले शब्दं स्वरोल्पतां मेदसः प्रवृद्धात् त्याज्यो गलगंडः मेदसः सुस्निग्धत्वं मे
देन सर्वदेहं शरीरहानि वृद्ध्योरनुविधीयते सर्वत्र करोति तेन देहस्य वृद्धोऽसौ यदि वृद्धो भवेत् देह
स्य स्यात् क्षीणः स्यात् वृद्धः स गलेशब्दं स्वरचाल्पतां कुरुते ॥ स्वेदकरदानिलगतिः मुख कं
ठोऽहतस्वरः तास्यं भवति तेन स्वरहानिलात् श्लेष्मणः दुष्टेन यदानिलस्य वायोर्गति
रुद्धा भवेत् येन व्याधिनाक्रष्टः मुखकंठो हतस्वरस्ताम्यात् तास्यन्नतमोगच्छन्नतमः प्रविशन् प्र
कर्षेणासक्तं श्वासं मुंचति स व्याधिरनिलाद्धानात् स्वरहा स्वरघ्नो नाम भवेत् ॥ इति गलरो
गाः सर्वादनं कथ्यति वदनस्यांतर्गतान् सर्वसरोनिलः संचारिणां स्तरणात् स तान्हितान् ताम्रोव
त्त्वचो जिह्वाशीतागुरुत्वं वीस्फुरिताकंठकाचिता विशेषतो च कफत्वं पाकोऽस्तु स
च अनिलो वायुः सर्वतः प्रसरन् सन् सर्वतो वदनस्यांतर्गतान् संचारिणां स्तरणान् सर्वांश्च करो
ति तथा ओष्ठोताम्रोता च स्वेसौ चलत्त्वचो जिह्वाशीतस्पर्शा गुरुः वीस्फुरिता कंटकैश्चिता स्यात्
सर्व मुखं कफकेणाविशेषतो समस्तसपाकोऽस्युच्यते ॥ अथ प्रतिहतो वायुर गुल्म कफादिभिः

तद्देवगलौघवत् शोफोनातिरक्तः मंदपवातरक्तः मंदपवातवद्देववलायाकृतित्वात् ॐ मांसकीलोगलेदो पै।
रेकोनेकोथवाल्परुक् कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलोगिलायुकः दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकीलक
कोऽनेकोवाल्परुक् जातो मूलपृथुर्विस्तीर्णः कृच्छ्रात् दुःखेन उच्छ्वासाभ्यवहृती यस्य सः तथाविधो
व्याधिर्गिलायुक इत्युच्यते ॐ सर्वं मांसांकुरैर्नानावृत्तदृढ्वरमर्द्दरुक् शतघ्नीनिचितावर्तिः शतघ्नीवा
निरुत्करी मांसभिः प्रशस्तैर्मांसांकुरैर्नानावर्णपरिवृता नोवृत्तदृढ्वरमर्द्दरुक्पुत्ता वर्त्यावर्तिः सा शत
घ्नीत्युच्यते निचिता संहतायैः ... शतघ्नीवत्सा निरुत्करी शतघ्नी शस्त्रविशेषः ॐ व्याप्तः सर्वगलः
शीघ्रजन्मपाकोमहारुजः पवनादिपतिप्रभवो ... गलविद्रधिः व्याप्तः सर्वः गलकंठो येनेति ए
वंविधोयः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाकः महारुजः पृथक्दोषैः सहस्रं संभवति सगलविद्रधिरित्युच्य
ते जिह्वावसाने कंठादपवयाकंखपयुंमन्नाः जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तत्कलार्बुदं जिह्वावसाने प
र्यन्ते कंठस्यादोषापयुमपाकं स्थिरं रक्तं नीरुजं मलादोषाजनयंति तत्कलार्बुदं स्मृतं कथयंत्याचा
र्याः ॐ पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः वर्द्धमानः सकालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् दुःखैः
पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगंडो नाम व्याधिर्भवेत् सचकालेन विवर्द्धमानो निरुक् मु
ष्कवल्लंबते ॐ कृष्णोरुणोवातोदाहः सवलान् कृष्णराजिमान् ... गलेशोथं कुर्यात्तु विर
सामलं सगलगंडः वातात् कृष्णोरुणोवातो दाहः कृष्णराजिमान् स्यात् सवस्तः सन् तालुगले

तप्ताङ्गारनिभा वर्त्मनः स्पर्शे तीव्रा कर्णयोरुजां करोति पित्तजा कफात् पिहिताकुरोहिणी लक्षणा स
मन्विता भवेत् क गंभीरपाकानिचयात्समलिंगसमन्विता निचयात्सन्निपातात् रोहिणी गंभी
रपाकासाध्यपाकास्यात् क [illegible] सर्वलिंगैर्वातादीनां संबं
धिभिः समन्विता पुनः स्यात् क दोषैः कफोत्थरोगैः शोफः कोलवदस्थितोन्नतः श्लक्ष्णः कंटकव
[illegible] कंठस्यात् कोमार्गरोधनः दोषैर्वातादिभिः कफोत्थरोगैः कफप्रधानैः कंठे
कोलवत्स्थितोन्नतः श्लक्ष्णः कंटकवन्मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते क वे
दोषस्तीव्रतोदाहं ज्वरकृत् गलपार्श्वगः कंठेवेशोन्नतोगलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाहज्वरं
करोति स तनाम्नाहंद इत्युच्यते क हनुसंध्याश्रितः कंठे कर्पासीफलसन्निभः पिच्छिलो मंद
रुक्शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका कंठप्रदेशे शोफः कर्पास्याः फलसन्निभ मलपाकारः पिच्छिलो
मंदरुक् शोफः कठिनः स नाम्ना तुंडिकेर्युच्यते क वातात्मक व यपुर्धोरोगलमार्गस्तोय
मः गलौघोमूर्द्धगुरुत्वानि ज्वालाज्वरश्च कंठे व य पुर्वोह्यं तथो रोदृ ... रोगलमार्गो
लोपमः स इव जायते मूर्द्धगुरुत्वादीन् उपद्रवानि स गलौघ इत्युच्यते क वलयं नाति ... कफो
कसदृदे वायतोन्नतः गलेयः शोफो नाति ... तोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते

देशोपः श्वयथुः कफपाकारक्तिरवद्भिः मलकफत्व सकफरूप इत्युच्यते श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः
कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्वयथुः शोफः स्यात् स पुप्पुट इत्युच्यते ॐ पित्तेन पाकः पाककाख्य पूयास्रा
वी महारुजः पित्तेन दुष्टेन पक्वात्तालुनः पाकः पूयास्रावी महारुजः सपाकाख्यः पाकसंज्ञः ॐ वात
पित्तकफात्यासैः तालुशोषश्चलदाहयाः वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोषस्तालुशोष इत्युच्यते ६
त्यष्टौ तालुरोगाः ॐ जिह्वाप्रबंधजाः कंठे दारुणामार्गरोधिनः मांसांकुराः शीघ्रवया रोहिणीति
प्रकारिणी कंठे कंठप्रदेशे ये मांसांकुराः जिह्वाप्रबंधजाः जिह्वामूलोत्थाः दारुणाः दुःसहाः कंठमा
र्गावरोधिनः शीघ्रवयाः सत्वरोद्गताम भवंति सा रोहिणी असुकारिणी प्राणघ्नायादनशीला रोहिणीत्युच्यते
[illegible] ॐ कंठास्येतावक्रुद्धानान्सा हनुश्रोत्ररुक्करी सा रोहिणी वातात्मसमुत्पन्ना कंठा
स्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च रुजं करोति ॐ पित्तान्ज्वरो बान्तत्र माह कंठधूमायनान्विता त्रि
प्रजाति प्रपाकाति रागिणी स्पर्शनासहा पित्तात् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् त्रिप्रजा शीघ्रो
त्थाना शीघ्रपाकाः अतिरागिणी भृशं लोहिता स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ॐ कफेन पिच्छि
लापांडुरिति कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छिला पांडुरवर्णा भवति ॐ असृजा स्फोटकाचिता तप्तांगार नि
भा कर्णारुक्करी पित्तजाकृतिः असृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता असंतान् व्याप्ता स्यात्

जिह्वास्तंभकरस्तन्नतः पक्वो मलसंधिर्भवेत् ॥ समन्तात् साकोमांसस्यानन: ॥ प्रबंधने यो जिह्वायाः शोफो
जिह्वाग्रसन्निभः सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान्खरः ॥ अधिजिह्वः स रक्तेद्वोस्याहारविघात
कृत् जिह्वायाः प्रबंधने अथ वा जिह्वाग्रतुल्यः शोफः सहांकुरः कफपित्तरक्तैर्लालोषास्तंभयुतः ख
रस्पर्शयुतो धिजिह्वो रक्तेद्भ्यांयुतो वाक्याहारविघातं करोति ॥ तादृगेवोपजिह्वा तु जिह्वाया उप
रिस्थिता ॥ तादृगेवाधिजिह्वसदृशा जिह्वाया उपरिस्थितः उपजिह्वसंज्ञः ॥ इति जिह्वायाः पञ्चैते ॥
तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिका सरजा खरा ॥ बह्वोघनाः स्रावयुक्ता ताः कालुपिटिकाः स्मृताः ॥ वाता
त्तालुमांसेदुष्टे पिटिकाः सरजः खराः बह्वो घनाः स्रावान्विताश्च ताः तालुपिटिकाः स्मृताः ॥
स्वा६ तालुमूले कफात्सोन्नसन्त्यवस्तिनिभो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाहारमीरयन् कंठो
परोधनस्तस्कारश्व मितंसुकलमंठिका ॥ तालुमूले कफान्तरक्तान्वितान्तसन्त्यावस्तिसदृशो मृदुः
प्रलंबः पिच्छिलः शोन्नासया आहारं प्रेरयन् कंठोपरोधादिकृत् गलशुंडिकाख्यः ॥ तालुम
ध्येतिरक्तांसंहतेतालुसंहतिः ॥ तालुमध्ये निरक्तं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ॥ पद्मा मा२
तिस्तालुमध्ये रक्ताकूर्यथुरर्बुदं ॥ तालुमध्ये पद्माकारो रक्तात् पद्मार्बुदं ॥ कच्छपः कच्छपाकारस्थि
रस्थितः कफाद्रुक् ॥ कोलास्सेपक्व मेदोमांसपुष्पुटोनीरुजःस्थिरः कफात् दुष्टात् तालुप्र

क दंतांतेकीलवत्कफोत्पन्नकरोतिजाकरः पतितंत्त्यम्ब हनुविंश्ले पमाणि साधिमांसक: दंतांतेकीलसह
शः शोफोहनौकरोतिजाकरोति रुजांकरोति अप्यबहनुविंश्लेषं निहंति सोधिमांसकः खेषमण्णस्यात् क दंतवेष्ट
तमांसेषुतंरं भोजायतेमहान् यस्मिन्दंतेति दंतांतमवदिंसेमिपानतः दंतमांसेषुदंतकापादिना
ष्वेषुमहास्पंरंभोजायतेयस्मिन्स्मनि दंतामलेति सोभिधानतोविदर्भाख्यः क दंतमांसाश्रिता
न्रोगानयः साध्यान्पृथेतत् गतेनतस्पास्वकंनदोषः सत्वांसंजनयेन्नति पयंगूदःसास्रवति
त्वक्मांसास्थिप्रभेदिनी ताः पुनःपंचविज्ञेयानालद्रवोः स्वैर्योदितैः दंतमांसाश्रितान् रोगान्
साध्यानियउपेक्षते तस्यांतरेपुदोषोहवल्लसांगतिमजनयेत् सावेगाति पुनः पुनः पूयं
स्रवति त्वक्मांसास्थीनिप्रभिनत्ति ताज्ञतनयः पंचविज्ञेयाः स्वैस्वैर्योदितैलक्षणैः क दंति
दंतिमूलेत्रयोदश: शाकपत्रखराप्तुप्तास्पुटिताचानदूषिताजिह्वा वातदूषिताजिह्वा शाकपत्र
वत् खरासुप्तास्फुटिताचस्यात् क [illegible] पित्तात्सदाहोपारकेमांसांकुरैश्चिता
पित्तात्सदाहोषारक्तैमांसांकुरैश्चिताजिह्वास्यात् क शाल्मलीकंटकाभैस्तुकफेनबहुला
गुरुः कफेनशाल्मलीकंटकाभैः कंटकैश्चिताबहुलागुरुश्चजिह्वास्यात् क कफपित्तादधःशोफो
जिह्वास्तंभकृदुन्नतः मत्स्यगंधिर्भवेत्तस्कः सोलसोमांसपाकतः कफपित्ताज्जिह्वायाअधःशोफो

रा ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमतः कं शीर्यंति दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च शीता
दोसौ श्लेष्मरक्तेन दंतमांसानि पूतीनि रक्तं निर्भिद्य वहंति शीर्यंते क्लिन्नानि मृदुक्लि
न्नानि असितानि च असौ शीतादः कथ्यते ॥ उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः दंतमांसानि
दह्यंते रक्तान्युत्सेधवंत्यतः कंडूमंति स्रवंत्यसृक्माध्मायंतेऽसृजि स्थिते चलाः मंदरुजो दंताः
पूतिवक्त्रं च जायते पित्तरक्तोद्भवो दंतमांसपाकः उपकुशः स्मृतः तेन दंतमांसानि दह्यंते
रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च ततः कंडूयुतानि रक्तं स्रवंति रक्ते स्थिते सत्याध्मायंते चला दंताः मं
दरुजाः स्युः पूतिवक्त्रं च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः कफास्रात्तीव्र
रुक् पूयवांते दंतपुप्पुटः द्वयोर्दंतयोस्त्रिषु वा दंतेषु शोफो वदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात्तीव्र
रुक् शीर्यते दंतपुप्पुटसंज्ञः ॥ दंतमांसे मलैः सास्रैः बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः
पूयास्रं दंतविद्रधिः दंतमांसे वातादिभिः सर्वैरक्तैः बाह्यैः गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च भिन्नः सन्
पूयास्रं स्रवेत् स दंतविद्रधिः ॥ श्वयथुर्दंतमूले तु रुजावान् पित्तरक्तजः लालास्रावी स शुषिरो
दंतमांसप्रशातनः दंतमूले श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्रावी स शुषिरसंज्ञो दंतमांस
प्रशातनः ॥ सन्निपातज्वरवान् पूयरुधिरस्रुतिः महाशुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः
सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्रावेनान्वितो महाशुषिरनामा उक्तः स च विशीर्णद्विजबंधनः स्यात्

शालिता इव च स्युः ॥ दंतभेदे द्विजाः स्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः दंतभेदे दंता
स्तोदादियुताः स्युः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथा चालाख्यो
रोगो दंतैश्चलद्भिर्भक्षणादधिकव्याधेयस्मात् करालस्तु करालानां दश
नानां समुद्गमः करालानां दन्तानां समुद्गमः करालाख्यो रोगः ॥ दंतोऽधिके
धिदंताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः जायते जायमानेतिरुक्जाते न तु शाम्यति
अधिको दंतोऽधिदंतसंज्ञो रोगः वर्द्धनस्स एवोक्तः जायमानेनास्मिन् दंते
तिपीडा जायते जाते नु तस्मिन्नीडा शाम्यति ॥ अधावनान्मलो दंतेषु कफ
वातानशोषितः पूतिगंधस्थिरीभूतः शर्करासामुपोद्गतः पूतिगंधः
स्थिरीभूतः शर्करासामुपोद्गतः अधावनाद्दंतमलः कफवातप्रवनेन शो
षितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स एवोपोद्गतः शर्करास्यात् ॥ शातयत्यणुशो
दंतान् कपालानि कपालिका कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुशः स्तोकं स्तोकं शा
तयति ॥ श्यावः श्यावदन्तमापन्नो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः द्विजः श्यावदन्तमापन्नो र
क्तपित्तानिलैः श्यावाख्यः ॥ हनुमूले दंतमांसाश्रितो दोषैरल्पमारुतैः शोषितेम
ज्जसुषिरे दंतेन्नमलपूरिते पूतिना कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः हेतुनो
त्पत्तिरामः ससंरंभोऽनिमित्तश्चलः प्रलनः पूयरक्तस्रुत् स चोक्तः कृमिदंतकः ॥ हनुमूले द
न्तमांसाश्रितो दोषैरधिकमारुतैः शोषिते मज्जसुषिरे दंतेन्नमलपूरिते पूतित्वान्
कृमयः सूक्ष्मा जायंते ततो निमित्तं ततरेणती क्रान्तिर्हेतुनां निर्जायते तथा सं
रंभान्वितः कृष्णश्चलः प्रलनाख्यः पूयरक्तस्रावी स च कृमिदंतक उक्तः इति दंतेद

रहो गुरुस्तुनो सवर्लैः पिटिकैश्चाचितोस्यात् ॥ सन्निपातादन्नेकाभोदुर्गंधावतिपि
च्छलो ॥ अकस्मात्म्लानसंसृष्टेनेत्रो नानाविधमर्कार्कितो सन्निपातात्दोष्टेनानावर्ति
पिटकैराचितो दुर्गंधिस्त्रावविपिच्छलो ॥ रसहस्तवन्म्लानोकदाचित्संसृष्टनोसरजोविष
मपाकिनावा ॥ रक्तपरद्धात्सधिरस्त्रवनः रक्तालिनप्रभो खर्जूरसहशांचात्रैरो
लारक्तैर्बुदंभवेत् रक्तेनयुक्तोरुधिरंस्त्रवेन्नोवक्त्रप्रभो च ह्नौलारक्ते खर्जूराकारम
र्बुदंमांडस्यात् ॥ मांसधिक्ष्रोपमो मासान्स्यात्नांमूर्छर्कूर्मीरमात् मांसेन गु
रुपिंडोपमोवावाष्टोकृमतावमूर्छकूर्मीस्यात्तो ॥ तेलाभस्त्रावयुक्तेऽदो सर्के
द्रुमदसामृदू मदसानेलाभः स्त्रावः ॥ कुदृस्त्रावयथास्त्रावैर्वतथाकंडुयुनो म
दुवाष्टोस्यात्तो ॥ तनजावदीर्घतो पाट्यनेवासकंडुमुनः स्रपितोवपुनः
स्यात्तोकंडूलोऽरस्तानछदो तनजावसर्कदवदीर्घने पारिकास्तेनम यनेदम
गुप्पितोवपुनराष्ट्रोस्यात्तो संकंडूकाव ॥ जलबुद्बुदवद्वानकफाद्दोष्टजला
र्बुदं वातकफाज्जलबुद्बुदाकारजलार्बुदमांडस्यात् इत्येकादशौष्ठोष्टे ॥
गंडालजीस्थिरःशोफःगंडेदाहज्वरान्वितः स्थिरःशोफःगंडप्रदेशेदाहज्वरे
युनोगंडालजीत्युच्यते इत्येकोगंडे वातात्दुमसहाद्दन्तौः शीतस्पर्शाधिक
व्यथाः दाल्यनश्वमूलेन शीतारवादालनश्रृसः वातेनदंताउकसहाः
शीतस्पर्शाधिकव्यथामूलेन दाल्यनश्वश्वसोशीतदंतसत्नोदाल नश्रा
न्तः ॥ दंतहर्षप्रवातान्लशीतमहाह्नमाद्विजाः भवंत्यम्लाशनेनेव सज

[illegible] सघ्राणपाकाख्यः ७ स्रावस्तु न
नांतः श्लेष्मसंभवः । अच्छजलोपमजलोपमान सर्वैवेणान्निशिजायते स्राव
स्तु नन्तसंतः घ्राणस्राबाख्यः सचकुपादेवके बलाद्भवति । अच्छजलसह रोगनिश
स्रावोजायते विशेषेण तत्रो ७ कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्ध्वा प्राप्तानां स्वपीनसं कु
र्यात्सघुर्घुरस्वासंपीनसाधिकवेदनं । अवरिवसवन्मस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिकाः
अजस्रापिच्छलंपीनव क्लेसिंहाणकं घनं । कफात्तु नासापासवहोरद्धश्चानासि
अपीनसघुर्घुरस्वाससंयुतंपीनसाधिकं रुजं कुर्यात् तेनापीनसाधिकरुजं कुर्यात्
तेनापीनसेनासापरिमलमथस्यवानवरस्य प्रक्लिन्नो नासिकापिच्छलाहिंसुक्तेपि
हाणकंप्रवति ७ रक्तेन नासाद्गंधवहास्यान्तःस्पर्शं नासह भवे[illegible] कोपमाघ्रा
स्रस्तादीप्तिर्दहतीवच रक्तेननासाद्गंधवहास्यान्तरेस्पर्शं ननसहते न यापूमावमि
वासादहतीवचसादीप्तसंस्राराजाति ७ तालुमूलमलैर्दुष्टैर्मारुतोमुखनासिका
न श्लेष्माचपूतिर्निर्गच्छन्पूतिनासंवदंतिनं । तालुमूल[illegible] दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकातं वा
युः कफश्चपूतिर्निर्गच्छन्तं पूतिनासंवदंति ७ निचयाद्भिघाताद्वा पूयासृङ्नासि
कास्रवेत् तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं सन्निपाताद्भिघाताद्वा नासा
मयाः स्रवत्तत्पूयरक्तं संज्ञंशिरोदाहरुजाकरमाख्यातं ७ पित्तश्लेष्मावरुं
द्धोंतनासायांशोषयेन्मरुत् कफः सम्पुष्कपुटतां प्राप्नोतिपुटकं तु तत पित्तश्लेष्मावरु
द्धो वापुरंतेन नासायां शोषयेत्कफः सचकफः सुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु द्रुचाते
अर्शांसि बुदानिविभजेद्दोषालिंगैर्यथायथं अर्शांसि अर्बुदानि च दोषलिंगैर्यथाहंसजा

पिचुवर्त्तिभिः पुरेणं धूपयित्वा तु माहिषेण प्रपूरयेत् सुरसादिगणक्वाथपालितानां
नुपाजयेत् पिचुवर्त्तिसूक्ष्मैरेभिस्तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् पिचुवर्त्तिभिश्च कर्णस्रोतोनाडीगं पू
यन् दुष्टकालो मसद्गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माहिषेण पूरयेत् सुरसादिगणक्वा
थक्वनपालितानां पिचुवर्त्तिं चयोजयेत् सूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिचूर्णैरवचूर्णयेत्
कर्णस्रोतः ॥ शूलकर्णनादवाधिर्यक्ष्वेडानां विधिरेव प्रवर्त्तितः शूलादीनां निवर्त्तको विधिरे
वः ॥ प्रियंगुमधुकाम्बष्ठाधातकीउत्पलपर्णिभिः मंजिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थ
स्य रसेन च पचेत्तैलं तदास्रावं निहन्त्याशु पूरणात् प्रियंग्वादिभिः कपित्थतैले
न रसं पिबेत् तत्पूरणान्न द्राणे वास्रावं निर्हरति ॥ नादवाधिर्ययोः कुर्याद्दोषजशूलो
क्तमौषधं श्लेष्मानुबंधे श्लेष्मकाल प्राग्जयेद्वमनादिभिः नादबाधिरत्वे च वातशूलो
क्तमौषधं कुर्यात् श्लेष्मानुबंधे प्राक् श्लेष्मकालं वमनादिभिर्जयेत् ॥ एरण्डशिग्रु
वरुणमूलकात्पत्रजे रसे चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणेऽन्विते पथ्याहूक्षीरका
कोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ एरण्डादि
पत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्ट्यादिकल्कयुतं तैलं पचेत् तच्च नावनादिभि
र्नादादीन् हन्ति ॥ पक्वं यत्तिचिवाहिंगुपिप्पलीकुसर्जिकौवलैः समसूक्ष्मैः पूरणात्तै
लेरवश्यावाश्रुतिनादनुत् पनिचिवादिभिः सपुत्रजैलं पचेत् पूरणाद्रुजादिजित् ॥
कर्णनादहितं तैलं सर्षपान्यं व पूरणात् सर्षपोद्भवं चैव तैलं कर्णनादहितं ॥ शुष्
कमूलकसुंठीनां क्षाराहिंगुमहौषधं शतपुष्पा वचा कुष्ठ दारु शिग्रु रसांजनं सौव

नस्यकर्णपूरणाभ्यंजनैरिदं स्यालाहोन्नहीनं केवलं सो हं वा ॥ पथ्यादिभिः स्वरसैः क
र्णाहिहान्सम्यनेनन: पथ्यादिभिः पूर्वोक्तैः स्वरसैः कर्णौ पूरयेन्नालिकेन ॥ वामयते
पिप्पली सिद्धः शर्वः स्निग्धं कण्डूवे धूमनावनं कुं ॥ स्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥ क
र्णान्ये पिप्पली ॥ वचा स्वन स्निग्धं वामयेत् पश्चात् कफस्त्रावान् विरेचयेत् ॥ लसुनार्द्र
कशिग्रूमूलत्वरुणामूलकस्य च कदल्याः स्वरसाः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे लसुनादेर्भो
रथकरथकस्वरसः कर्णपूरणे कासं श्रेष्ठः ॥ अर्कांकुरानम्लपिष्टान् सतैलान् लवणाव
तान्निनान सन्निधाय स्नुहीकांडे कारितेन ॥ रावनानां स्वेदयेत् पुटपाकेन रसः श्रूलजि
त्परं अर्कांकुरानम्लेन कांजिकेन पिष्टान् तैलेन स्निग्धान् लवणान्विनान् स्नुहीकांडे
कारितेन सन्निधाय तस्याः स्नुह्याः वैरावृतानां पुटपाकेन स्वेदयेत् सरसं परं श्रूलजित्
॥ रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् सुक्तेन च रसपित्वा वाकेनेनान्ववचूर्णयेत्
न या बीजपूररसेन कपित्थरसेन वपूरयेत् अथवा सुक्तेन च रसपित्वा पश्चान्समुद्रफे
न चूर्णेरवचूर्णयेत् ॥ अजाविमूत्रवंशानलकसिद्धं तैलं च पूरणे सिद्धं वा सार्षपं तैलं
हिंगुतुंबरुनागरैः अजाविमूत्राभ्यां वंशान्वचाचसिद्धं तैलपूरणे हितं सार्षपं तैलं हिं
गुतुंबरुसुंठीभिः सिद्धं पूरणे हितं ॥ रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिरोविरेकास्रविमोक्षयेत् र
क्तजे कर्णश्रूले पित्तवत्कार्यं शीघ्रं च शिरोविरेचनाविमोक्षयेत् ॥ पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगंडू
षनावनं युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् पक्वे पूयवहे कर्णे धूमादिकं यो
ज्यं नाडीविधानं च योज्यं दुष्टव्रणघ्नं पञ्चनं च योज्यं ॥ श्रोत्रानः प्रसृज्यादिग्धं तुदेत् कालो

शृयगाश्वस्यामिलार्कैरंडजन्मनां तैलसिद्धमन्यदेष्यानांस्विन्नानांपुरुषाकत्तः रसःक्वो
ष्णनहरेयमूलकस्याश्लोरधि।वानाङ्गवेकतिसूलेमांसरसेनभोजितांवानपृष्ठमसाधितं
शाविनाशयेत् कर्णवाम्विन्नंसनशृयगाश्वस्याश्लिनानांवज्ञालतेतैलसैंधवशिग्रुपानंपु
टपाकतः स्विन्नानांरसेःकर्णःपूरयेत् तथैवमूलकस्यारसेनरयानाकसावरसेनपूरये
त् आमलकानहरेमूलपुष्पत्रेवयविपाचितेः महातैलहाडुनहेनिसुनीवामापिवेत्स्रा।वानहरे
णलोग्रमूलपुष्पत्रेपुच गामूत्रादिशु त्ववाचितामहातैलहाकुमुदरलामापिवेतुंजयति
७ महतःपंचमूलस्यकाष्ठानसोटुंलवष्टितानि तेलसिद्धमन्यदेश्यानांस्विन्नहेमहः स्वा
वहः महतःपंचमूलस्यकत्मानकाष्ठान् सौममलवष्टितानि तैलसिद्धमन्यबलितागवा
द्यः स्नेहः सकर्णनिविवृतःसद्योऽवजाहृते ७ पद्मकंपंड्रकाष्ठानुकाष्ठानकाष्ठाचसा
रलात् एवमनेनैवविधिनादेवदारुकाष्ठानकुष्ठात्सरलकाष्ठाद्वानुतःस्नेहारसायतः
७ वातव्याधिप्रतिश्यायविहितंहितमत्र च वातव्याधौप्रतिश्यायेचवपिहितंनभवजनवा
त्र्यहंत ७ वर्जयेत्शिरस्नानंस्नानंशीतंनामःवानमहुर्णवि शिरसामहःस्नानवर्जयेत् शी
तजलपानंदिवास्वापनकार्यं रात्रोनुसर्वथावर्ज्यमेवेत्यर्थः ७ पानमूलेसिनापुत्रछनाहि
गर्भविरेचयेत् द्राक्षापष्टिहतंन्यस्तसास्यतेकर्णपूरलं पित्तमूलंसितान्विनघ्नेनाहि
विरेचयेत् द्राक्षामधुकासिद्धेनक्षीरेकर्णपूरलं ७ पथ्यतंनाडिमोशीरकाकोलीरा
धजीवकैः मृणालविशामंजिष्ठासारिवाभिश्चसाधयेत् यष्टीमधुरसाप्रस्यक्षीरहिम
स्यसंयुतं तैलस्यकुडवंनस्यपूरणाम्भजनैरह निहंतिमूलदाहेषा‍ः केवलाःसोदमव
वा पथ्याशिभिःकतेमधुककाथप्रस्थेनक्षीरस्याहिप्रस्थेनचसंयुतंतैलकुडवंसाधयेत्

सहसैव प्रवर्द्धिते कर्णे शोफः सरुक् पाल्यां मरुतः परिपोटवान् परिपोटः स्ववचनात् सुकुमा
रकर्णे चिरोत्सर्गात् सहसैव न तु शनैः प्रवर्द्धिते श्वयथुः पाल्यां सरुक्कृष्णपालोहितः परिपोटवा
न्परिपोटः स्फुटनं स्वभावान्नान्यपरिपोटसंज्ञः ख्यातः ।। उत्पातः पित्तशोणितात् गुर्वाभरणभा
राद्यैः श्यावो रक्तो दाहपाकवान् श्वयथुः स्फोटपिडिकारागोषाढ्यो दसयुतः पित्तशोणितात्स
एवोत्पातसंज्ञः पित्तशोणितात्स गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभिः प्रकुपितान्न रक्तकारुणादिका
न स्फोटादियुतः श्यावो नुगतार्थः ।। पाल्यां शोफोनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः
सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थो गल्लिरश्च सः वातकफात् पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः
समानवर्णः कण्डूयुत उन्मन्थ उच्यते स एव गल्लिराख्यः ।। दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे कण्डूदाहपाक
रुक् श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः कर्णे दुर्विद्धे वर्द्धिते सति कण्ड्वादियुतः शो
फः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः ।। कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ले
ह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः कण्ड्वादियुता लेह्याख्याः
पिटिकाः यस्मात्तत्रोपेक्षिताः पालीं लिह्युः ।। पिप्पली सर्जं मूलं विदारी कुचकर्णिकः एषाम
साध्यासाध्यत्वे कानेत्रिकान्यालु साधयेत् पञ्चविंशतिसंख्यान् कर्णरोगविभागतः पिप्पल्याद
यस्मृतास्ते रोगा एषाम् असाध्याः नेत्रिकायाप्याः अन्यांस्तु विंशतिं रोगान् साधयेत् इत्येवं सु
श्रुतेन प्रकारेण पञ्चविंशतिरोगा यथाविभागमेतेनोक्ताः ऽनेनाप्यनेन च कृतां सकर्णरोगकथनं
सञ्चयन्ति संख्यानवस्तु रेखस्मरणार्थमत्र कृतमिति ।। इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुण
दत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायामुत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयः सप्तदशोऽध्यायः १७
ऽस्मादनन्तरं कर्णचिकित्सोच्यत इत्याह ।। अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशिनः वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् वर्ण

पूतिबहुलं च पूतिकर्णकमनुमज्जार्णं कुरुते ॥ नानादिदूषितं श्रोत्रं मांसं मांसरसके दन्तजां रुजां खादन्तो जंतु
नच कृमिसंभ्रांसकृमिकर्णकः नानाहितैः श्रोत्रं दूषितं नानावधस्रवतामांसादिकं दजातो श्रोत्रस्य कु
र्युः सकृमिकर्णकाख्यः ॥ श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्वलक्षणः विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफः
श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् निदानादौ वमुक्तः ॥ शोफकावहिर्गतौ
हास्यलो महारुजः रक्तः स्यादायतनादावास्कृतः कोष्ठासविद्रधिरिति नादिहविद्रधिसामान्यात्क
तोविद्रधिरुक्तएवेत्यर्थः ॥ शोफार्बुदार्शांसि तेषु रक्तपूतिकर्णत्वं वाधिर्यत्वं च वाधने अर्शार्बुदेत्यादि
प्रतानामिति कर्णगतानीत्यर्थः कर्णार्बुदार्शांसि तत्रशुक्ले अर्शोभिरमांसवर्त्मानः स्तब्धाः स्निग्धसदाहरक्तरु
जेरतेनननस्त्राविछिन्नो छिन्नाविवर्द्धनइति अर्बुदस्य तुलक्षणं वर्त्मानर्णसपिंडमांसः श्वयथुरु
च्चितो रुजः सारेः स्यादर्बुदो ग्रंथिविषमार्बुदानश्चलइति तत्र कर्णार्बुदेषु गंधवधनं पूतिकर्णत्वं
वाधिर्यत्वं च ॥ गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः वातान्गर्भस्थनरस्य कुचिता शष्कुली
कुचकर्णसंज्ञः ॥ एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः पिप्पली पिप्पलीमानः मांसांकु
रा गर्भस्थस्यैकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीइत्युच्यते कर्णपिप्पलीत्यर्थः सतमांसांकुरः पि
प्पलीमानः ॥ सन्निपातात्विदारिका सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः कटुतैलनि
भःपक्वः स्रवेत्कृच्छ्रेण रोहति संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुली सन्निपातेन विदारिकाख्य
श्वयथुः स्तब्धः सवर्णः सरुजः स उपेक्षितः सन्कटुतैलनिभंस्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति सा
कर्णरो च विदारिका रूढा सती निखिलं शष्कुलिं संकोचयति ॥ सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं
सिरास्थो वायुः पालीशोषं वनदाह्वयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते ॥ कृशा दृढा च तन्त्री च पाली वा
तेन तन्त्रिका वातेन पाली कृशा दृढा च तन्त्रीव स्यात् सा तन्त्रिका उच्यते ॥ सुकुमारे चिरोत्सर्गा

मुखाकाशस्मिंस्तदेवं तथा सपद्वंच समधीनत्वमिति कृत्स्नश्रुतिस्थानं सा वत्सोकाय द्यदंगस्य शो
नितत्वाकं न छ्छेति ७ कफानिलौ रोहतु मौवाग्नेरवं मंदत्वाभ्वंजः कंडूः श्वयथुस्सह पाका
वौ न घनाः स्त्रुतिः कफाद्विरथाहिगारवं जायते कंडूः मंदत्वं कंडूरादिहस्थानं पाकात्
नाघनाच स्त्रुतिस्थानं ७ कर्णानिश्रवणं मूलमभिघातकादिदूषितं रक्तं पित्तसमानाग्निंकि
चिद्वाधिकत्वं तत्वं किंचिद्वाधिकत्वं त्वं ७ मूलं समुदितैर्दोषैः सपोकज्वरतीव्ररुक
वर्धाया दुष्करत्वेनैवं जायते श्रुतिजाड्यवत् पर्कं सितनाभितनारक्तघनपूर्वप्रवाहित सान्निपा
तितैर्दोषैः मूलं रागकादिपुनंजायते तथा वर्धयेण्णाक्षतीन ७ श्रुतिजाड्यपुत्रंच प
कं सितनाभितनरक्तघनंपूयं प्रवहति ७ शाहूवाहिनीसिरा संस्थ्य वृत्तानिपवनेभुङ्क्तः नादा
नकस्माद्विविधानकर्णनादं वदंतितं शाहूवाहिनी धमनिरासु गतेवातेमुहः शाहानवविवि
धानकस्माच्छृणोति कर्णनादं वदंति ७ श्लेष्मणानुगतोवायुर्नादोवासमुपेक्षितः
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वाधिर्यं क्रमशश्च वायुः श्लेष्मणानुगतो कर्ण नादो वासमुपेक्षि
तोवाधिकत्वेन कर्णस्थानं उच्चैः कृच्छ्रात् श्रुतिं श्रवणं कुर्यात् क्रमेण बधिरत्वं वाधिर्यं कु
र्यात् ७ वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतोलिंपेत्ततो भवेत् ततो गौरवं पिधानं च स प्रतीना
हसंज्ञितः वातेन श्लेष्मा शोषितः श्रोतोलिंपेत ततस्त्वक्गौरवं तस्मात्तत्सा गुरुत्वं स्या
त्स्यात् ततंच सप्रतीनाहसंज्ञिकोगदः ७ कंडूः शोकौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरो तत्संज्ञयास्म
तौ कफात्कंडूः शोफौ कर्णे स्थिरो तत्संज्ञौ कंडू शोफा रोगौ भवतः ७ कफोविदग्धः पित्ते
न सरुजं नीरुजं वापि घनपूतिबहुश्लेष्मकं कुरुते पूतिकर्णकं कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घन
नीरुजं।

शाकं च विधिर्विघ्नेन ॥ तिमिरस्य चैतत्साधनं विरेचनादिभिर्भेदेन् तथा वेगसंरोधादिकं च वर्जयेत् ॥ छ
दृकादमध्यपृथुसंस्थानं वर्णाशिरोगतानि नेत्रधावने ते नाम सलोहितं नेत्रलेपनाद्वीनपादवयुक्तानेव
नेनयंति दृकादस्यमध्यपृथुरूपशिरानेत्रबधुधानेत्रगता नाः शिराः श्रेष्ममार्हीन कादपुक्तान्ने
त्रस्रावयति ॥ छ मलोक्षस्य यदृनपीडनाद्यलाद्दूषयते नयनानि दुष्टाः श्लेष्मादयो दोषाः हितानि
न स्मात्प्रपानदभ्यंजनधावनानि नात्र मलाक्षणादिभिर्दुष्टानयनानि दूषयति पनरेवं तस्मात्दृष्टि
हितानि सर्वदा उपनदभ्यंजनादीनि भजेत् उपजातीवृत्तं ॥ छ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुण
दत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां व्याख्यायामुत्तरस्थानेऽक्षिरोगप्रतिषेधो
ध्यायः षोडशः १६ नयनामयानन्तरं दूरान्तिकस्थधर्मत्वात्कर्णरोगानाह यथा हि चक्षुर्दूर
दूरस्थमपि पश्यति तथा श्रोत्रं दूरस्थमपि श्रुणोतीत्याह ॥ छ अथातः कर्णरोगविज्ञानी
यमध्यायं व्याख्यास्यामः प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंडूयनैर्मरुत् मिथ्यायोगेन शब्दस्य
कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् अर्धावभेदकं स्तंभं शि
शिरानभिनंदनं चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्या
त्संचारविचारवत् ॥ प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य च मिथ्यायोगेन पवनः कुपितोऽन्य
रपि सर्वनिदानैः कुपितः श्रोत्रशिराः प्राप्य श्रोत्रासकर्णविवरे शूलं वेगवत् कुर्यात्
तथा अर्धावभेदकं शिरोरोगं स्तंभकं सीस्थैवत याश्शीतस्यानभिनंदनं चिरेण च पाकं कुर्यात्
पक्वं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् अकस्माच्च शून्यं स्यात् संचारविचारवच्च स्यात् भिन्नार्थाभि
नेत्रयथास्यात् ॥ छ शूलं पित्तात्सदाहोषाशीतेच्छाश्वयथुज्वरं आशुपाकं प्रपक्वं च सपी
तलसीकास्रुतिः सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च पित्तेन शूलं दाहोष्णान्वितं
स्यात् तत्र ऊषा पादशाकः संतापः दाहः सर्वांगीणस्तीव्रोष्मा सदाहाशरतिमानं तथाश्वा

सन्नेहं देवदारुवा हरीतकी कार्थं पिबेन्नरं प्लीहानं देवदारु सन्नेहं वस्नमूत्रेण २

५२

मधुना पिबेन्मज्जानं वरं ह्नेदतं कृच्छ्रलं ॥ अभयां सैंधवं हिंग्वादि नागरं प्लीहानाशनं । भावितं वस्नमूत्रे
ण भावितं लवणं ॥ सैंधवं त्रिफला कुष्ठ कटुकाश्वसन्नाथः सनाम्नरसकाचार्तिः प्लीहाप्रकुर्क
नाशनी सैंधवात्स्य प्लामरजः सहितः वर्णो प्लीहाप्रकुर्कहृल्लं ॥ पुष्पकासीसचूर्णिवासुरसार
सभावितः नाम्नदृष्टाहननेनैत्प्य पस्मरस्तानजिरजनं ॥ पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसनदृशाहभा
वितस्तदंजनं नेत्रेल्पपस्मरगानघ्र सुरसाम्नर्कौ ॥ श्वेत च सा वीरकमजनं च नाप्पासपना म्नरजः
सुसूत्म प्लीहानुरामालि निषेविनासो चूर्णः करात्वेकरालाकपाप्य हरिनालसौवीरं जनंता
भ्रपाहाम्पानुत्वं नाम्नचूर्णसस्मसमत्र चूर्णं निषेवेत एकपपि शलाकपा प्लीहापुरामालिकरानि
उपजाति ॥ तालानि गुल्मिं गदावीरसनस्त्रहं बृथी सभावितं सनकत्वः दीपाज्वात्पः सार्ध
बातनामनुत्याश्रहा प्लीहानां रोपतार्थमक्षीसा लाक्षादिरसनस्त्रहं कृथ्यासंसतवाराणभावितं
नेनकृथ्यासनसार्धि यादीवः अत्वात्पत्नमुत्याम्नक्षी प्लीहानां रापलतं वैश्रवण वैश्वदेवीचत्तं ॥
वल्मीवले रवंबद्दृमालक्ष्याति नमाहात्यं पुनः पुनार्व रे कं च नित्यमाश्चानजनं नावनप मपा
नचा प्लीहारमानुराभजेत प्लीहारागी वेकृमलरवादिक पुनर्पुनर्भजेत ॥ पुणालसत्त्वसांनेमदा
हः सत्त्वसालाकया एप लसपुनरस्पानेस त्पनेसत्त्वसालाकयादाहो हितः ॥ वनुर्भवति
त्वश्वात्हेतुलक्षणसाधनैः पर स्परमसंकीर्णाः कान्स्न्येन गदितागदाः इत्येवमद्दणप्रनुर्नवति
गदाहेतुलक्षणसाधनेरन्योन्यमसंकीर्णाः कान्स्न्येनोक्ताः ॥ सर्वदावनिषेवनात्यापिनय
नप्रियः पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् मुद्गादीनकपपिनप्रानमारसार्धःपरिस्नुता
न् शाकं चैवं विधमांसंजांगलं दाडिमामलं सैंधवं त्रिफलां द्राक्षां वारपानेच नामसप्रातपत्र
पटत्रालाविधवद्वावरपाधनं वर्जयेद्दतमसंरोपमञ्जोत्पादि रानानिच विद्दाहविष्टमकरंपच्छद
हारमेवजं सक्ष्यापिनयनवत्नमः सनसदेव पुराणयवादिकं निषेवेत एवंविधं कपपिनप्र

५२

गुटिकाः कुर्यात् नाक्षस्त्राद्यावविशोधिताः स्नेहपक्ष्मपक्ष्मदिग्धाः ॥ कासीसं त्वथ मधुकं ता
म्ररजो ञ्जनं क्षीरकाकोलीं च शङ्खमामलकपत्ररसं धूपितं ह्लायरसकासमेतं आश्च्योतनं क्षीर
काकोली तत्र शङ्खामलकपत्रैर्धूपितानि नेत्रे धूपितं हास्यकटुकप्रलेप ॥ अञ्जनाद्यानि अश्रुजा नापि नेत्रा पि
त्ता इति साधनं अञ्जनाद्यानि नेत्र रोगे पित्ताभिष्यन्दे चोक्तानि तत्र कुर्यात् ॥ उक्तिष्टाः कफावि
त्तामलानिचयान्त्याः कुकूणकादयः स्त्रोपरोधः पुष्पाञ्जिवाक्षः पूयालसाविशः पायकाम्लो
षितोत्पातरक्ताः स्यन्दमयाविनानिलोत्ये एते स्युः दश पिल्लाः स्युर्दीर्घकालानुबन्धनः उक्ति
ष्टायत्र ये दश रोगाः पिल्लाः स्युर्दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ चिकित्सापृथगेतेषां स्वस्व
मुक्ताप्यवस्थेन पिल्लोम्नेबुसामान्यात् एतेषां पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता प्रथमलिख
ने चिकित्सा पिल्लोम्ने बुसामान्येन ॥ पूपपिल्लास्वसरोगिणः स्निग्धस्य छर्दितवतः सिरा
व्यधकृतास्रजः विरक्तस्य च वर्त्मानुनिर्लिखेदा विशुद्धितः पूर्वपिल्लास्वरोगवतः स्निग्धस्य
छर्दितवतो नरस्य विद्धसिरस्य विरक्तस्य च वर्त्मनि निर्लिखेद्याविशुद्धेः ॥ तुत्थकस्य पलं श्वेतमरि
चानि च विंशतिः त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहु
वर्षोत्थितानपि तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् तुत्थकस्य पलं विंशतिः
श्वेतमरिचानि शोभाञ्जनकबीजानि काञ्जिकपलैस्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् तत्से
केन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितान् अपिल्लान् कुरुते उपदेहादीन् नाशयेत् ॥ करञ्जबी
जैलारससुमनः क्षारकाणि च रसदुग्धसाधयेत्क्वाथ पूतेनं तत्र रसक्रिया अञ्जनं पिल्लभे
षज्यं वर्त्मनां च प्ररोहणं करञ्जबीजादीनि सं सुद्धजले साधयेत् क्वाथपूतेन तत्र रसक्रि
या अञ्जनं पिल्लानां वर्त्मनां च प्ररोहणं ॥ रसाञ्जनं सर्जरसो जातिपुष्पं मनःशिला
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च अञ्जनं मधुनापिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमं रसाञ्जनादिकं

स्त्रैमः शालेविनावलितं स्निग्धोक्षेत्रापशमनं नेत्रैवानेनाभिशालेना सानाहदुस्यादि
नात्तिंगानिर्देशः स्निग्धोक्षैक्षेत्रावशमनं सुरवभिनुपशयनिर्देशः सोभिष्यंदउपेक्षि
तः ॥ अधिमंथो भवेन्नेत्रे नत्राधिमंथे कृतिना दार्दिकं स्यात ॥ अपरलिंगाह ॥ पुंस्त्रीलिंगः ७
हताधिमंथः साधिष्ठा नमादानेनवेदनाः ॥ अनेकरूपाजायन्ते ब्रणाहसौ चहति इहा अ
धिमंथोपिप्रमादाद्वपेक्षितोहहताधिमंथो भवेत् तेनहताधिमंथे नानेकरूपारुजाजाय
ते ब्रणाश्चद्दहौ होहहा स्यात् ॥ ७ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् व्यथांतो ज्ञाम
पेछिल्याम ग्रंथा कुविलोचनं ॥ संकोचयति वर्त्मस्तु सोन्यतो वातसंज्ञितः मन्यादितो वायुर
न्यतोवा व्यथा प्रवर्तयेत् नयनं संकोचयति किंभनं पेछिल्यागतशंकरहितं नयावर्त्म
स्तु सःप्रन्यतोवातसंज्ञितः ॥ ७ तहदन्नेत्रंभवेत्क्लिष्टस्य स नवा वातपर्यये ७ नहदन्यतो वातनइव
क्लिष्टनेत्रस्य नवा वातनपर्यये स्यात् ॥ ७ दाहोपधूमायनं शोफः श्यावताबहिर्नोवहिः ॥ अन्नेनः
क्लेदाश्रुपीतो कृशगः पीतनाभदर्शनं ॥ दोर्दासितत्वनासितत्वपित्ताभिष्यंदलक्षणं दाहद
दादिपित्ताभिष्यंदलक्षणं ॥ ७ ज्वलदंगारकीर्णाभं यत्कृष्णपिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेन्ने
त्रे ॥ अधिमंथेज्वलदंगारकीर्णाभं यत्कृष्णपिंडतुल्या भवेन्नेत्रं भवेत् ॥ ७ स्पंदेनुकफसंभवे जाड्यं
शोफोमहानकंडूर्निद्रान्नानाभिनंद ते ॥ सांद्रस्निग्धबहुस्रावं पिछावदूषिक स्तुना क
फसंभवे स्पंदेजाड्यमित्यादि पिछावदूषिका शुनेत्यनेनलिंगं ॥ ७ ॥ अधिमंथेनतुकृष्णमुन्न
तं मुखं मंडले प्रसेकोनासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ अधिमंथे कृष्णमंडलेनतमुन्नतं
मंडलं चोन्नतं प्रसेकाक्षिस्यात् ॥ ७ रक्तसंज्ञोदूषिकं कृष्णमंडलदर्शनं रक्तस्पंदेननप

साभीराशीमितिच्चिनास्थानं ७ विधमच्छिन्नस्थाभासस्रूछिन्नांसुकास्तना विधमच्छिन्न
स्थानानयासस्रजांछिन्नांसुकांदृष्टिः स्मृताः ७ दृष्टिः कास्यसमछायाचंद्रकीचंद्रकाकृतिः
चंद्रकीदृष्टिः कांस्यतुल्यच्छायाचंद्रकास्थानं ७ छन्नाभालेकुबलीचक्षुन्नकीनामनीलिकाः
छन्नाभाः पलेकवणीवच्छन्नकीनामनीलिकास्थानं नविपदृशिराहीणा नतटपीनसकावि
नां नजी लिधीरवमिनाहिरः दृशिहिस्मृलिनां । अभिराहीणां नरालानविधानं ७ अथ पसा
धारलेकालेसुदृसमाजितात्मनः देशप्रकाशपूर्वाह्नेमिवज्ञानूत्रपीठगः पवित्रनेत्रा
पविष्टस्यासिलाशस्यमुखनिलेः अंगुष्ठस्टदिलनेत्रेदृष्टौदृष्ट्वा मुत्रेमलं सांजनासं प्रस
मालस्यानिकवंमध्येधारिते कृष्णांद्रेंगुलसुक्कानयाहिर्हिमध्वागतः नर्जनीमध्यमांगु
ष्ठः शलाकां[illegible]लोधनां देवछिद्रनयन्त्यापांडूर्द्धमार्गमध्यवल्लिव सकंदहिलदहस्तनन
त्रमध्येनवेतरत विधानं । अथोनिमतलायः कुलस्यनलस्यसुदृस्यनयासमाजितात्मन । अ
नुरस्यसाधारलेकालेप्रकाशदेशपूर्वाह्नेजानुतुल्यासनस्थिते वैद्यः पानुरस्यवांत्रिनेत्राप
विष्टस्यनयासिल्लेअहिलीसस्यनस्याहिलाशस्यकेमुखवद्याभिलयांगुष्ठेनमलिनेने
त्रेसानिदृष्टेमलमुन्मूलमुन्ननेदृष्ट्वा सांजनासकांडीस्यमालस्यमध्येनवधारितस्ति
कृष्णमंडलाद्द्वंगुलंहित्वा अपांगाच्चांगुलचतुर्भागमुत्क्रानर्जनीमध्यमांगुष्ठः शलाकांनि
धायधाप्रमर्विनिनयाधनां देवछिद्रस्यपार्श्वनयदूर्द्धमालोक्यन्निव सव्यनेत्रदक्षलकरल
वामेनहस्तनसंजितं विधानं ७ सुविद्धशलाकाः पाटरक्तवृत्तव्यसुतिः सान्त्वयन्नानुर
वानुनेत्रं स्तनमनस्यवयनं शलाकायास्तु नामलानिलिखेन्नेत्रमंडलं । अवाधमानः श
नकैर्नासाप्रतिनुदस्तनः उष्ठियनाम्नापदहरहिष्टिमंडलनकफ । स्थिरदोषवलवाजिरवद
वद्धिवाद्धनः । अथदृष्टेषुरूपेषुशलाकामाहरेच्छनैः घनान्मुनेपिसुदृष्टा वद्धानसाय

क्रियास्त्रोतुल्यानि नेयं कावपायनमंजनं नकुलांधत्रिदोषोन्ये नेमिर्यावाहृतोविधिः नकुलांधत्रिदो
षजे तिमिरे विहृतो विधिः कार्यः ॥ रसक्रियाघनसौद्रगोमयस्वरसद्रुतेः नाक्ष्येगैरकनालीसे
न्निरांधहृतमंजनं घनादिद्रुतेरसांजनं नाक्षिर्मिनिशांधेरसक्रियाहृतमंजनं ॥ दध्नाविघृष्ट
मरिचं रात्र्यंधंजनमुत्तमं दध्नाविघृष्टमरिचं रात्र्यंधस्यउष्णमंजनं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगै
रिकांभोजकेसरैः पिष्टैर्गोमयरसेनवर्तिर्दोषांध्यनाशनी करंजादिभिर्गोमयरसेन पिष्टै
र्वर्तिर्नक्तांध्यहृत ॥ अजामूत्रेणवाकौंतीकुसुमात्रांजनेपवेः अजामूत्रेणपिष्टैः कौं
तादिभिर्वर्तिर्निशांध्यनाशनी ॥ कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिला सफेना
अजादुग्धेनरात्र्यंधवर्तयोहिताः कालानुसार्यादयो जाह्नीरेण पिष्टा वर्तयो निशांधे हि
ताः ॥ सन्निवरसपंचकुलमधाविवल्लीरसहृदन्यचेन नामपुष्पा मधुनाघृष्टा रात्र्यंधवरमांज
नं ॥ श्वेतइवश्लीहयकृती माहिनेलसर्पिषा माहिषवश्लीहयकृती तैलसर्पिषासहभक्षये
येत् ॥ घृतंसिद्धं जीवंत्याः पल्लवानि च भक्षयेत् तथातिमुक्तकैरण्डशेफालीभीरजा
नि च भक्षयेत्घृतेकुंभयोनेः पत्रैः पानं च पूजितं जीवंत्याश्च पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुंजीत
तथातिमुक्तकादीनि पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् अगस्त्यस्य पत्रैः सर्पिःसिद्धं पाने च पू
जितं ॥ धूमराख्योऽम्लपित्ताक्षविदाहे जीर्णसर्पिषा स्निग्धं विरेचयेत्शीतैः शीतैर्दिह्या
त्सर्वतः अम्लपित्ताक्षविदाहो विदग्धत्वम् अम्लपित्ताक्षविदाहः धूमराख्योऽम्लपित्ताक्ष
विदाहस्तस्मिन्न च धूमराख्यः रोगकज्वरादीनां दिलक्षणं श्रमम्लारानादित्यादिना
अम्लविदग्धा भवेत् पित्तविदग्धा क्लेशोपेत विदग्धा उष्णतमस्य त्यादिना उष्णविदग्धेति

निर्दग्धं हि मधुनमंजनं चक्षुष्यं योगोयं स्वयमेवलंकुवेर्न्तिमाप्य कारस्सैसकोसमांसो नयोः सममंजन
बाह्यसां शंकर्पूरपुनर्भिद् मंजनं निष्पिरापद्दंभवति कोलद्रुस्वरूलविश्रकूग्णगल्ल सस्यसमयम्
नस्यासंपुरं गो रावृद्धि र्गीमधकरी षे ग्धिर्दग्धं भस्म सान्हृतनुसमयं मंजनं स्रोतोंजनं समध्
नं सभागं चक्षुष्यं चूर्णितमिलसं स्यं योगो पानंवनं वोर्वेगाधंगधनुसं वकरोति ० कृष्णसर्पवदनेसह
विष्णुदग्धमंजनमतिसूक्ष्मधूमं चूर्णितं न लूद्पत्रौविनिष्क्षं भिन्ननारमपि रहतिचक्षुः कृष्ण
सर्पस्यवदनेसह विष्णुमंजनं ननिःसूक्ष्मधूमदग्धं मांसीभिन्नं चूर्णितमपुपुत्रं नचक्षुर्भिन्न
तारमपि रक्षति भिन्नतारमपीत्यनेन ज्ञात्वापि रूपमस्य ० ह ननु भिन्नतारस्य कथं विद्
ह्णणस्यात् एतत्तु ज्ञापे वंविधो न्यायोयमनुसरणीयः स्यानन्तरोक्तं ० कृष्णसर्पं [illegible] मतं
नस्य चनुरश्चापिदृष्णकान् क्षीरकुंभेत्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा समं पयेन दे व पन्नवतीनसा
नुष्मीपानेन कुंकुरां पद्यलस्यपुरीषां दसनेघुवमंजनात् क्षीरकुंभेसतकृष्णसर्पं नवस्थ
वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाविलोड्य तत्र कुकुरस्यपुरीषलेपो यजानाति
श्चितमीक्षते ० कृष्णसर्पवसासारवः कनकाम्लमंजनेन सक्रियेयम [illegible] चिरादंधानां दर्शन
पदा कृष्णसर्पस्यवसासारवं कनक पलं सै [illegible] वीरांजनमियं सक्रिया द्वागे
वांधानां दृष्टिप्रदा ० मरिचानि दशलाद्वीपि तुलाप्यातुल्यान्यलं विचुर्णयेत् याः सौराईदग्धमंज
नमपतिसारा [illegible] स्यमुत्तमतिमिरे दृष्टमरिचानिव [illegible] मासीकार्द्रकर्बतुल्या
न्यलं मधुयष्टिकायाः कर्षः एतत्सर्वं सौराई पश्चाद्दग्धमपति सारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं ति
मिरश्रेष्ठं गीतिरापी ० मरिचबीजमरिचामलककल्क तुल्ययष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः छाय
येवगुटिकाः परमस्थानांशयंतितिमिराण्यचिरेण ० महबीजारिमर्जलपिष्टैर्गुटिकास्ता

त्यात्क्षयजश्चमेदसा २२ स्वरभेदो भवेत्तैर्मोहस्तत्र मलस्वरः शूकपूर्णाभकंठत्वं स्निग्धो
श्लेष्मापघ्नयोनिलात् पित्तात्तालुगले दाहः शोषउक्तावसूयनं लिंपन्निवकफात्कंठं मंदः
खुरखुरायते २५ स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिंगस्तु यात्क्षयात् धूमायतीव चात्यर्थं मेद
साश्लेष्मलक्षणं २६ कृच्छ्रलक्ष्या त्वरस्मात्र सर्वैरंत्यं तु वर्जयेत् अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृ
दयसंश्रयैः २७ सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः कषायतिक्तमधुरं वाता
दिषु मुखं क्रमात् २८ सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं छर्दिः षैपथक्सर्वै दो
द्विष्टैरर्थैश्च पंचमी २९ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ततो विच्छि
न्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् कासा
स्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ३२ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरिपीतकं सा
सगंधं कटुकं सिंचत्तम्लं दाहतापवान् ३३ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतंतुगवा
क्षितं मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणं ३४ मुखश्वयथुमाधुर्यतंद्राहृल्लासकास
वत् सर्वलिंगा मलैः सर्वैरिष्टा क्षीणाच तां त्यजेत् ३५ ऽसृङ्मेध्याशुचिद्विष्टदर्शना
दानाविकृताहारानस्सर्वा स्वपूर्ह्म स्यजि तास्त्र कृशस्या स्वतावग्रपत्रसकारचयोगजाः ६

शानादर्शनेमुष्यतेभ्रमः १२ ज्योतिर्गिरीणांपततांज्वलतांचमहीरुहां पीनसश्वासः

कासांसमूर्द्धस्वररुजोरुचिः १३ ऊर्द्धविड्भ्रंशसंशोषावधःछर्दिश्चकोष्ठगेतिर्यक्स्थे

पार्श्वरुक्दोषेसंधिगेभवतिज्वरः १४ रूपाण्येकादशैतानिजायंतेराजयक्ष्मिणः तेषा

मुपद्रवान्विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजं १५ जृंभांगमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः

तत्रवातात्स्वरःपार्श्वशूलमंसांगसमर्दनं १६ कंठोध्वंसःस्वरभ्रंशःपित्तात्पादांसपाणि

षु दाहातिसारोसृक्छर्दिर्मुखगंधोज्वरोमदः १७ कफादरोचकश्छर्दिःकासोमूर्द्धांगगौ

रवं प्रसेकःपीनसश्वासःस्वरसादोल्पवह्निता १८ दोषैर्मंदानलत्वेनसोपलेपैःकफो

ल्वणैः स्रोतोमुखेषुरुद्धेषुधातूष्मस्वल्पकेषुच १९ विदह्यमानःस्वस्थानेरसस्तांस्ता

नुपद्रवान् कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक्चोर्ध्वंप्रधावति २० पच्यतेकोष्ठएवान्नमन्न

पक्तैवचास्ययत् प्रायोस्मान्मलतांयातंनैवालंधातुपुष्टये २१ रसोप्यस्यनरक्ताय

मांसायकुतएवतु उपस्तब्धःसशकृतांकेवलंवर्त्ततेक्षयी लिंगेष्वल्पेष्वपिक्षीणंव्या

ध्यौषधबलाक्षमं २२ वर्जयेत्साधयेदेवसर्वेष्वपिततोन्यथा दोषैर्व्यस्तैःसमस्तैश्च